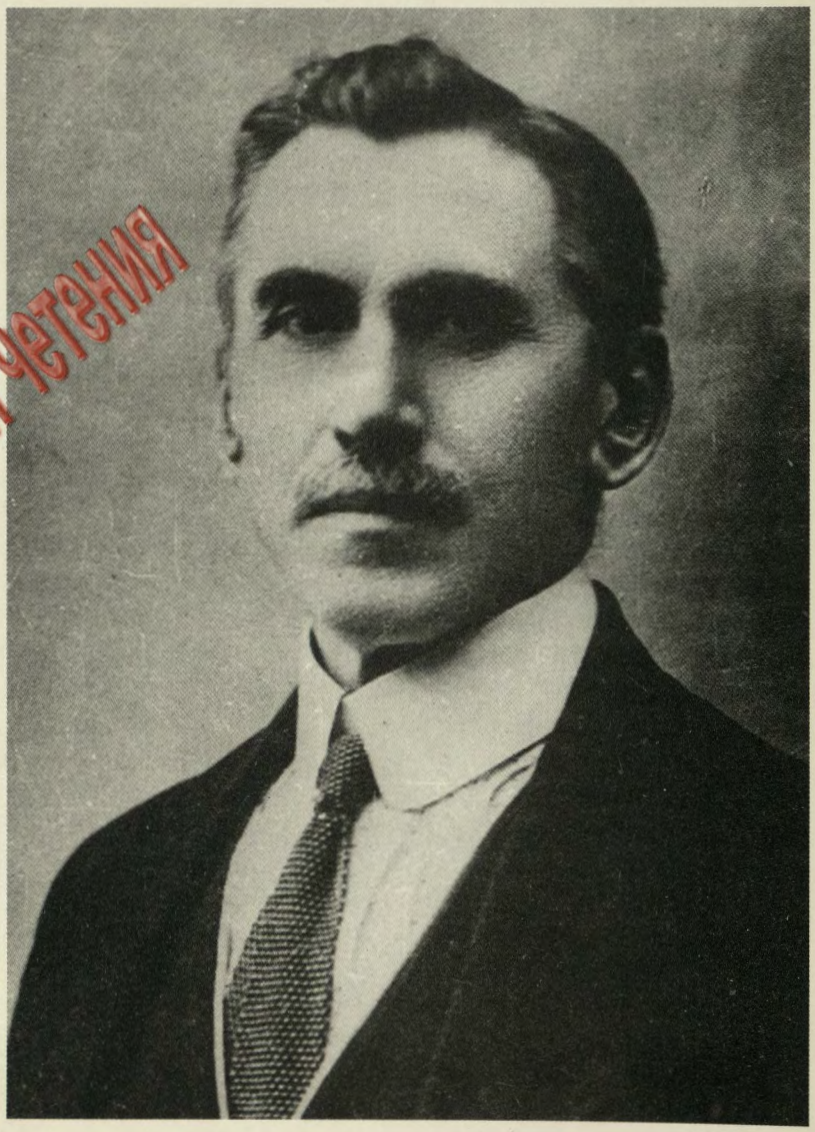
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ИВАН Д. ШИШМАНОВ–

УЧЕНИЯТ И ГРАЖДАНИНЪТ

II 7285[9]

ШИШМАНОВИ ЧЕТЕНИЯ

КНИГА 2

Изданието е осъществено с финансовата подкрепа на
НАЦИОНАЛЕН ФОНД КУЛТУРА

БАН - Институт
за литературна
БИБЛИОТЕКА

ЛЗ120
дар
П7285а

Институт за литература

Българска академия на науките

ИВАН Д. ШИШМАНОВ – УЧЕНИЯТ И ГРАЖДАНИНЪТ

Шишманови четения

Книга 2

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

София, 2006

82.09(497.2)(092)(082)+
+92:82.09(497.2)Шишманов, Ив. Д. (082)
В68328

Редакционна колегия:

ст. н. с. д. ф. н. Румяна ДАМЯНОВА (гл. редактор),

ст. н. с. д-р Стоянка БОЯДЖИЕВА,

Недка КАПРАЛОВА (секретар),

ст. н. с. I ст. д. и. н. Рачко ПОПОВ,

ст. н. с. I ст. д. ф. н. Владко МУРДАРОВ

П 7285 а
Инв. № 45422

© Институт за литература, 2006

© ст. н. с. д. ф. н. Румяна Дамянова, *съставител, предговор*, 2006.

Издателство "Карина – Мариана Тодорова".

ISBN – 954-315-040-0

ISBN – 978-954-315-040-0

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ВАШ БИБЛИОТЕКА

ДАР

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР / 7
PREFACE / 10
FOREWORD / 13
ПРЕДИСЛОВИЕ / 16

I. ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУЧНИ ДИРЕНИЯ

Стоянка Бояджиева. Понятия, дисциплини и традиции в полето на народоуката / 21

Цветанка Горанова. Концепцията на Иван Шишманов за развитието на българската народоука / 31

Владимир Кржиж. Началото на новобългарската литература и Българското възраждане в делото на Иван Д. Шишманов / 52

Юлия Николова. Училищната политика на проф. Иван Шишманов / 62

Паулина Стойчева. Идеята за писателя – възпитател в критическите текстове на Иван Шишманов / 76

Елена Тачева. Паисий и неговите епохи: мисли върху канонформирането на Българското възраждане / 84

Пламен Антов. 1762: Паисий и Русо / 90

Стефана Таринска. Иван Шишманов за руското културно влияние през Възраждането и по-късните интерпретации на проблема / 105

Лидия Михова. География и културна история в изследванията на Иван Д. Шишманов / 117

Елена Гетова. Иван Шишманов за пътеписа /123

Петко Тотев. Иван Д. Шишманов: "Да се не пипа" / 135

Стефанка Кръстева. Заслуги на Иван Шишманов за музейното дело и архивистиката в България / 144

II. ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ДИАЛОЗИ

Бистра Ганчева. Иван Вазов в литературноисторическото зрение на Иван Шишманов / 159

Кирил Топалов. Николаос Политис и Иван Шишманов. "Песента за мъртвия брат" – една обща тема на гръцките и българските университетски научни изследвания през XIX век / 170

Владимир Пенчев. Иван Шишманов и чешката наука / 178

Марина Смолянинова. Преписката на Иван Шишманов и Николай Рубакин (1921-1924) / 183

Владко Мурдаров. Иван Д. Шишманов и Николай С. Трубецкой/ 197

Маргарита Василева. Връзката между Иван Шишманов и Димитър Маринов според епистоларното им наследство / 202

Васил Балевски. Иван Шишманов и Михаил Арнаудов. Продължението на една кореспонденция / 209

Румен Спасов. Константин Величков и Иван Шишманов: приемственост в книжовността и в културното строителство на модерна България / 218

СПРАВКА ЗА АВТОРИТЕ / 226
ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ / 227

ОВЕРКА
2009 - 2010

ПРЕДГОВОР

"Литературната история има днес претенциите да стане положителна наука. Също като общата история, също като социологията и други някои по-млади науки, тя се стреми да се издигне по-високо от равнището на една чисто описателна дисциплина.

Тя не се задоволява вече само да регуструва, да класифицира, да бъде един вид суха библиография, каталог на названия и имена, а си поставя и една по-сложна задача: *да обяснява причините* на литературните явления и да *открива факторите,* които са ги предизвикали".

Така Иван Д. Шишманов ясно и категорично формулира изследователските принципи на новосъздаващата се литературноисторическа наука в статията си "Опити за обяснение на литературните явления. С особен оглед към образователния фактор" (Училищен преглед, 1905, кн. 8). В осмисляне на подходите за разкриване на литературната еволюция именитият учен очертава и двете, задължителни според него, изследователски посоки: литературната история трябва да обяснява причините за появата на литературните явления и да реконструира факторите, които ги пораждат. Този знаменателен за времето си тезис ще даде насока и тласък на последвалите литературноисторически дирения, ще породи множество изследвания, които през целия XX век ще изградят профила на литературната история като модерна наука.

Мащабният поглед на Шишманов залага в основата им перспективния възглед – литературната история не е самотно поле за критически интерпретации, а е изследователска сфера, обогатена с методите и на историята, и на социологията, и на психологията. Това е методологически подстъп към изследване на литературната еволюция, който самият учен категорично защитава със своите трудове. Днес, от дистанцията на отминалите 100 години от излизането на тази статия, ние приемаме неговите тезиси за фундаментални. Но също така не отминаваме и оформящата се констатация, че едва през последното десетилетие на XX век те отново навлязоха в научните изследвания, очертавайки един, налагащ се вече като модерен и необходим, поглед и предлагайки на литературната история комплексен интерпретационен подход.

В културната памет на поколенията изследователи на литературните и културните явления именно тези постановки на Иван Д. Шишманов поставиха началото на европеизирането на младата българска хуманитарна наука.

С такова критическо четене на научното наследство на Иван Д. Шишманов бе замислен и реализиран в Института за литература при Българската академия на науките интердисциплинарният проект "Иван Д. Шишманов и модернизацията на българската хуманитарна наука". В научния колектив, заел се с тази нелека задача, участват литератори, езиковеди, фолклористи, етнографи, историци, изследователи на балканската културна и литературна история, компаративисти, медиевисти, сътрудници в Научния архив при БАН и Държавните архиви. Целта на този амбициозен проект е да обгледа, да разтълкува, да представи и да издаде обемното научно наследство на Иван Шишманов. Към научния колектив се включиха като партньори от чужбина изследователи от Русия, Чехия, Румъния, Гърция, Белгия, Украйна. Със своите изследвания те ще представят неизвестни досега документи и материали, съхранявани в европейските научни архиви – предимно кореспонденции с европейски учени, материали от публични изяви на Шишманов, фотоматериали, документи.

Публична изява на научния проект са провежданите ежегодно "Шишманови четения". През 2004 г. бе проведена първата научна конференция и резултат е излезлият през 2005 г. сборник "**ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ФОРУМЪТ**. Шишманови четения. Книга 1". През 2005 г. бяха проведени отново "Шишманови четения", в които взеха участие изследователи от различни области на научното знание и от различни научни центрове в страната. Със свои изследвания и нови материали се включиха и учени от Чехия и Русия. Така бе подготвен настоящият сборник "**ИВАН Д. ШИШМАНОВ – УЧЕНИЯТ И ГРАЖДАНИНЪТ**. Шишманови четения. Книга 2".

Изследователската призма, която обособява тематично предлагания сборник – Иван Д. Шишманов като учен и като гражданин – определя и двете основни и същевременно перспективни насоки за тълкуване и представяне на неговото научно дело. Мащабността на научните дирения на Шишманов продължава да бъде обект на интерпретиране, като всеки отделен сборник разкрива различни страни от неговия изследователски образ. Както и изследванията в "Книга 1", обемният първи дял от изследвания в предлаганата "Книга 2" запознава с някои некоментирани досега в науката проблеми, поставени от Шишманов – за терминологичната прецизност на изследователския апарат при проучване на българската народоука, за основните ракурси

в основополагащите гледища на Шишманов за началото на българската литература със статиите му "Паисий и неговата епоха" и "1762. Паисий и Русо", за неизследваните проблеми, свързани с училищната политика на Шишманов, за "методиката на географията" в културологичните трудове на учения, наблюденията му за пътеписа като жанр и др.

Вторият дял от изследвания, обособен в сборника с наслов "Иван Д. Шишманов – диалози", включва обемен корпус от кореспонденции, документи и архивни материали, съдържащи се в различни архивохранилища. Целта на тези материали е да представят научните диалози на Шишманов с български и европейски учени и по този начин да очертаят неговата научна личност в контактите с изявени творци от България и чужбина. Тези текстове се представят за първи път в българската наука и разкриват широтата на научните контакти на българския учен – ролята му на основоположник на модерни научно-интерпретационни подходи в българската хуманитаристика, както и ролята му за утвърждаване на българската научна мисъл в европейската общност от първите десетилетия на XX век.

Запознаването с обемното научно наследство на Иван Д. Шишманов е и примамлива, и твърде трудна изследователска задача. Но тя доказва, че значимостта и непреходността на едно научно дело се измерват и с възможностите му да поставя нови и нови въпроси пред различни поколения изследователи.

Румяна Дамянова

PREFACE

« Aujourd'hui, l'histoire de la littérature prétend devenir une science positive. Tout comme l'histoire générale, comme la sociologie et encore d'autres sciences plus jeunes, elle aspire à atteindre un niveau plus haut que celui d'une discipline purement descriptive.

Elle ne se sent plus satisfaite d'enregistrer, de classer, d'être en quelque sorte une bibliographie sèche, un catalogue de noms et prénoms, mais elle se propose un but plus compliqué : expliquer les causes des faits littéraires et découvrir les facteurs qui les ont provoqués »

Ainsi, dans son article « Essais pour expliquer les faits littéraires. Compte tenu particulièrement de l'éducation » (*Revue scolaire*, 1905, n° 8), Ivan D. Chichmanov formule de manière claire et catégorique les principes d'étude de la nouvelle science littéraire et historique. En analysant les méthodes propres à présenter l'évolution littéraire, le scientifique éminent décrit les deux aspects dans les études qui, à son avis, son obligatoires : l'histoire de la littérature doit expliquer les causes de l'apparition des faits littéraires et de retracer les faits qui sont à leur origine. Cette thèse, extraordinaire pour son temps, motivera la base des recherches ultérieures ; donnera le jour à des multiples études qui, durant tout le XXe siècle, vont construire le profil de l'histoire de la littérature en tant que science moderne.

La vision globale de Chichmanov postule, comme base de ces études, une démarche perspective : l'histoire de la littérature n'est pas un champ isolé destiné à des interprétations critiques, mais une sphère d'études enrichie par les méthodes de l'histoire, ainsi que par ceux de la sociologie et de la psychologie. C'est une démarche méthodologique pour étudier l'évolution littéraire que le scientifique lui-même défend dans ses nombreux travaux. Aujourd'hui, avec la distance des derniers cent ans passés depuis la parution de cet article, nous apprécions ses thèses comme fondamentales, tout en tenant compte du fait que l'on ne pourrais pas nier que ce n'est que pendant la dernière décénie du XXe siècle qu'elles ont trouvé leur place dans les études littéraires en imposant une vision moderne et nécessaire et en proposant à l'histoire de la littérature des interprétations complexes. Pourtant, dans la mémoire culturelle de nombreuses générations scientifiques, ce sont ces thèses de Chichmanov qui ont mis le début de l'européïsation des jeunes sciences humaines bulgares.

C'est cette lecture critique de l'héritage scientifique d'Ivan D. Chichmanov qui fut à la base du projet interdisciplinaire « Ivan D. Chichmanov et la modernisation des sciences humanes bulgares » réalisé à l'Institut d'Etudes littéraires auprès de l'Académie Bulgare des Sciences. Le collectif scientifique qui s'est proposé pour but cette tâche difficile comprend des littéraires, des linguistes, des folkloristes, des ethnographes, des historiens, des chercheurs dans le domaine de l'histoire de la culture et de la littérature des Balkans, des comparatistes, des médiévistes, des spécialistes des Archives scientifiques de l'ABS et des Archives Nationales. Ce projet se propose pour but ambitieux de revoir, d'interpréter, de présenter et de publier le grand héritage scientifique d'Ivan Chichmanov. Nous avons des partenaires étrangers en Russie, en République Tchèque, en Roumanie, en Grèce, en Belgique et en Ukraine. Leurs travaux vont présenter des documents et des matériaux inconnus pour le moment, conservés dans diverses archives scientifiques en Europe : pour la plupart, ce sont des correspondances, des photographies, etc.

Une manifestation publique du projet sont les « Journées d'études Chichmanov » annuelles qui ont lieu au mois d'octobre. En 2004 a eu lieu un premier colloque dont le résultat sont les actes parues en 2005 sous le titre « Ivan D. Chichmanov : le forum. Journées d'études Chichmanov. Livre 1 ». Les secondes « Journées d'études Chichmanov » ont eu lieu en 2005 avec la participation de scientifiques de divers domaines et de divers centres, ainsi que de collègues russes et tchèques. Sur cette base fut réuni le volume ci-présent « Ivan D. Chichmanov : le scientifique et le citoyen. Journées d'études Chichmanov. Livre 2 ».

Le prisme qui citue le cadre thématique du présent volume : Ivan Chichmanov en tant que scientifique et citoyen, détermine les deux aspects essentiels et en même temps perspectifs de l'interprétation et de la présentation de son oeuvre scientifique. Le charachtère global des recherches de Chichmanov reste toujours comme objet d'interprétation, chaque nouveau volume présentant divers aspects de son image de scientifique. Tout comme les études dans le Livre 1, la première partie assez volumineuse dans le Livre 2 présente certains problèmes, posés par Chichmanov, qui n'ont pas encore été objet à des commentaires scientifiques : la précision des termes dans les études du folklore bulgare ; les conceptions fondamentales de Chichmanov sur les début de la littérature bulgare moderne dans ses articles « Paissii et son époque » et « 1762. Paissii et Rousseau » ; certains problèmes non étudiés liés à la politique scolaire de Chichmanov comme ministre de l'éducation ; la « méthode de la

géographie » dans ses études de la culture ; ses observations sur les notes de voyage en tant que genre littéraire, etc.

La seconde partie des études intitulée « Ivan D. Chichmanov : dialogues » comprend un corpus volumineux de correspondences et de documents conservés dans diverses archives. Le but de la publication de ces matériaux est de présenter les dialogues scientifiques de Chichmanov avec nombre de ses collègues partout en Europe et de dessiner son portrait scientifique dans ses contacts avec les autres, en Bulgarie et à l'étranger. Ces textes sont présentés pour la première fois dans la science bulgare et ils manifestent l'empleur des contacts du scientifique bulgare illustre : son rôle d'initiateur de nouvelle démarches dans les sciences de l'homme en Bulgarie, ainsi que son rôle pour l'affirmation de la pensée scientifique bulgare au sein de la communauté scientifique européenne des premières décénies du XXe siècle.

Prendre connaissance de l'oeuvre volumineuse d'Ivan D. Chichmanov est un but autant attractif que difficile. Mais ce but prouve que l'importance et l'actualité toujours renouvelable d'une oeuvre scientifique sont en mesure avec ses capacités de poser toujours de nouvelles questions devant les diverses générations de chercheurs.

Roumiana Damianova

FOREWORD

"The history of literature pretends nowadays to become a positive science. Like history, sociology and other younger sciences it is developing towards a level higher than that of a purely descriptive discipline.

It no longer limits itself to registering and classifying, to being just a bibliography, a catalogue of names and titles, but deals with a more complex problem: *explaining the reasons* for the literary events and d*iscovering the factors,* which have caused them".

That is how Ivan Shishmanov unambiguously formulates the research principles of the newly developing literary-historical science in his paper "Attempts to explain the literary events. Specific approach to the educational factor" (School review, 1905, No. 8). Defining the approaches to the study of the literary evolution the prominent scientist points out the two mandatory, according to him, directions of investigation: the history of literature should explain the reasons for the origin of the literary events and should reconstruct the factors which lead to their origin. This thesis remarkable for this period will give a start to further literature – historical research activities and will give birth to a number of investigations, which during the whole XX century will build up the profile of the history of literature as a modern science.

The broad approach of Shishmanov lays in the basis of the further investigations the following perspective – the history of literature is not a lonely field of critical interpretations, but it is rather a research sphere, enriched with the methods of history, sociology and psychology. This is a methodological approach to the study of the literary evolution, which the scientist himself categorically defends in his works. Nowadays, from the distance of the past 100 years since the publication of this paper, we accept his theses as fundamental. But we should not pass by the fact that it was only in the last decade of the XX century that they have become a basis of some investigations, outlining an approach, confirming

itself as modern and necessary, offering the history of literature a complex interpretation method.

In the cultural memory of the generations of investigators of the literary and the cultural events it is these theses of Ivan D. Shishmanov which lay the start of the Europeization of the young Bulgarian humanitarian science.

This critical reading of the scientific heritage of Ivan D. Shishmanov was the basis of the interdisciplinary project "Ivan D. Shishmanov and the modernization of the Bulgarian humanitarian science", developed by the Institute for Literature in the Bulgarian Academy of Sciences. The team of investigators engaged in this significant task includes literature and language scientists, history, folklore and ethnography specialists, investigators of the Balkan cultural and literary history, comparativists, specialists from the Scientific Archives of BAS and the State Archives. The purpose of this ambitious project is to view, interpret, present and publish the vast scientific heritage of Ivan Shishmanov. Foreign scientific partners from Russia, the Czech Republic, Rumania, Greece, Belgium and the Ukraine have joined the project. Their investigations will present unknown by now documents and materials, which are kept in European scientific archives – these are mainly correspondence with European scientists, materials from public activities of Shishmanov, photographic materials, documents.

The public activities of the research project include the annual "Shishmanov's readings". In 2004 the first scientific conference was held and the result was the collection issued in 2005 "**IVAN SHISHMANOV – THE FORUM**. Shishmanov's readings. Book 1". In 2005 the Shishmanov's readings were held again with the participation of scientists from various fields of knowledge and from different research centers in the country. New materials and investigations presented scientists from Russia and the Czech Republic. That is how the present collection **"IVAN D. SHISHMANOV – THE SCIENTISTS AND THE CITIZEN**. Shishmanov's readings. Book 2" was prepared.

The research prism which thematically determines the present collection – Ivan Shishmanov as a scientist and as a citizen – determines the two basic and at the same time perspective directions of interpretation and presentation of his scientific work. The vast scope of the investigations of Shishmanov is still an object of interpretation and each separate collection uncovers different sides of his research

appearance. Like the studies in "Book 1", the first part of the studies in the present "Book 2" presents some problems, mentioned by Shishmanov, which have not been an object of scientific comments by now – the terminological precision of the research apparatus in studying the Bulgarian peoples' science, the main approaches of the basic ideas of Shishmanov on the origin of the Bulgarian literature with his papers "Paisiy and his epoch" and "1762. Paisiy and Russo", the non-investigated problems of the school policy of Shishmanov, on the "methods of geography" in the culturological works of the scientist, his observations of the travel notes as a genre, etc.

The second part, titled "Ivan D. Shishmanov – dialogues", includes a large corpus of correspondence, documents and archive materials from different sources. The purpose of these materials is to present the scientific dialogues of Shishmanov with Bulgarian and European scientists and to outline in this way his personality in his contacts with prominent creators from Bulgaria and abroad. These texts are presented for the first time in the Bulgarian science and discover the broad scientific contacts of the Bulgarian scientist – his role as a founder of modern research and interpretation approaches in the Bulgarian humanitarian science as well as his role in the confirmation of the Bulgarian scientific thinking in the European community in the first decades of the XX century.

To become acquainted with the vast scientific heritage of Ivan D. Shishmanov is an attractive but in the same time quite difficult purpose of research. It proves, however, that the significance and the intransitivity of a scientific life work is being measured also by the possibilities to offer new and new questions to the next generations of investigators.

Rumyana Damyanova

ПРЕДИСЛОВИЕ

"Литературная история сегодня имеет претензии стать положительной наукой. Подобно общей истории, подобно социологии и некоторым другим более молодым наукам она стремится подняться выше уровня некоей чисто описательной дисциплины.

Она больше не довольствуется тем, чтобы только регистрировать, классифицировать, быть своего рода сухой библиографией, каталогом названий и имен, а ставит перед собой и более сложную задачу: *объяснять причины* литературных явлений и *открывать факторы,* вызвавшие их к жизни".

Так в статье "Опыты объяснения литературных явлений. С особым учетом образовательного фактора" (Училищен преглед, 1905, кн. 8) И. Д. Шишманов ясным и категорическим образом формулирует исследовательские принципы новосоздающейся литературно-исторической науки. В осмыслении подходов к выявлению литературной эволюции именитый ученый намечает оба, обязательных на его взгляд, исследователских направления: литературная история должна объяснять причины появления литературных явлений и реконструировать факторы, которые их порождают. Этот знаменательный для своего времени тезис даст направление и послужит толчком последовавшим литературно-историческим поискам, породит множество исследований, которые на протяжении всего XX века создадут профиль литературной истории как современной науки.

Масштабный взгляд Шишманова кладет в их основание перспективный взгляд: литературная история это не пустое поле для критических интерпретаций, а исследовательская сфера, обогащенная методами истории, социологии и психологии. Это является методологическим подступом к исследованию литературной эволюции, который сам ученый категорическим образом защищает своими трудами. Сегодня, с дистанции прошедших 100 лет со дня выхода этой статьи, мы принимаем эти тезисы как фундаментальные. Но мы также не проходим мимо и оформляющейся констатации, что лишь в последнее десятилетие XX века они вновь вошли в научные исследования, намечая некий, уже утверждающийся как модерный и

необходимый, взгляд и предлагая литературной истории комплексный интерпретационный подход.

В культурной памяти нескольких поколений исследователей литературных и культурных явлений именно эти постановки Ивана Шишманова поставили начало эвропеизации молодой болгарской гуманитарной науки.

Междисциплинарный проект "Ив. Д. Шишманов и модернизация болгарской гуманитарной науки" был задуман и реализован в Институте литературы Болгарской академии наук именно с учетом такого критического прочтения научного наследия Ив. Д. Шишманова. Научный коллектив, принявшийся за эту нелегкую задачу, состоит из литераторов, языковедов, фольклористов, этнографов, историков, исследователей культурной и литературной истории на Балканах, компаративистов, медиевистов, сотрудников Научного архива Болгарской АН и Государственного архива. Целью этого амбициозного проекта было внимательно осмотреть, растолковать, представить и издать объемное научное наследие Ивана Шишманова. В научный коллектив вошли и зарубежные партнеры – исследователи из России, Чехии, Румынии, Греции, Бельгии, Украины. В своих исследованиях они представили неизвестные до сих пор документы и материалы, хранящиеся в европейских научных архивах – преимущественно переписку с европейскими учеными, материалы публичных выступлений Шишманова, фотоматериалы, документы.

Публичным выражением научного проекта стали ежегодные "Шишмановские чтения". В 2004 г. состоялась первая научная конференция результатом которой стал вышедший в 2005 г. сборник "**ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ФОРУМ.** Шишмановские чтения. Книга 1». В 2005 г. снова провелись "Шишмановские чтения", в которых приняли участие исследователи разных областей научного знания, работающие в разных научных центрах страны. Своими исследованиями и новыми материалами подключились и ученые из Чехии и России. Таким образом был подготовлен настоящий сборник **"ИВАН Д. ШИШМАНОВ – УЧЕНЫЙ И ГРАЖДАНИН.** Шишмановские чтения. Книга 2»

Исследовательская призма, которую тематично обособляет предлагаемый сборник – И. Д. Шишманов как ученый и как гражданин – определяет оба основных и в то же время перспективных направления толкования и презентации его научного дела. Масштабность научных поисков Шишманова продолжает быть объектом интерпретации, причем каждый сборник раскрывает разные

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

стороны его исследовательского образа. Как и исследования в "Книге 1", объемный первый раздел исследований в предлагаемой "Книге 2" знакомит с некоторыми остававшимися в науке до сих пор без комментария проблемами, поставленными Шишмановым его статьями "Паисий и его эпоха" и "1762. Паисий и Руссо" – о терминологической точности исследовательского аппарата в изучении болгарской народоуки, об основных ракурсах в основополагающих точках зрения Шишманова о начале болгарской литературы; о неисследованных проблемах, связанных с политикой Шишманова в отношении школ, о "методике географии" в культурологических трудах ученого; его наблюдения над жанром путевых записок и т.д.

Второй раздел исследований, обособленных в сборнике заглавием – "И. Д. Шишманов – диалоги" – вобрал в себя объемный корпус переписки, документов и архивных материалов, хранящихся в разных архивах. Цель этих материалов – представить научные диалоги Шишманова с болгарскими и европейскими учеными и таким образом охарактеризовать его личность в контактах с выдающимися отечественными и зарубежными учеными. Эти введенные впервые в научный оборот и представленные в болгарской науке тексты раскрывают широту научных контактов болгарского ученого – его роль основоположника современных научно-интерпретационных подходов в болгарской гуманитаристике, равно и его роль в утверждении болгарской научной мысли в европейской общности первых десятилетий XX века.

Знакомство с объемным научным наследием Ив. Д. Шишманова – заманчивая и в то же время очень трудная исследовательская задача. Но она доказывает, что значимость и непреходящее значение научного дела можно измерять и его возможностями ставить все новые и новые вопросы перед разными поколениями исследователей.

Румяна Дамянова

ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУЧНИ ДИРЕНИЯ

ПОНЯТИЯ, ДИСЦИПЛИНИ И ТРАДИЦИИ В ПОЛЕТО НА НАРОДОУКАТА

Стоянка Бояджиева

От студията на Ив. Шишманов "Значението и задачата на нашата етнография" най-често се цитират редовете за съперничеството на "двете култури"[1] – "стара" и "нова", едната заплашена от изчезване, другата – безцеремонно превземаща територии "под етикета на съвременната култура". Обикновено цитатът се поставя в контекст на загриженост за културните ценности и на познатия на фолклористите рефлекс да се действа в "единадесетия час"[2]. Такъв е и Шишмановият вътрешен контекст, породил изобретателен сарказъм по адрес на "новата евтина манна", на "куците пегаси на разните песнопойци" и "прегракналата селска муза"[3]. Старата култура, запазена в народните обичаи и умотворения, е местна, самобитна, предмодерна, тя е "богато наследство от нашите праотци", "бащино наследство"[4]. Това, което я измества, е не само (и не толкова) "новоутвърждаващата се национална култура"[5], а неизбежният в преходни времена поток на масова, еклектична, модерна продукция. Шишманов всъщност търси формулата за национална култура. Проектът му за "всестранно изучване на народния дух, на народния живот, на родното минало и на родната земя", заложен в

---

[1] "Стоим ние на прага на две култури, които се борят за първенство. Безсмислено е да се вярва, че старата наша култура, която преди всичко се е съхранила в нашите народни обичаи и умотворения, ще може вечно да противостои на новата, която нахлува през всички пукнатини и дупки на оная подгизнала китайска стена, що наскоро ни отделяше от външния свят." – **Шишманов, Ив.** Значението и задачата на нашата етнография. – В: **Шишманов, Ив**. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1966, 9–10.

[2] В англоезичната литература се говори за "eleventh hour ethnography", "the ethnographic phantom", "saved-from-the-fire", "open grave trope", "letter in the bottle" – вж. **Abrahams, R. D**. Phantoms of Romantic Nationalism in Folkloristics. – Journal of American Folklore, 106, 1993, p. 11, 32.

[3] **Шишманов, Ив.** Цит. съч., 10–11.

[4] Пак там, с. 8, 11.

[5] **Живков, Т. Ив.** Препрочитайки Шишманов. – В: **Живков, Т. Ив**. Фолклор и съвременност. С., 1981, с. 74.

новосъздадения Министерски сборник[6], се ръководи от мисъл за бъдещето, а не от носталгия. Той твърди, че не е от Еремиевците, които виждат в "ефектите на новата цивилизация" "пропадането на една националност, а не срутването на една по-стара, по-слаба култура", нито пък е от обожателите на миналото "само защото е минало"[7]. Говори като човек, който "стои на *прага*", отсам и отвъд "*стената*", свидетел на *срутване* и *изграждане* (все негови метафори). А щом нещо се срутва, трябва да се строи – това е роля, която му приляга. Може да се каже, че младият учен разбира дилемите на новата държава, за която национализмът и модернизацията са еднакво важни. Като признат основоположник на организираното (институционализирано) изучаване на българския фолклор Шишманов осмисля възрожденските културни натрупвания и идеологизации през XIX в. на фона на "голямото откриване" на фолклора в кипежа на европейските национални движения от късното Просвещение през Романтизма до модерното време и в перспективата на българското национално утвърждаване. Но при него интелектуалното усилие е неделимо от поставянето и осъществяването на практически цели. Двете десетилетия в края на XIX и началото на XX в. са особено показателни в това отношение.

Замисляйки този текст, имах намерение да проследя как Шишманов уточнява, въвежда и утвърждава понятия, термини и методи, доколко проектът му е оформен в рамките на определени научни дисциплини, какви традиции следва или преодолява. Но като че ли понятията "рамки" и "дисциплини" стесняват възможностите за подобаваща характеристика на тази разностранно надарена и кипяща от енергия личност. Шишманов *действа* във взаимно пресичащи се *полета*, "специфични социални светове", пространство на борби, прояви на власт, стратегии, интереси, капитал (символен), на деятели и институции[8]. Образите на културния дисонанс в следосвобожденска България от статията "Значението и задачата на нашата етнография", с които започнах тези разсъждения, се отнасят до специфичното "поле на културно производство", където позициите на автора са ясно заявени. Авторът чертае програма, прицелена към по-общи познавателни резултати и ценности и обоснована от по-тясно дефинирано научно поле, това на народоуката. В същото време въпросните две полета – на културно производство и включеното в него научно (народоучно) поле са подчинени, по презумпция, на полето на властта. Случайно или не,

---

[6] **Шишманов, Ив**. Предговор. – СбНУ, 1, 1889, с. VIII.

[7] **Шишманов, Ив**. Значението . .., с. 11.

[8] По Пиер Бурдийо – **Бурдийо, П.** 1. Казани неща. С., 1993, 145–154; 2. Правилата на изкуството. Генезис и структура на литературното поле. С., 2004.

Шишманов има и тук позиции - служител в Министерството на народното просвещение (1884, 1888–1891) и министър (1903–1907), редактор на "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" ("Министерския сборник"), създаден по негова инициатива, автор на програми, стратегии, доклади, окръжни, призиви във връзка с културната политика и строителство в държавата, университетски професор, "модерен политик с реформистки възгледи"[9] и пр. Шишмановият проект, където ключови са думите култура, народоука, народ, неговото ерудирано и убедително, но и императивно слово, са отправени към разнородна в социално отношение публика – учители, държавни чиновници, учени, писатели, интелигенция, у нас и в чужбина. В народоучното поле те са в позициите на събирачи, изследователи, популяризатори и изобщо потребители на "бащиното наследство", но настроени не пасивно, а конструктивно – опознавайки народа си, неговото знание, опит и творчество, те могат да допринесат за "регенерацията на нашата книжнина", за съставянето на речници, за обучението и възпитанието на поколенията, за политическото и културното самоопределяне и т. н.

В това поле присъстват и критиците, застъпници на други идеи и най-вече интереси. Те не винаги са достатъчно видими и известни от дистанцията на едно изминало столетие. Но някое писмо, бележка в дневник, мемоарен щрих напомнят за вътрешни противопоставяния и борби. Ще си позволя един пример. На 6 септември 1890 г. Шишманов е отбелязал със задоволство в дневника си излизането на книга трета на Сборника, но и с огорчение – някои гласове на "завистливци и зловидници": "мода било да се събират песни, приказки, писма и пр. – затуй сме се били заловили за тая работа", "със Сборника сме убивали частната инициатива", "били сме за пари работили, въртели сме се около фонда"[10]. Не е без значение, че упреците идват от авторитетни хора, с позиции както в научното поле, така и в полето на властта[11]. Но за автора арбитрите отвън са по-важни: "Има и други по-компетентни съдии: Ягич, Веселовски, Сирку, Краус, Иречек, Колнер, Бодуен де Куртене и др. Те да оценяват нашия труд, па за другите грижа не ни е."[12] Зад конкретния незначителен случай (да приемем, че одумките или похвалите не променят съотношението на силите в полето) стоят по-съществени (по принцип) казуси, свързани с оценката на натрупания символен капитал – записването и публикуването

---

[9] **Радева, М.** Културната политика на българската държава. 1885–1908. 2. доп. и преработ. изд. С., 2002, с. 171.

[10] **Шишманов, Ив.** Дневник. 1879-1927. С., 2003, с. 49.

[11] Васил Стоянов, председател на Българското книжовно дружество, Петко Каравелов и Тодор Иванчов, политици и общественици.

[12] **Шишманов, Ив.** Дневник…, с. 49.

на фолклор като мода; противопоставянето на частно и държавно – държавните печатни издания като нелоялна конкуренция на частните, користно използване на държавните фондове и пр.; по-голямата тежест на чуждата, европейската оценка. По същия начин би могло да се разчете напрежението при прехвърлянето през 1901 г. на Министерския сборник към изданията на Книжовното дружество, което фактически отнема на Шишманов любимото му дело. Безпристрастният разказ на историята на фолклористиката го пропуска, но ние вече сме навлезли в тогавашната мрежа от отношения в полето и няма да ни изненада нито сдържаното съобщение на Шишманов за промяната, с благодарности към сътрудниците и пожелание Сборникът да запази характера си на "орган за всестранно изучаване на етнографска България"[13], нито горчивото му оплакване пред В. Ягич: "Всичко, което можех да направя след този удар, беше насочено единствено към това, да не се докосват до характера на Сборника като орган за всестранно изследване на страната"[14]. Всъщност настъпилата промяна в полето не е ли забавеният, но незабравен резултат на напрежението, регистрирано в Дневника?

Този подход към историята на фолклористиката разрушава всяка предпоставена монолитност и заслужава да бъде по-често използван, колкото и да е трудно това. По-отъпкан е другият път, при който се следи не динамиката на полето, а структурирането и границите на понятията и дисциплината. По отношение на Шишмановите възгледи и дейност внимание заслужават ключовите понятия *народоука* (*фолклор*), *етнография* и *народ*. При него те не са еднозначни, но такива са били и преди, и след него.

Народоука е български еквивалент на предложения от Уйлям Джон Томс (1846) английски термин *Folk-Lore* (народно знание) и на съответната немска дума *Volkskunde*. Предполага се, че е измислена от Шишманов, макар че за пръв път се появява в рецензия на М. Драгоманов за руското списание "Живая старина"[15]. Шишманов говори за *народоука*,

---

[13] **Шишманов, Ив.** От редакцията. – СбНУ, 18, 1901, с. II.

[14] В писмо от 26.10.1901 г. Вж. **Конев, И.** Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения. С., 1966, с. 241.

[15] **Драгоманов, М.** (рец. за) Живая старина. Периодическое издание отделения этнографии императорского русского географического общества, под редакции председателствущого в отделение этнографии В. И. Ламанского. Выпуск 1. Спб 1890 г. – СбНУ, 4, 1891, (книж. отд.) 3–10. М. Арнаудов смята, че рецензията е преведена на български от Шишманов, който четири години по-рано е предложил "народоучен" като българска редакция на "фолклорен" – вж. **Арнаудов, М.** Фолклор. Из историята и теорията на народоведските изследвания. – В: **Арнаудов, М.** Очерци по българския фолклор. Т. 1. С., 1968, с. 15.

народоучен, *народоук*, редувайки ги с *фолклор*, *фолклорен*, *фолклорист*, понякога и с *етнография*, *етнографически*, *етнограф*, *народопис*, *народописен*[16]. Дали при това има нюанси в значенията, е трудно да се каже без специални проучвания. За Шишманов *фолклор* (следователно и *народоука*) е "това, което знае или вярва народът за себе си, за ближните си или за природата, която го окръжава"[17]. Тук се включват народна вяра, народна философия, народна наука, народна словесност, народно изкуство. Народоука е самата култура, материалът, който привлича вниманието на стоящите извън него. На друго равнище на обобщение това са "отдели", подразделения – народни умотворения, народна словесност, народна поезия, народни песни, народно изкуство, бит ("живеечка", "живелица"), народен живот, веществена или материална култура, както и жанрови наименования – юнашки песни, хайдушки епос, обредни песни, приказки, пословици, баяния и др. Повечето от тях са общоприета номенклатура за описание и класификация на нашия фолклор. Побългареният термин народоука, както впрочем и съответствията му на английски и немски, а и на полски – ludoznawstwo[18], по вътрешната си форма клонят към употреба в значение "наука *за* народа". Мнозина го използват именно така, като синоним на фолклористика ("народопис" остава за етнографията) или като общо обозначение за етнография и фолклористика. Закономерно, макар и несъзнателно, той се променя в "народонаука"[19] или "народознание". От друга категория при Шишманов са названията на научни дисциплини със сходен обект, чието спорадично

---

[16] Пример от рецензия на Шишманов: "Добрият отзив, с който немската *етнографска* критика посрещна труда на г. Щрауса, вярваме, ще го насърчи да продължи своите изучвания в областта на нашата *народоука*, винаги с оглед на угрофинския *фолклор*, гдето той като познавач на маджарската *етнография* има някои предимства..."(к. м. – С. Б.). Вж. Български преглед, 5, 1898–1899, № 4, с. 150. Съвременните речници на българския език тълкуват *народоука* и *народопис* като *етнография*. Вж. **Андрейчин, Л.** и др. Български тълковен речник. 4. изд., доп. и прераб. от Д. Попов. С., 1994; **Български етимологичен речник**. Т. 4. С., 1995 (народ).

[17] **Шишманов, Ив**. Значението..., с. 23. Срв. и **Шишманов, Ив.** (рец. за) Караџић. Лист за српски народни живот, обичаје и предањье, Јануар 1899, год. I. Издаје и уређује Тих. Р. Ђорђевић, професор Алексиначке учитељске школе, Алексинац. Штампарија Мате Јовановића, Београд, 1899 год. – Български преглед, 5, 1898–1899, № 7, с. 131.

[18] Вж. **Шишманов, Ив.** (рец. за:) Lud, organ towarzystwa ludoznawczego we Lwowie pod redakcia D-ra Antoniego Kaliny, rok I, zeszyt I. We Lwowie, 1895. – Български преглед, 2, 1894/1895, № 7, 154–155.

[19] Колеги са изразявали пред мен убеждението си, че точно това е думата, докато "народоука" е грешка.

споменаване не винаги е свързано с изясняване на взаимовръзки и значения – етнология, демопсихология, антропология. Централна остава триадата фолклор – етнография – народоука.

Както се вижда, стоте години, които ни делят от Шишманов, не са внесли кардинални промени в неговия набор от понятия. Меродавни са останали за нас и колебанията му. Най-напред те се отнасят до употребата на *фолклор* и *етнография*. По въпроса има достатъчно авторитетни коментари и прочити[20]. Ще припомня само мнението на Арнаудов, че неговият учител "не разграничава точно фолклор и етнография" и "подчинява първия на втората"[21], за да се спра повече на *етнографията* в Шишмановия възглед. Да не забравяме, че когато тълкува и изпробва понятия и термини, той има пред очи както несигурната, но съществуваща българска практика (конструиране на наследство по национално-патриотични подбуди), така и високата филологическа традиция на европейските научни институции – университети, катедри, семинари, издания, и особено подема на славистиката. Той се е образовал и формирал като личност все още в оня XIX век, който, покрай всичко друго, е бил и "век на фолклористиката" (М. Арнаудов), на "откриването" на народа и народната култура, на национализма – в благородните му измерения. Дейната му натура има шанс да почувства и види възможността за реално приложение и развитие на тези идеи в собствената му страна. Видяхме, че замисълът на "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" е "да бъде етнографически журнал в най-широката смисъл на думата, като включва не само изучаването на народа, но и на страната"[22], "орган за всестранното изучване на българската земя и българския народ, какъвто се представя днес"[23]. В този дух, с конкретно посочване на областите, които подлежат на изследване (веществена култура, икономика, история, археология, антропология и др.), Шишманов уточнява и допълва целите си в равносметките след петата и десетата годишнина на Сборника.

В крайна сметка Шишмановата *етнография* трябва да означава съвкупно, енциклопедично познание за народа и за страната, "отечествоведение", точно както го разбират немските учени по онова време –

---

[20] Вж. **Арнаудов, М.** Цит. съч., 61–62, и др.; **Динеков, П.** Български фолклор. С., 1972, 8-9; **Живков, Т. Ив.** Цит. съч.

[21] **Арнаудов, М.** Цит. съч., с. 61.

[22] **Шишманов, Ив.** Предговор. – СбНУ, 10, 1894, с. VII. (Подп. От редакцията)

[23] **Шишманов, Ив.** Десетгодишнината на Сборника. 1889–1899. – СбНУ, 16-17, 1899, с. XV.

"описание на страната и народа, респ. народите в най-широк смисъл"[24]. Една максималистична идея и една практична програма за действие са били достатъчно смело съчетани, за да отворят пътища за нови интелектуални, образователни, културни проекти. В тази светлина може да се прочетат и неговите живо поднесени "Впечатления от Пражката народописна изложба"[25]. Ето един красноречив пасаж: "Пражската народописна изложба, която стои във всяко отношение на висотата на съвременната наука, не носи *тесния характер на тая етнография, която се занимава със простата маса*, а се явява като един колосален културно-исторически музей (*етнография в най-широка смисъл не е нищо друго освен културна история*), в който внимателният посетител може да види как се е развил *целият чески народ без разлика на "простолюдие" и интелигенция* от началото на неговото национално възраждане до ден днешен"[26] (к. м. – С. Б.). Между другото, да обърнем внимание на диференцираното представяне на *народа* в този цитат. Шишманов очевидно преминава от еднозначни и категорични към по-динамични и релационни определения с навлизането си в народоучната проблематика. В "Значението и задачата на нашата етнография" се говори само за *народ*; в рецензията за сръбското списание "Караджич"[27] познатите вече определения за фолклор, народна вяра, народна наука и др. се модифицират като: "това, което сръбският *прост народ* знае или вярва за себе си, за ближните си..." и пр., "вярата на *простолюдието*", "*простолюдието* си има своя собствена скромна наука" и пр.

За разколебаната или, по-скоро, неосъществена монолитност на понятията, с които Шишманов гради "новата-стара" научна област, при положение, че той обикновено е настойчив и категоричен, може да се потърси и по-широк контекст. От една страна, да погледнем неговото краевековно културно и научно строителство на фона на внушителните разкази и образи на XVIII и XIX в., на идеите за народния дух, за народа като жив организъм, като тяло и душа, върху които се изгражда нацията. На преден план са общите закономерности, големите мащаби. От исто-

---

[24] **Schubert, G.** Das Interesse deutscher Gelehrter gegen Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts an der bulgarischen Volkskultur. – В: Немско-български културни отношения. 1878–1918. С., 1988, с. 16. Авторката изтъква разликата между това разбиране и утвърденото в повечето страни на Източна и Югоизточна Европа – че етнографията изследва т. нар. материални, духовни и обществени културни продукти, както и народното изкуство, отпращайки към Хр. Вакарелски.

[25] **Шишманов, Ив**. Впечатления от Пражката народописна изложба. – Български преглед, 2, 1895, № 9–10, 113–139.

[26] Пак там, с. 118.

[27] Вж. бел. 17.

рията на науката е известно, че през XVII–XVIII в. е имало няколко важни големи дисциплини – космография, география, статистика и филология. Географията някога е изучавала всичко, което се намира на земната повърхност, включвайки метеорология, геология, океанография, ботаника, зоология, както и обекти, които днес свързваме с антропологията и фолклора[28]. Статистиката е наука за държавата, включително за нейното население, за разпределението му на територията ѝ; в обсега ѝ попадат обичаи, поминък, бит, тук за пръв път се появяват понятия и термини, станали по-късно специфични за етнографията и фолклористиката[29]. Филологията е имала за предмет всички плодове на дейността на интелекта, всички културни манифестации на една нация, а не само лингвистичните и литературните. С изучаването на езика и литературата, изкуствата, политиката, религията и обществените обичаи тя е претендирала да бъде цялостна наука за цивилизацията, за проявите на "националния дух"[30]. На особена почит е бил този възглед в Германия. За славянската филология се поддържат същите идеи. Според В. Ягич тя "обхваща целокупния духовен живот на славянските народи, както е отразен в техния език и писмени паметници, в литературните произведения и на отделните личности, и на общата сила на простонародното творчество, накрай във вярванията, преданията и обичаите"[31]. В един по-ранен етап тук било мястото и на историята и археологията. Славистичната наука отначало се опира в по-голяма степен на идеята за славянска общност, докато на прелома XIX–XX в. повече я привлича националната индивидуалност в славянските езици, литератури, фолклор[32]. Именно от това време започва разпадането на големите общи дисциплини и създаването на нови. Защото дисциплините не са вечни, а генеалогията им е твърде поучителна. Например корените на фолклористиката – нова дисциплина от края на XIX в. – са едновременно в статистиката и филологията. Това пояснява "различията, които правим днес между фолклор, свързан с устната традиция и езика, и бит (folklife), който пази понятията на

---

[28] **Kirschenblatt-Gimblett, B**. Folklore's Crisis. – Journal of American Folklore, 111, 1998, 285–286.

[29] Срв. **Bausinger, H.** Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse. Erweit. Aufl. Tübingen, 1999, 28–29; **Кьолер-Цюлх, И.** Ръководства за събиране на фолклор. Из ранната история на българската фолклористика. – В: Фолклор, традиции, култура. Сборник в чест на Стефана Стойкова. С., 2002, с. 288; **Schubert, G.** Op. cit., 16–18.

[30] Вж. **Уэллек, Р., Уоррен, О.** Теория литературы. Пер. с англ. Москва, 1978, с. 59; **Арнаудов, М**. Цит. съч., с. 82.

[31] **Ягич, В.** История славянской филологии. СПб, 1910, с. 1.

[32] Вж. **Георгиев, Е.** Славистиката на прелома XIX–XX век. – В: История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. С., 1981, с. 7.

статистиката и географията в особеностите на локалното, обичая и материалната култура"[33]. Произходът разкрива и насоките за използването на фолклора – като идеологически инструмент за социална реформа или за съпротива срещу чужда власт и като практически инструмент на администрацията, едновременно консервативен и радикален като културна категория и практика.

Нашият Шишманов в края на XIX и началото на XX в. е между традициите на общите дисциплини, на тежнението към общото, цялостното – "етнография в широка смисъл", етнографията като "отечествознание" или като културна история; и научното специализиране и разграничаване по предмети и методи, разгърнато през модерната епоха. Той полага основи, но като че ли не е сигурен в трайността им. М. Арнаудов след него е по-категоричен в институционализирането на дисциплината, в подреждането на стопанството на народоуката – фолклор, фолклористика, етнография, етнология, в прокарването на граници и определянето на методи. Ние сме твърдо в XX век.

Във втората му половина, в условията на силно централизирано и йерархизирано обществено устройство (при социализма), раздробяването и обособяването продължава, докато на Запад се появяват признаците на една "постдисциплинарна ера". Следващият етап е на ново сливане и смесване, в него вече сме въвлечени и ние. Век след Шишманов продължаваме да търсим нови имена и формули в полето на народоуката, задавайки старите въпроси – какво е народ, за чие знание (култура) става дума. Ако се опитаме да ги пренебрегнем, може и да чуем някои предложения за отваряне на нашите изследвания. Например – към традицията, разбрана не като предопределено наследство от миналото, а като избор и интерпретация от гледище на съвременността, като "символна конструкция на настоящето". Или към динамичното определяне на народната култура по отношение на двучлена господство/подчинение и към включване на масовата култура в полето на научния интерес. Или към "обикновените страсти" на всекидневието и към неговите практики[34]. А може би ще се доверим на опита на Х. Баузингер, който твърди, че фолклористиката е най-силна в анализа на културните обективации и на техните символични качества. Според него тя предлага със своите културноисторически сондажи алтернатива на тенденциите да се налага

---

[33] **Kirschenblatt-Gimblett, B**. Op. cit., p. 286.

[34] Бегъл отзвук от докладите на Пиетро Клементе, Фабрицио Деи, Фабрицио Муняини на проведения през октомври 2005 г. в София българо-италиански семинар на тема "Локални култури и традиции в България и Италия: пътища на дебата и политики на въвеждане в наследство". Вж. България – Италия: Дебати. Локални култури. Традиции. Съст. М. Сантова, М. Паванело. С., 2006.

мащаба на новото, на неслучвалото се досега, върху цялата съвременна социална и културна реалност[35]. С други думи – напред към традицията!

Всъщност модерният свят познава поне две лица, две представи за фолклора. Според едната той е тип култура, присъща на доиндустриалното общество и отдавна минала зенита си. Съвременното общество оценява, усвоява и "употребява" продуктите ѝ според естетически или семиотични критерии (като изкуство, знак, символ), с отчетливи етнонационални функции. Според другата фолклорът е култура на всекидневието, част от специфичното общуване на отделни общности и групи. Фолклористите обръщат внимание на "естетическите, експресивните и стилистичните измерения" (Д. Хаймс) на груповото комуникативно поведение, с акцент върху проявите на приемственост и постоянство, или на универсалната човешка способност за творчество. И "новият фолклор" е "интегрална, неделима част от културата, която се стреми да изразява по значим и творчески начин релевантни идеи на съвременните социални групи"[36]. Тези виждания за фолклора се допълват взаимно[37]. В една плуралистична културна среда те дават насока на различни научни и практически занимания. Когато фолклорът се разглежда като памет и наследство, това предполага инициативи и дейност за неговото запазване[38], своеобразно "хербаризиране" и експониране, в архиви, музеи, изложби, на събори и фестивали, и т. н. В другия случай фолклористите наблюдават и изследват прякото всекидневно общуване, но не толкова заради откриването на традиционни форми – изречена пословица, разказана приказка, изпята песен, а за да проникват в механизмите на себеизразяването, в проявите на общностна и индивидуална идентичност. Така техните интереси и цели се сближават и преплитат с тези на други науки за човека и обществото.

---

[35] **Bausinger, H.** Op. cit., p. 309.

[36] **Dégh, L.** Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration. (FFC, No 255). Helsinki, 1995, p. 294.

[37] Обединени са донякъде, например, в следната дефиниция: "Фолклорът е традиция, основана на експресивно поведение, което обединява една група, създава конвенция и я включва в културната памет" (Indian Folkslife, Vol. 1, Issue 4, January 2001, p. 2; цит. по FF Network, No 21, March 2001, p. 12). За взаимно допълване (и примиряване) на позиции и стратегии при заниманията с фолклор вж. **Zeitlin, S. J.** I'm a Folklorist and You're Not. Expansive versus Delimited Strategies in the Practice of Folklore. – Journal of American Folklore, 113, 1999, 3–19.

[38] Тук е мащабната дейност на ЮНЕСКО от 80-те години на XX в. насам, с приемането от XXV-ата сесия на Генералната му конференция (15.11.1989 г.) на Препоръка за опазване на традиционната култура и фолклора и последвалата дейност за нейното прилагане. Виж публикациите в сп. "Български фолклор" – 1990, № 3, 110–114; 1996, № 1–2, 140–142; 1999, № 1-2, 157–163; 2000, № 2, 101–103.

КОНЦЕПЦИЯТА НА ИВАН ШИШМАНОВ ЗА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДОУКА

Цветанка Горанова

Типът на българския учен – народовед получава първото си блестящо проявление в личността на Иван Шишманов. Тъкмо той е образецът за всестранна ерудираност, висока култура, енциклопедични познания, строга научна взискателност и професионална подготвеност.

Шишманов е всепризнат корифей на българската народоука. Той предлага стратегически замисъл за нейното развитие, целенасочено се грижи за изграждането на кадровия ѝ потенциал, подбира и развива формите на взаимодействие между центъра и периферията на народоучната общност. В какво се изразява *качественият скок* на народоучните изследвания при Шишманов?

1. Той успява да дефинира и приложи критерий за автентичност на фолклорните факти. Това е своеобразно пресяване на издържащите критика научни хипотези. С Шишманов възниква вътрешна за българската наука критична среда, в която трябва да оцеляват опитите за обяснение, аналогиите и съпоставките в народоуката.

2. Ив. Шишманов разгръща една компаративистка програма. Сравнителните методи дават възможност за възникване на по-строги изисквания, за постигане на научнокритичен рефлекс, т.е. за формиране *етоса на науката*. Автентичността се откроява чрез сравнение. Това е принцип, препоръчван по-късно и от Шишмановите следовници като Михаил Арнаудов и Христо Вакарелски. От една страна, една хипотеза за автохтонния произход на даден фолклорен мотив трябва съзнателно, преднамерено да бъде "бомбардирана" с други хипотези от сравнително естество, т.е. трябва да се търси опровержението ѝ чрез съпоставка с други близки или далечни фолклорни системи. Именно това повишава степента на научна надеждност на дадена генетична хипотеза. От друга страна, народоуката трябва да бъде освободена от прибързани съпоставки, особено в областта на етимологията. Критиката на етимологичното дилетантство и на свързаното с него фолклорно дилетантство е от първостепенно значение за прехода от генерацията на събирачите към генерацията на строго критичните изследователи.

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

3. Миграционната теория се използва от Шишманов като оздравителен коректив, но той пръв демонстрира характерното за българската народоука поддържане на баланс между етноложките теории (еволюционизъм, дифузионизъм, социологизъм), всяка от които на българска почва има своя сфера на приложимост.

4. При Шишманов народоуката вече се разглежда като поле на междудисциплинни движения от различно естество. От първоначалната клетка на простия народоучен интерес се стига, чрез разбирането за вътрешната логика и особения предметен аспект на отделните дисциплини в етноложкото познание, до тяхното роене и специализация.

5. Шишманов е пръв организатор на този процес, главен откривател на таланти и преди и след войните. Заедно с това той се грижи за целостта на българската народоучна хуманитаристика. Ключът към единното ѝ разбиране според него е психологически и антропологически, т.е. той е в човекознанието, в разбирането на твореца на културните факти. Психологията и в частност народопсихологията е водещата специалност в базисното университетско образование на самия Шишманов. В кръга на Вилхелм Вундт той изучава именно тях.

Народоуката като всеобхватна етнография. Единство на народоучно и природоучно българознание

Когато през 80-те години на XIX век Шишманов пристъпва към осъществяване на народоучния си проект, той е методологично въоръжен както с идеите на интроспективната и експериментална психология на Вундт, така и с миграционната теория на Бенфай, даваща обяснителни връзки на обширен кръг факти в областта на индоевропеистиката, сравнителната митология, езикознанието и фолклора. Той е запознат с концепциите на школи и течения, доминирали в интелектуалния климат тогава. Младият учен е жадувал да приложи наученото в европейските университети към българската действителност. Необходими са му били факти и мрежа от сътрудници, за да може да представи на образованата публика неподозираното богатство на българската народна култура като достояние на Европа. Шишманов прецизира развитието на своя проект в поредица от текстове. Първият от тях е неговата студия "Значението и задачата на

нашата етнография"[1], която представлява, от една страна, програмен документ за развитието на едно всестранно народознание, а от друга – сбит очерк върху историята на фолклористичния интерес и изследванията на народната култура в Европа. Направен е разбор на конкуриращите се теории за произхода и миграцията на фолклорните мотиви. Обстойно е разгледана и историята на изучаването на българския фолклор и ролята на нейните възлови фигури. Формулирана е и критичната и безпристрастна позиция, която българската наука трябва да заема по отношение на борбата на школите в европейската етнологична мисъл. Изтъкнати са слабостите и постиженията на преднаучните генерации при периодизацията на българознанието на XIX век. С други думи, студията не е просто исторически преглед, снабден с препоръки и програмни насоки. По-важно е, че тя представя *националното самопознание като национален проблем* на България.

Студията бележи началото на собствено научния период в развитието на българското етноложко познание, защото именно в нея е очертан проблемният му кръг, видяна е проблемната завръзка, над чието разплитане трябва да работят тези, за които Шишманов подбира прилягащото българско наименование "народоуци". Те не следва да се откъсват от своята научна база – специалните знания и методи на съответната дисциплина, на която са се посветили. Между корпуса на знанията на народа (народоуката) и корпуса на модерното доказателствено знание (науката) трябва да има непрекъсната корелация, постоянна обратна връзка. Едната обектна система трябва да бъде разбрана, преведена, описана в термините на другата. Науката запазва своя статут на метазнание или метаезик, който обхваща и просветлява своя обект – народната култура. Тъкмо поради това народоуците не трябва да прекъсват връзката със своите модерни научни граждански специалности. Между структурата на народоуката като народно знание и структурата на науката като специално елитарно знание има аналогия, подобие, което трябва да се използва. Така според младия Шишманов астрономът трябва да описва, като народоук, народната астрономия и космогония, архитектът трябва да опознае народните жилища, инженерът – народните сръчности и технологии, а лекарят трябва да изследва народната медицина. Кооперирането на усилията на различните специалисти ще доведе до единна етнографска снимка на народния живот. Централна при това си остава ролята на филолога, който, без да напуска пределите на своите специални интереси, трябва с

[1] **Шишманов, Ив.** Значението и задачата на нашата етнография. – СбНУ, 1, 1889, 1–64.

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

модерен инструментариум да проучва народния език и неговите паметници, в частност и за да доизгражда все по-пълно сградата на книжовния език като инструмент на науката и цивилизацията.

Всяка специалност има приложение в областта на народоуката. Шишманов мечтае за своеобразен кръстоносен поход на всички млади български специалисти към заветния Граал – народната душа. Образованата младеж трябва да придобие "народностно зрение", за да бъде полезна на народа. Диалогът с традиционната народна култура трябва да е пълноценен, за да се съхрани и претвори всичко все още достъпно от погиващата народна старина. И тук ролята на писателите и художниците като партньори – "сътворци" на народното изкуство и бит, също е надлежно обоснована от Шишманов. Народознанието трябва да се изявява не само в научна, но и в художествена форма. Шишманов аргументира тази теза и като литературен историк, показвайки завоя от елитарност и книжност в европейската литература към търсене на връзка с народната словесност.

Българоведението е изобщо комплексното и всестранно пресъздаване на народния живот с научни и художествени средства. Фолклорът, знанието на народа, включва не само словесните и музикални изяви в народната култура, но и всеки познавателен и технологичен опит. Материалната страна на народния бит също има своите когнитивни аспекти. Битът и трудът винаги може да се разглеждат като процес, като жизнедейност, като активност, възможна чрез съхраняван в знанието опит. Поради това веществените паметници на културата с техния смисъл и предназначение не се изключват от състава на системата "фолклор".

Фолклорист в широкия смисъл на думата е всеки учен, изучаващ един или друг пласт, аспекти или елементи на системата "фолклор". В по-тесен смисъл фолклористи са преди всичко наречените от Шишманов "литераристорици", доколкото се занимават с изучаване на паметниците на народната словесност. Според класификацията на Л. Катона фолклорните изследвания са предмет "от една страна, на литературната история и, от друга страна, на етнологията и психологията на народите."[2] Фолклорните феномени спадат и към категорията на менталните явления; те са закрепени в съзнанието на народа *знания, преживявания* или *реакции* и като такива са обект на етнопсихологията. Шишманов не се спира подробно върху статута на етнологията. Ясно е обаче, че тя и литературната наука са тези систематични дисциплини, които си дават среща в полето на фолклора,

[2] **Шишманов, Ив.** Цит. съч., с. 19.

НЕДКОТЕКА

без това да води до отделна научна цялост. Шишманов допуска все пак под "фолклор" да се разбира и определена област на научните занимания, без обаче да ѝ се признава статут на самостоятелна научна дисциплина.

Пита се тогава конституирана ли е в строгия смисъл на думата и етнографията и изобщо представлява ли тя изградена научна дисциплина? Ако се остане при текста от 1889 г., отговорът трябва да е по-скоро отрицателен. Етнографията е широко схващан "народопис", за който знанието на народа е само един от предметите на изследване. Тясно разбирана систематична етнография, както и систематична, почиваща на самостоятелен предметен принцип фолклористика според Шишманов не са били необходими. Периодът в научното развитие е бил все още период на натрупване на емпиричния материал. Времето за научни интерпретации ще дойде по-късно и Шишманов не случайно призовава събирачите да изоставят амбициите за теоретизиране, изискващо "много по-голям научен апарат, отколкото повечето от нашите фолклористи могат да си представят."[3]

Шишманов разглежда фолклора, като целокупен обект на една обхватна научна област – *етнография*. Той редува употребата на названията "етнограф" и "фолклорист", без да ги дефинира ясно. От текста му личи, че под етнограф разбира занимаващия се с изучаване на народа изобщо, в едно или друго отношение, например в географско, статистическо, икономическо или етногенетическо. Фолклористът е по-скоро изследовател на народната душевност като отражение и преживяване на природната и социална среда, което на свой ред е получило израз в създаваните културни елементи на тази среда.

Необходимо е в етнографското научно представяне на една етническа общност да участват на равни начала различни дисциплини, не само и не чисто хуманитарни. Ботаникът, например, ще допринесе, ако е истински български учен, за систематизиране на народните знания в областта на фитофолклора. Събирането на тези знания ще бъде една от целите на неговия научен интерес. От друга страна, той ще допринесе вече като школуван специалист и за изучаване на обективната природна среда, в която живее народът. Тук *знанието за* знанието на народа, т.е. *фолклористичният подход*, трябва да върви ръка за ръка с обективното опознаване на самия народ и неговата страна, достъпно само на учените специалисти от съответните частни дисциплини, кооперирайки се за целите на българознанието. Под етнография, следователно, трябва да се разбира "недогледното поле", в което си

---

[3] Пак там, с. 12.

дават среща различни дисциплинни подходи, обединени от идеята за етноса като обективно съществуваща, жива, възприемаща и творяща цялост. С други думи етнографията не се схваща като клон или дял на народознанието, а се отъждествява с него. По-късно Шишманов изрично посочва необходимостта от развитие на "материалната етнография" и настоява за пределно широкото разбиране за обсега на етнографското изследване, включващ и народа, и страната. Това е пряко провеждане на една междудисциплинна изследователска програма.

Концепцията на учения за развитието на една широкообхватна българска етнография се уточнява заедно с конкретизирането на "първата концепция на Сборника", както той се изразява. В предговора към десетия том на СбНУ от 1894 г., представляващ продължение на студията от 1889 г. в програмно отношение, Шишманов много настойчиво прокарва тезата за етнографията като зона на комплексни междудисциплинни изследвания: "...не само изучаването на народа, но и на страната, т.е. комплексно "отечествознание". Изследването на страната в географическо, природоучно (геологическо, зоологическо, ботаническо etc.), *антропологическо* (антропометрично и пр.), *икономическо*, историческо, археологическо и пр. отношения е още слабо наспротив изследванията в обсега на народния език и фолклора (в смисъл на простолюдна наука). *Веществената* култура образува за себе си едно почти недогледно поле, на което рядко изследвачите у нас стъпват, като че тя не заслужва еднакво внимание с духовната. Едно всестранно изучване на населението не може да се задоволи обаче само с събиране и описване неговите словесни богатства, песни, приказки, пословици и др. т., както това се върши още у нас с един вид изключителност, като не се обръща често надлежно внимание даже на обстоятелствата, обичаите, обредите, при които въпросните материали се записват."[4] В частност и самият сборник трябва "*да бъде етнографически журнал в най-широката смисъл на думата,* като включва не само изучването на народа, но и на страната."[5]

Разширяването на изследователската територия очевидно трябва да се постига постепенно. Процесите на дисциплинно изграждане по необходимост обхващат първоначално само тясно разбираната фолклорно-филологична област. По ред причини, ясно отчитани от Шишманов, ядрото на слабия все още научен потенциал се концентрира първо там, където могат да се приложат специалните знания на филолога фолклорист – в областта на народната словесност. Само там е

---

[4] **Шишманов, Ив**. Предговор. – СбНУ, 10, 1894, с. VIII.
[5] Пак там, VII-VIII.

възможно да протече началната "дисциплинаризация", която постепенно ще разширява обсега си, въвличайки все повече и по-разнороден етнографски материал. Зоната с висока степен на институционално изграждане ще се разширява, докато обхване цялата етнографска предметна област. Посоката на това разширение като цяло е *от* фолклорното "ядро" *към* материалните прояви на народния бит, отначало лежащи в периферията на народоучния интерес, т.е. *от словото към вещта*. Шишманов схваща етнографията като цялостно изображение на народния живот. Нейният обект е народът като такъв, във всичките му специфични народностни прояви. Определяйки народа като специфичен обект на редица науки, Шишманов пише в студията си "Славянски селища в Крит и на другите гръцки острови" следното: "Време е да се разбере че понятието народ отдавна е престанало да бъде физическо, расово понятие – и че <...> главните характерни белези на един народ са днес от чисто психично качество: единство на езика и на духовните и материалните интереси."[6]

Под "етнография" се разбира по онова време както научното занимание с традиционните форми на народния бит и култура, така и самата съвкупност от културни особености, която е индикатор на етническата идентичност. Както по времето на Шишманов терминът "фолклор" започва да означава и предмета на науката, и самата наука, така и терминът "етнография" показва такава характерна семантична удвоеност, каквато има и при термини като "право", "история" и др. Постепенно обаче и терминът "етнография" показва тенденция към стесняване.

Остава открит въпросът дали Шишманов е започнал с времето да отъждествява етнографията в широкия смисъл на думата с народоуката. Ясно е, че поне в началото, т.е. около 1890 г., термините "народоучен" и "народоука" са означавали просто "фолклорен" и съответно – "фолклор". При по-внимателно вглеждане обаче в контекста, в който се употребяват от Шишманов изрази като "народоучно дружество", "народоучни цели" или "народоучно отношение" се изяснява, че става дума за проучване както на народното световъзприемане, отразено във фолклора, така и на народното изкуство, на народния бит, на различните отдели на материалната култура. Това означава, че постепенно терминът "народоука" е станал равнозначен на всестранно народознание от типа на немското Volkskunde, като е запазил паралелно и по-тесните си значения на

---

[6] **Шишманов, Ив.** Славянски селища в Крит и на другите гръцки острови. – Български преглед, 1897, № 3, с. 96.

"фолклор" и "фолклорна наука". По-късно полисемията и възможните паралели с чуждоезични термини са подробно разгледани от М. Арнаудов[7] и това значително облекчава изясняването на Шишмановото гледище.

"Народоука" първоначално означава народно знание, съвкупност от народни умотворения в най-широк смисъл, т.е. тя не е разбирана от самия Шишманов като дисциплина или система от дисциплини. Системата от науки за народа или по-скоро от разностранни дисциплинни приноси в познанието за народа той продължава да нарича "етнография". Постепенно обаче терминът *народоука* все почесто замества, без напълно да измести термина *етнография*, взет в широкия му смисъл. Етнографията започва да означава предимно наука за бита или "живеечката", както са казвали по онова време. Фолклористика и етнография започват да се разбират като названия на две сродни, но отделни народоучни дисциплини по-скоро вече при Арнаудов и то през междувоенния период. Тогава и под *народоука* се разбира ту фолклор, ту фолклористика, ту целокупното народознание. Шишманов употребява понятието "етнография" именно в смисъл на всестранно изучаване на народа, като в някои случаи направо я назовава народознание, народоведение или отечествознание. Съответно учените от етнографската област нарича "народоведци или народоуци", не само в смисъл на фолклористи, но и на специалисти, изучаващи народа изобщо. Може да се заключи, че идеята за едно *комплексно народознание* или *народоука* принадлежи именно на Шишманов, макар той да не е дефинирал термина съвсем отчетливо.

"Материалната етнография" като дял на народоуката и идеята за систематична форематология

Идеята за вътрешна диференциация на народоуката, за нейното "дисциплинно парцелиране" не е чужда на Ив. Шишманов. Вярно е, че той се стреми да удържи всички научни занимания с народа и неговата култура в рамките на една дисциплинна структура, която нарича "етнография", но също така е вярно, че именно той обособява "материалната етнография" като изследователски отрасъл или направление, което тепърва трябва да се развива, и посочва форематологията като негов водещ и най-перспективен за момента дял. Насоката на Шиш-

---

[7] **Арнаудов, М.** Фолклор. Из историята и теорията на народоведските изследвания. – В: **Арнаудов, М.** Очерци по български фолклор. Т. 1. С., 1968, 11–135.

мановата мисъл е към отделяне на все по-голямо внимание на материалната народна култура в рамките на народоучните изследвания. Когато той изпраща през 1926 г. Христо Вакарелски да специализира етнография в Полша, вече е осъзната относителната самостоятелност на "материалната етнография" като отделен клон на *народоуката*, донякъде разграничен от фолклористиката.

В годината на своята кончина (1928 г.) Ив. Шишманов отново има случай да отбележи: "Както е известно, народните носии, с принадлежащите към тях накити, образуват и до днес навред главния обект на материалната етнография. Те собствено дават и външния облик на много етнографски музеи. Покрай тях значително по-малко се изучават жилището и покъщнината, разнообразните оръдия на женския и мъжкия труд, храната и питиетата, свиралата и т. под."[8] Необходимостта от специална научна дисциплина за изучаване на народните носии Шишманов обосновава на Втория научен конгрес на славянските географи и етнографи през 1927 г.[9], но както свидетелства Арнаудов, той "се предава страстно в течение на много години на българската *форематология*"[10] значително по-рано. Още в 1889 г. обяснява затрудненията и грешките при изследването на орнаментиката с липсата на "една сравнителна наука на костюмите и накитите"[11]. И определено я разглежда като дял на "материалната етнография", макар тя да има допирни точки и с фолклористиката по линия на народното изкуство, в частност при изучаването на естетическите функции на облеклото и особено на везбените мотиви.

Форематологията е своеобразна дисциплина, призвана според Шишманов, да "изтегли" след себе си и другите отрасли на науката за материалната култура. Развила се по-рано, поради силно изявената си естетическа страна, тя е естествен център, от който ученият планира да разшири обсега на организираните етнографски изследвания, в тесния смисъл на думата. Развитието на материалната етнография според него е залог за развитието на цялата етнография, на целия народоучен комплекс от изследователски направления. В тази връзка е и упрекът му към събирачите: "Привикнали веднъж на едностранчивата мисъл, че

---

[8] **Шишманов, Ив**. Към терминологията на българските народни носии. – Списание на БАН, 45, 1933, с. 107.

[9] **Шишманов, Ив**. Nécessité d'une phorematologie comparée des peuples slaves. – In: II Sjazd slowian.geografow i etnografow w Polsce 1927, Sekcja VI.S.1.a.2.p.

[10] **Арнаудов, М**. Названия на българската народна носия. – Родна реч, 1938, №. 4, с. 150.

[11] **Шишманов, Ив**. Значението и задачата на нашата етнография, с. 56.

цялата етнография състои в "записване" словесни материали: песни, приказки, поговорки и гатанки, те остават учудени, че толкова още има да се изследва."[12] Изобщо Ив. Шишманов защитава една характерна за етноложкото познание форма на дисциплинни взаимодействия, чиито прояви са широката специализация и енциклопедизмът на отделния изследовател.

Предметната оптика на дисциплините, изучаващи народната култура и живот, предполага свободно боравене с арсенала от понятия и методи на цяла група от тях, в свободно преминаване от гледната точка на една към наблюдателния ъгъл на друга. Поле на дисциплинни взаимодействия тук е познавателният свят на самия учен. Преходите се осъществяват чрез неговата пренастройка, чрез влизането му в нова роля. Красноречив е примерът с учения форематолог, изискванията към който Шишманов формулира в споменатия реферат "Към терминологията на българските народни носии": "*Изследвачът на народните носии трябва да бъде по възможност и филолог.* Естествено е, че от него няма да се изисква да е запознат с всичките тънкости на лингвистиката <…> но той трябва да бъде поне толкова езиковед, че когато събира и описва костюма или украшенията, да умее да отбелязва *точно фонетично* названията и на най-малките части на костюма или на орнамента. Тия названия, поставени в азбучен ред, съставят *терминологията на народните носии* в известна област. А *етимологическия разбор* на термините дава осветление за генезиса и миграцията на известни костюми понякога по-добре и от историческата етнография."[13]

От друга страна, всяка етнографска работа има географско измерение, интересува се от "географията" на етнографския факт, защото е необходимо "да се съставят подробни *карти за географическото разпространение на народните носии* по отделни по-големи или по-малки райони."[14] Географията на костюмите предполага и своята музейна институционализация и в тази връзка ученият предлага в проектирания всеславянски етнографски музей "да се образува един по възможност пълен отдел за една бъдеща славянска сравнителна форематология", където "да бъдат представени най-типичните славянски носии, тъй както те са разпространени географски.. Така, че моделните манекени да бъдат наредени по земите, областите и районите, в които се носят – точно по географската карта на Славянския свят, а не по азбучен ред или по друг някой

---

[12] **Шишманов, Ив**. Предговор. – СбНУ, 10, 1894, с. VIII.
[13] **Шишманов, Ив**. Към терминологията …, с. 112.
[14] Пак там.

класификационен принцип"[15]. Филология и география са нужни, според Шишманов, в частност и за да се изпълнят с вещина задачите на форематологичната диалектология, етимология и райониране[16].

За взаимодействието между етнография и фолклористика на почвата на форематологията са показателни и следните му думи: "*Събирачът на народните носии трябва да бъде и фолклорист*. Той е длъжен да разпитва и да отбелязва всичко каквото се помни за възникването и разпространението на народните носии и за тяхното значение в народни поверия, обреди, обичаи, в народна медицина, народни пословици и гатанки и т.нат."[17]

Форематологията за Шишманов играе ролята на "пробен полигон" за развитието на цялата материална етнография, тя сякаш е умален модел, първична клетка, от която трябва да се разрасне във всички посоки бъдещото етнографско изучаване на материалната култура. Тя е избрана от Шишманов и като типичен "участък" на засилени междудисциплинни движения, способен да привлича и кооперира разнородни научни знания. Истинският специалист в областта на етноложкото познание трябва да израства едновременно в няколко специалности, да изследва няколко сродни предметни полета, което позволява взаимното им идейно "опрашване". В случая със самия Шишманов това са от една страна фолклористика и материална етнография, в частност форематология, етимология и етнолингвистика, история на Българското възраждане, българска и европейска културна история, индоевропеистика, демопсихология и психология на творчеството и, разбира се, литературна история и литературна социология.

Психосоциологичният метод в народоуката и другите културноисторически дисциплини

Сърцевината на проблемите на народознанието е проблемът за *разбирането* или вникването в "народната душа". Това е проблем,

---

[15] Архивен фонд на Ив. Шишманов: НА БАН, ф. 11к, оп.1, а.е. 273, л. 33, 34.

[16] **Шишманов, Ив.** 1. Проблемы болгарской этнографии в связи с этнографиями общеславянскими. – В: I Sjezd slovan.geografů a etnografů. Prag, 1926, с. 382; 2. Към терминологията на българските народни носии, с. 113 – "Добре е записвачът и събирачът на народните носии да има и филологическо образование между друго и затова, защото е нуждно да се отговори на един често подиган въпрос: *до колко именно народни костюми и народни наречия се покриват*".

[17] **Шишманов, Ив**. Към терминологията..., с. 113.

тясно свързан с психологията на творчеството, и Шишманов не случайно пристроява сградата на българската народоука до сградите на сравнителната литературна история и психологията на литературния процес, които неуморно съзижда през целия си живот. Големият учен от самото начало подбира няколко взаимодействащи си, взаимнооплодотворяващи се направления на своя научен интерес, което придава междудисциплинен облик на цялостното му творчество. Както историкът и психологът трябва да разчетат дълбинните мотиви и преживявания на съответните автори, така и изследователите на народната култура трябва да уловят, да реконструират логиката на народното, често митологично и магично обяснение. Народоведите трябва да постигнат "вчувстване" в автентичното народно световъзприемане. Всички усилия на Шишманов и по-късно особено на Вакарелски, да се усвои територията на материалната етнография, не променят общия идеалистически подход в изследването на народната култура. Негова цел е тъкмо разбирането на духа, т.е. възпроизвеждането, съпреживяването на творческия акт при създателите на народната култура. Затова и цялата народоука носи печата на "духовните науки" според терминологията на Шишманов. Но за него народният дух не е някаква мистификация, някаква изначално анонимна и надличностна стихия. Корените на народното творчество си остават преди всичко в почвата на индивидуалната психология, винаги взаимодействаща със социалната среда. Именно поради това народната култура във всички нейни аспекти и прояви се поддава на научно фиксиране и обяснение.

Програмната статия от 1928 г. "Психосоциологичният метод в литературната история", макар и писана с оглед на литературната история, представлява истински манифест, съдържащ Шишмановите възгледи върху дисциплинните взаимодействия в контекста на културната история, с отношение и към етноложкото познание. В нея той употребява характерните за тогавашната научна литература термини като "помагални науки", "обем и граници на научните дисциплини" и др. Тук формулира и възгледа, според който специалният продукт на отделните хуманитарни дисциплини се постига със "средствата" на целия комплекс от съседни научни области, които трябва да бъдат овладявани от учения хуманитарист в равна мяра, за да може той наистина да се смята за специалист. Шишманов подчертава: "От голяма важност за тогова, който изучава развитието на литературите, са още две науки: *антропологията* и *етнологията*, защото ни дават на ръка

голям материал за сравнения особено от областта на народната словесност и фолклора на първобитните народи"[18].

Анализът на статията и разглеждането на Шишмановите възгледи за дисциплинните взаимодействия в народоуката (етнографията, разбирана в широкия смисъл) показва, че литературната и изобщо културната история на свой ред играят съществена роля за етноложкото познание. Занимавайки се със специалните въпроси на своите науки, етнографът и фолклористът неизбежно стигат до необходимостта от по-дълбоки навлизания в предметната територия на литературната теория и история и заедно с литературния историк, постоянно се обръщат към данни от езиковедско естество. Социологията и психологията, които според Шишманов "са двата стълба на литературната история"[19], погледнато в по-широк план имат огромно значение в науките за културата изобщо, в това число в народоучните им клонове.

Обосновавайки психосоциалния метод в науките за културата, Шишманов посочва, че "модерната литературно-историческа критика отрича днес безличното (колективно) творчество даже в народната поезия, в която романтиката търсеше едно време произведения на т.нар. "народен дух (Volksgeist)"[20]. Същото, разбира се, се отнася и за дисциплините от народоучния кръг, в които един умерен детерминизъм е представен още по-отчетливо, отколкото в литературната социология. Дори в областта на народното творчество Шишманов не допуска крайната деиндивидуализация. Той отчита колективния и социално обусловен характер на всеки творчески акт, но винаги се води от усета за равновесие между социалния детерминизъм и описанието на уникално-индивидуалното при обяснението му. Именно използването на инструментариума на индивидуалната психология е залог за строга научност и възможно отдалечаване от крайностите на романтизма. Заедно с това Шишманов допуска равноправното партньорство на ония дисциплини, които търсят закономерностите на безлично-социалното. Това са напр. Политикономията, социологията и не на последно място антропогеографията. Противоположна, материалистическа (в добър смисъл) насока в българското етноложко познание внася антропогеографското изследователско направление. То обаче не се сблъсква с

---

[18] **Шишманов, Ив.** Психосоциологичният метод в литературната история (Нужда от една нова наука – литературна социология). – Училищен преглед, 1928, № 1, с. 14.

[19] Пак там, 14–15.

[20] Пак там, с. 2.

народоуката, а плодотворно взаимодейства с нея, допълва я и дори в известни отношения се включва в нейния "междудисциплинен сноп". Двете направления, двете групирания на учените – народоучното, начело с Ив. Шишманов, и антропогеографското, създадено от Анастас Иширков, са партньори, а не противници на сцената на българското етноложко познание.

Още при начертаване на програмата на Сборника за народни умотворения Шишманов смята за неизбежно допускането на "природоучен" елемент в изследването на народа. При това той винаги ясно отграничава двете групи от дисциплини. Едните обемат знанието за културата и тях той нарича хуманитарни, а понякога и "духовни" – термин, употребяван често и от Арнаудов. Друг тип научност представят "природните" или "естествените" дисциплини. Изучаването на България предполага взаимодействие между тези две основни разклонения от големия ствол на научното познание. Мостът между тях се оказва психологията, която съчетава черти на частна природна наука, свързана с биологията и "ембриогенията", а от друга страна се родее с хуманитарните науки, разглеждащи човека като свободен дух. Шишманов се позовава на Иполит Тен, определяйки научния продукт на духовните дисциплини, взимодействащи с психологията като "естествена история на духовете (histoire naturelle des ésprits), като психология на народите"[21]. Ако географският подход дава природоучно обосноваване на народоуката от външно-обективно становище, то психологията научно захранва народознанието "от вътре", от дълбините на субекта. Психологизмът в науката няма за Шишманов мистифицираща, "спотаяваща" дълбоките първооснови на творчеството, функция. Но той предполага една вечна недообясненост, неизследваност на творческите извори, поради стихийната игра и уникалните съчетания на заложбите на всяка творческа личност. Не съществува някаква непознаваема сила, творяща чрез народния колектив и проправяща пътищата на един божествен замисъл. Колективът се състои от личности, които са истинските творци, герои и пазители на старината. Но творческите озарения на отделната личност не се поддават до край на рационално обяснение, индивидуалният гений е непредвидим и това обагря всяка култура и нейните форми в неповторим колорит. Народният дух не трябва да се разбира като единен порив, ръководещ отделен народ, но като резултат, израз на уникално сплетение, взаимодействие на природни, социални и психични фактори. Това мъдро ограничаване на крайния мате-

[21] Пак там, с. 6.

риалистически детерминизъм, това признаване на една, само в специфичен смисъл разбирана мистика на творческата свобода е характерно за всички видни имена от Шишмановия кръг. Само следването на такъв среден път може наистина да съедини научното и художественото пресъздаване на живота и да подпомогне възпитателните и естетическите функции на народознанието.

Природоучният поглед към "народа и страната" е залог за вярното обяснение на множество културни феномени. И все пак народоуката си остава, по цел и методи, област преимуществено хуманитарна, духовна. Ив. Шишманов, М. Арнаудов, Б. Пенев и като литературни историци, и като народоведи следват Иполит Тен в отчитането на обективните обстоятелства чрез изучаване на социалната среда, "расата" и историческия момент, обуславящи характера на индивидуалното, включително и на народното творчество. Но те винаги контролират социологията чрез индивидуалната психология и не допускат анализът да вземе насоката на грубия историко-икономически детерминизъм от марксистки тип. За Шишманов и неговите следовници културата не е само продължение на естественоисторическите процеси. Дарената на човека свободна воля винаги ще внася в областта на културата момента на непредвидимост, на творческа оригиналност, която не се подчинява на схематични класови обяснения. Ако народоуката не е просто описателно, но и обяснително познание, целта ѝ не е само в регистрирането на едни или други влияния, обуславящи този или онзи културен феномен, но и в докосването до психологията на народа творец. Шишманов отбелязва: "Големи надежди се възлагат в последно време особено на успехите, които прави все повече и повече психологията, както общата, тъй и диференциалната (характерология или етология), тъй и демописхологията (психология на народите, Völkerpsychologie), от която искаме да ни каже как влияе "националният дух" върху литературните произведения и в какъв смисъл може да се говори въобще за такъв дух."[22] Именно в това разбиране трябва да се търсят корените на сродяването на българската народоука с литературната и изобщо с културната история. Народоуката като изследователска програма е доминирана от културноисторически, народопсихологически подходи. Ето защо и Шишмановата школа не е специфично етноложка. В нея се водят изследвания паралелно в няколко области, чието взаимодействие е ключово за разбирането на народната култура. Общата литературна и културна история, историята на Българското възраждане и психологията на творчеството – все

[22] Пак там, с. 6.

области, винаги отворени и за езиковедския поглед и принос – трябва да осъществят съвместно пренасянето на ценности от народната към новосъграждащата се национална култура, и обратно – от академичните ѝ върхове към широката публика. Същината на психосоциологическия подход в духовните науки е в поддържането на баланса между социалното, колективното и, от друга страна – интимно индивидуалното начало. А това дава отражение и върху обяснителните насоки на срасналата се с културната история народоука и ѝ придава наистина облик, чужд на марксисткия икономически детерминизъм.

Научните интереси на Шишманов са насочени към две, в известен смисъл противостоящи обектни области: на колективното народно творчество и на личното, "авторско" творчество. Постиженията на Шишмановия академичен кръг в областта на сравнителната литературна история и психологията на индивидуалния творчески процес подхранват с идеи и методи народоучните му търсения. В сила е и обратното движение – изследването на фолклорни и митологични мотиви, на народния бит и култура изобщо, обогатява тъканта на литературноисторическите изследвания, разкривайки многобройните нишки, свързващи отделния творец с националната традиция. Научната общност или "екипът", който работи и по двете направления, е един в основното си ядро. Подходът при обяснението на феномените на народната култура може да се характеризира като *културноисторически* и *демопсихологически,* характеризиращ духовните науки. С негова помощ Шишманов и последователите му развиват паралелно клонове на хуманитарната българистика и изобщо на хуманитаристиката.

Организационни аспекти на Шишмановата народоучна концепция

Шишмановата програма за подем на всестранното изучаване на българското отечество, очертава народоуката не като само кабинетно занимание, но и като национално дело, като гражданска инициатива, която трябва да намери и поддържа своите организационни структури. Оставайки винаги и програма образователна, народоуката всъщност трябва да се схваща като *проект за народно просветно движение*. В редакциите на своя план от 1889 г., съответно в 1894 г. и 1899 г., както и в по-късни публикации от времето след Първата световна война, Шишманов отново и отново обосновава народоучния замисъл, акцентирайки върху организационно-институционалния аспект на

своята мултидисциплинна концепция. Най-ярко той е очертан в предговора за десетгодишнината на СбНУ: "В своята статия "Значението и задачата на нашата етнография" ние обръщахме, наистина, съобразно с нашите тогавашни интереси, по-голямо внимание на изследването на *умствената* култура на народа, ала включвахме в своята програма изучването на *целия* народен бит и за тая цел препоръчвахме между друго на проектираните от нас "народоучни дружества", които за жалост не се осъществиха, да приемат за членове хора с най-разнообразни специалности. Трябва да признаем обаче, че някои страни от задачите на Сборника не бяха достатъчно обяснени и развити в програмната ни статия, и това е, което ни накара в увода към X том, да допълним своя план, като посочим преди всичко голямата важност на нашата *веществена* култура, тъй малко още изследвана. Същевременно ние изтъкнахме и голямото значение на *антропологията* за изучването на *народното тяло*. Колкото повече нашата задача ни се уясняваше, толкова повече ние се убеждавахме именно, че един орган, който си поставя за цел *всестранното* изучване на един народ, не може и не бива да се ограничи само с изследването на неговия *дух*, а трябва да вземе за предмет и *неговите физични свойщини*. По-нататъшното развитие на тая идея естествено трябваше да укрепи мнението ни за нуждата от едно грижливо изследване и на многобройните среди, в които нашият народ е израстнал и се е развивал, чисто физична, икономична, умствено-възпитателна и т.нат. Това от само себе си изискваше да се включи в програмата на Сборника и изследването на *цялото отечество* в миналото и неговото настояще. Така се получаваше една широка и при всичко това строго определена програма: Сборникът ставаше орган за *всестранното изучване на българската земя и българския народ*, какъвто той се представя днес."[23]. Непосредствено свързан с този широкомащабен замисъл е проектът на Димитър Маринов за пълно етнографско проучване на българските земи чрез едно "етнографическо бюро (или комисия)", който той излага в писмо до Ив. Шишманов. Шишманов открива тук пълно съвпадение със собствените си идеи и планове, между които е и желанието да намери сътрудници – "най-много 10–12, но по всички главни клонове на народознанието" за едно такова начинание[24].

---

[23] **Шишманов, Ив.** Десетгодишнината на Сборника. 1889–1899. - СбНУ, 16–17, 1899, с. XV.

[24] Вж. в този сборник: **Василева, М.** Връзката между Иван Шишманов и Димитър Маринов според епистоларното им наследство, 210–211.

Изобщо Шишманов винаги си е представял научната дисциплина не просто като област на знанието, но и като организирана познавателна практика, като дейност. Дисциплината трябва да получи своя институционален облик, своето общностно изражение, тя винаги е и социална организация за производство на знания, които трябва да имат специфичния за етноложката област популярен характер, отворен към широката образоваща се аудитория. Шишманов е истински стратег в изграждането на българската народоучна общност. Забележителна е преди всичко неговата интуиция за откриване на таланти. Той просто е незаменим в умението си да подбере и обгрижи най-подходящия човек за най-подходящото поприще. Именно Шишманов е най-ентусиазираният и неуморим радетел за нарастването на научния потенциал на България, намира преки или обиколни пътища за повишаване на образованието на научните кадри, за подготовката на български студенти в чужбина чрез издействане на стипендии за следване и специализации, както и обратното – привличане на преподаватели отвън, за да се повиши качеството на образование в българските условия[25]. Ученият проектира, развива и свързва *центъра* и *периферията* на народоучната общност. Централният "апарат" за преработка, анализ и подбор на научна информация, под неговото ръководство се сдобива със своите необходими елементи: университетски курсове и семинари, командировки и държавни субсидии за водещи и начинаещи учени, хранилища на материали (библиотеки и музеи), централно специализирано издание (СбНУ) – "..най-крупния в европейски мащаби компендиум <...> нещо като "българска енциклопедия"[26]. Прави се опит и за изграждане на координационно звено за връзка между академичния център и любителската краеведска периферия, каквото е народоучното дружество, но чак до 30-те и 40-те г. на XX век подобна организационна структура съществува само идейно.

Около "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" и други периодични издания с Шишманово участие се образува мрежа от кореспонденти, с чиито усилия централизираният информационен масив от материали още към края на XIX в. нараства значително. Непрекъсната е грижата за популяризирането на народоучните знания под най-различни форми. Организират се научно-просветни обиколки

---

[25] Вж. в този сборник: **Мурдаров, В.** Иван Д. Шишманов и Николай С. Трубецкой.

[26] **Живков, Т. Ив.** Науките трябва да са свързани като струните на арфа. – В: Науката – новите тенденции. Съст. Н. Матеев. С., 2001, с. 173.

на именити учени с цел изнасяне на сказки и четения. Всички сдружения по интереси в областта на изкуството и на литературата, според плана на Шишманов, трябва да бъдат мобилизирани в служба на "народоучни цели". С други думи Шишманов успява да изгради един отворен тип научна структура с тенденции за превръщането ѝ в движение, в гражданска традиция. Съхраняването и реконструирането на народния бит и на старината е било на път да се превърне в елемент на новия национален стил на живот, в негова неотменна съставка.

След като самите дисциплини са възприемани в тяхното организационно, социално измерение, то не е чудно, че и дисциплинните взаимодействия винаги са представени от Шишманов в аспекта на общностна комуникация, на кооперирание на специалности и колективи. Народоуката не е възможна без кореспонденция и интеракция на специалностите, на гилдиите, изграждани както в млада и малка България, така и между народите, преди всичко между малките и политически притеснени нации, разположени между Германия и Русия.

Шишманов винаги е ратувал за усилване на културния обмен и създаване на международни научни структури. Това е трябвало да обслужи българския интерес, който според него се е състоял в търсенето на опора сред себеподобните, в постигане на съгласие с тях, оттук и стигащият до суровост стремеж към обективност и безпристрастност на всяка научна преценка, засягаща междубалканските исторически, етнически и етногенетически контакти. Оттук и непрестанната загриженост за избягването и възпирането на всеки шовинизъм в науката, проявяван както от чуждестранна, така и от българска страна.

В славистиката Шишманов открива благодатната ниша за развитие и утвърждаване на българските народоучни постижения. Славистичният хоризонт разкрива пред българистиката пътя към сродяване с индогерманистиката и с всички ценни направления на централноевропейската и руската филологична и фолклористична мисъл. Славянската идея е инструмент за разширяване на научните контакти, за преодоляване на тенденциите към изолираност и неблагоприятно третиране на България, особено след Първата световна война.

Народоучният план на Шишманов е развит в посока на едно общославянско институционализиране на фолклорните и етнографски изследвания. Конструирането на славистичната научна общност трябва да послужи за преосмисляне на българската кауза, разбирателство със

съседите и преодоляване на общата регионална слабост и разединеност, слабата и партикуларизирана "санитарна зона" около болшевишката държава. Общославянското културно движение е залог и за преодоляването на германското недоверие, за връщането към благоприятното отношение на най-светлите умове на Германия от Просветителския век към славянството. Славистиката трябва да изиграе ролята на културен посредник, на транслатор, на разпространител на българските послания в една по-широка културна среда. Ето защо Шишманов настоява за спешното изграждане на общославянска народоучна стратегия за координация, унификация и паралелност в методиката на етнографските и фолклорни проучвания. В доклада си "Проблеми на българската етнография в връзка с общославянските етнографии" от Първия научен конгрес на славянските географи и етнографи през 1924 г., след преглед на развитието на етнографията у нас, той набелязва програма за проучване на нерешените дотогава въпроси на общославянските етнографии: обща славистична библиография, експедиции, създаване на класификации на етнографските материали, издаване на общославянско етнографско списание и основаване на общославянски етнографски музей в Прага на името на Шафарик. Все в тази връзка изтъква необходимостта от разработване на единни въпросници за събиране на материали, за изграждане на международни институции, за централизиране на издателската дейност, за обособяване на общ административен щат и бюджет. В когнитивно-информационен аспект взаимодействието трябва да протича в посока на създаване на общославянски библиографски, речникови и енциклопедични издания, както и на написване на единна история на славянската етнография и изработване на общи топографски справочници и атласи[27]. Международният аспект на Шишмановия народоучен план е отстояван пред редица форуми от славянски и общоевропейски мащаб, от катедрите на престижни университети.

Ив. Шишманов е създател на редицата проекти за когнитивно и институционално развитие на отделните хуманитарни дисциплини. Той е главният радетел за усилване на научния потенциал в младите дисциплинни клонове. Организатор е на централни и периферни научни звена, в частност на народоучни дружества (например Българско етнографско общество от 1925–1928 г., на което е председател), на звената, свързани с преподавателската дейност, със събирането,

---

[27] **Шишманов, Ив**. Проблемы болгарской этнографии в связи с этнографиями общеславянскими, 374–384. Вж. и **Гечева, К.** Иван Д. Шишманов. Биобиблиография. С., 2003, с. 125.

преработката и съхраняването на информация и материали (напр. Народният етнографски музей от 1906 г., както и други музеи, библиотеки, читалища). Той е в центъра на научната кореспонденция в своята област, главен инициатор е на форуми и издания, представляващи основни структури на научната комуникация. В историята на българската хуманитаристика изглежда няма друга по-подходяща фигура, като обект за разглеждане от науковеда и историка на науката. По думите на Хр. Вакарелски: "С научните си трудове, със сравнителния си метод, с инициативността си, с организаторския си талант, с необикновената си общителност и с искрената си загриженост за българската етнография Ив. Шишманов става корифей на тази наука през целия период от края на миналия век до 30-те години на настоящия. Заслугите му се признават и днес с надлежната висока оценка. В известен смисъл неговото корифейство в етнографията ни продължава и днес."[28]

[28] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. С., 1974, с. 72.

НАЧАЛОТО НА НОВОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В ДЕЛОТО НА ИВ. Д. ШИШМАНОВ

Владимир Кржиж

В най-новата синтетична история на българската литература от Св. Игов, където авторът е посветил на Ив. Д. Шишманов специална глава, четем следните характеристики за великия български учен: той е "от литературоведите, които по темперамент и методология вървят след литературата, за да обобщят и осмислят нейните пътища"[1], той е първият историк с вече зряла културноисторическа методология, той е пръв историк на Българското възраждане[2]. Проблематиката на Българското възраждане при това представлява само една част от Шишмановите литературноисторически трудове, останалите по обем даже значително я надхвърлят, както и самата литературна история е само определен дял от другите му научни интереси, включващи фолклористика, етнография, обществознание (особено в областта на образователното дело) и т. н. Във връзка с горепосочената оценка е интересно, че рядко оспорваната роля на основател е призната на Шишманов, без той да създаде обемиста монография: заслужил си я е с около пет откривателски студии върху материали, две-три сравнителни и контактологични студии, студии, посветени на личностите на Паисий, Бозвели, Раковски, на братя Миладинови и на тяхното време; условно би могла да се добави също така и мемоарната студия за Цани Гинчев. Към синтетичен поглед върху началните фази на Българското възраждане е пристъпил чак към края на живота си, сякаш принуден от обстоятелствата, но точно по това време с пълната си творческа сила е предложил ясни и категорично формулирани тезиси.

Озадачаващ факт е, че въпреки авторитета на учения, тезисите му общо взето не са били приети от следващите поколения на литературоведите българисти и не са се отразили върху дооформянето на основните линии на българската литературна история, като започнем от паралелно възникналото научно дело на Боян Пенев, през Михаил Арнаудов и Петър Динеков и завършим (засега) с разпределението на

---

[1] **Игов, Св.** История на българската литература. С., 2002, с. 492.

[2] Пак там., с. 493.

материала в академичната *История на българската литература* (т. 2, София, 1966). В средата на 60-те години на XX век започват да се издават *Избрани съчинения* на Ив. Шишманов в два, респективно три тома, свидетелстващи за подновен обществен интерес към делото на учения и за времето си представляващи също известна реабилитация на учения, позабравен от тодорпавловската линия в тълкуването на литературата. Но и по това време главният редактор Георги Димов смята за необходимо в бележките си да смекчава ясно изразени мнения на автора за това, че "влизали в противоречие с онова, което е писал в предходните трудове"[3]; изричните Шишманови формулировки в статията "Кога се начева новобългарската литература"[4] намират своето място не в първия том, между студиите, посветени на Възраждането, а са "скрити" в том втори, покрай литературната теория. Трябва да се сметне за естествено, че учен като Шишманов, занимаващ се в течение на десетки години ерудирано с всеобхватния материал от световната литература и фолклора, неизбежно ще доуточнява своите гледища. Какви са били основните методологически похвати на Шишманов?

В областта на литературната наука Шишманов си поставя за цел обективното и колкото е възможно най-точно изследване на дадени литературни явления. Той високо цени теориите на Иполит Тен, но преди всичко като един от подходите, създаващи възможност да се пояснят литературните явления с извънлитературни критерии – раса, климат и т. н. В този смисъл Шишманов разширява арсенала на литературоведа, като въвежда психологията, разполагаща с обективно описание на нагласата на индивида, на твореца, и социологията, описваща нагласата на обществото. В някои по-късни оценки за Шишмановото дело се споменава и известен еклектизъм на неговия метод. Но упрекът може да бъде тълкуван също като определена синергия на методи, като средство за откриване на по-широки закономерности, които по този начин по-ясно се очертават в детайлни изследвания на най-важните периоди в развитието на италианската, френската, английската и немската литература. Основното за метода на Шишманов е, че държи постоянно във фокус спецификата на литературното движение, подлежащо на собствен развой; днес бихме казали, че следи създаването и развитието на тези вътрешнолитературни кодове, които са разбираеми от публиката и посредством които определен текст може да бъде схващан като литература и да изпълнява свои функции.

---

[3] **Шишманов, Ив**. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1965, с. 445.

[4] **Шишманов, Ив**. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1966, 314–316.

С проблемите на Българското възраждане Иван Шишманов се занимава повече от тридесет години.

Първата му кратка статия, посветена на проблематиката на Българското възраждане и на отец Паисий, може да изглежда само като публицистично-есеистичен изблик на патриотична мисъл: "1762 – Паисий и Русо"[5]. "Двамата въскръсители", както ги назовава Шишманов, единият на възраждащата се Европа и вторият, творецът на "новия завет" на възраждащата се България, действително са близки само по годината на довършване на бележитите си произведения – *Емил* и *Историята*. Но още в тази статия на 28-годишния автор срещаме някои черти, характерни за Шишмановото сравнително мислене. Първо, това е очарованието от изохронията на културните (и литературните) явления, по форма различни, но водещи – отчитайки разликите в средите, от които произхождат – до аналогични резултати. Второ, стремежът българската литература да бъде тълкувана (което авторът по-късно ще уточни: "при спазването на всичките пропорции") в рамките на същите критерии, които важат за световните (респективно за големите европейски) литератури. Трето, в това, че съдбата на определени литературни произведения може да бъде съществена за анализа на социокултурното и идейно състояние на обществото.

Шишманов се занимава с въпросите на Българското възраждане през различни периоди, които по своя характер и съдържание се различават съществено. В първия период, между годините 1890 и 1901, ученият систематично обсъжда тогавашното познание за литературата на Българското възраждане и се стреми да го приобщи, по-скоро интуитивно или посредством симптоматични детайли, към общоевропейското и балканското развитие. Тъй като от дадената перспектива е забелязвал белите петна, а даже и сериозни пропуски, той насочва вниманието на учените среди към тях и в много отношения сам ги попълва (например, приносът на САЩ за българското образование[6], за руското влияние върху българската литература[7]) и разработва специални студии.

Към проблематиката на Възраждането Шишманов се завръща след известна пауза, през която е бил натоварен, освен другото, с държавни длъжности; дейното му участие в политическия живот е причина и за

---

[5] **Шишманов, Ив**. 1762 – Паисий и Русо. – Денница, 1, 1890, № 7–8, 353–354.

[6] **Шишманов, Ив**. Нови данни за историята на нашето Възраждане. Ролята на Америка в българското образование. – Български преглед, 4, 1897, № 11, 53–78.

[7] **Шишманов, Ив**. Наченки на руско влияние в българската книжнина. – Български преглед, 4, 1897, № 9–10, 113–177.

двегодишното му оттегляне от страната. През 1914 г. той издава своя труд "Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане"[8]. В него реконструира образа на атонския монах и създава психологически задълбочен портрет на една външно хрисима, но вътрешно непреклонна и борбена личност. Вторият разработван въпрос е анализът на състоянието на българските земи и българските им обитатели от XVI до XVIII век. Шишманов определя процеса на националното самоосъзнаване като колективен, в който изтъкнатите личности не играят роля на "първи" или "единствени". Движещият фактор на този процес, икономическият, е свързан с постепенното заселване на българите в градовете и с възникването на едро и дребно българско гражданство.

Последните студии на Шишманов, посветени на възрожденската проблематика, се появяват чак след дванадесетгодишна пауза.

В анализа си на диалогичните произведения на Бозвели[9] Шишманов използва не само широките си познания за европейската и балканска литературна традиция. Зад този анализ се крие и определено детайлно познаване на процесите, които съпровождат преминаването на дадена сюжетно-жанрова формация от една култура в друга, при което тези култури образуват едно и също културно пространство и самото преминаване е предпоставка за дефиниране на това пространство. От своя страна, отделните култури взаимно се обособяват посредством нюансите, акцентите, различията в това преминаване-възприемане. Важно е да се отбележи, че в изследването на междулитературните връзки на Бозвелиевите диалози Шишманов находчиво използва методологията, която блестящо прилага в една от своите основни фолклористични студии – "Песента за "мъртвия брат" в поезията на балканските народи"[10], т. е. подхода на миграционната школа. Но и тази студия има свой предтеча – издадената на немски студия "Der Lenorenstoff in der bulgarischen Volkspoesie"[11], в която се работи не само с фолклорни, а и с литературни явления.

---

[8] **Шишманов, Ив**. Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане. – Списание на БАН, клон истор.-филол., 8, 1914, № 5, 1–18.

[9] **Шишманов, Ив**. Нови студии из областта на Българското възраждане: В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. – Списание на БАН, клон ист.-филол., 21, 1926, 498–523.

[10] **Шишманов, Ив**. Песента за "мъртвия брат" в поезията на балканските народи. – СбНУ, 13, 1896, 474–540; 15, 1897, 449–601.

[11] **Schischmanov, Iv**. Der Lenorenstoff in der bulgarischen Volkspoesie – Indogermanische Forschungen, 4, 1894, 412–448.

В течение на годините 1927 и 1928 са публикувани или довършени три студии, чиито формулировки вероятно са зреели по-дълго време (например към понятията "епоха на дамаскините" и "епоха на Паисий" е имал възражения още Боян Пенев в своите лекции[12]): "Кога се начева новобългарската литература?"[13], "Западноевропейското и Българското възраждане"[14] и "Увод в историята на Българското възраждане"[15].

Първият текст, писан в полемичен тон, съдържа ясни и убедително изразени тезиси, защитаващи "нововремския" характер на дамаскините. Авторът подхваща по-старата, но доста оспорвана теза на Б. Цонев[16], според която тези сборници по езиковия си състав принадлежат вече към новата българска литература. Шишманов подкрепя тезата с литературноисторически, еволюционни и психосоциологични аргументи. Той доказва, че постепенният идеен преход към културната самозащита на бъдещата модерна нация се е осъществил на полето на литературата отдавна преди написването на *История славянобългарска* и даже, че тя е немислима без дамаскините – "за да можеше Паисий да излезе със своята История, трябваше да има въобще българи; за да има българи, трябваше да има християни"[17].

Вторият текст е сравнителен: в него Шишманов се съсредоточава върху момента, в който започва преодоляването на средновековното мислене. Той многократно прибягва до хронологически и контрастни паралели (Петрарка – Иван Шишман и Евтимий), за да покаже (при "toute proportion gardèe") сходствата на идейните насоки на Ренесанса и на възраждането. Важното е заключението – и двете са се раждали още през Средновековието. И двете са се отличавали с особен вид патриотизъм, с ново отношение към миналото[18].

---

[12] **Пенев, Б.** История на новата българска литература. Т. 1. С., 1976, 59–60.

[13] **Шишманов, Ив**. Кога се начева новобългарската литература? – Родна реч, 1928, № 3, 97–100.

[14] **Шишманов, Ив**. Западноевропейското и Българското възраждане. – Българска историческа библиотека, № 1, 1928, т. 1, 185–193.

[15] **Шишманов, Ив**. Увод в историята на Българското възраждане. - В: България 1000 години (927–1927). С., 1930, 279–319.

[16] **Цонев, Б.** Новобългарската писменост преди Паисия. – Български преглед, 1, 1894, № 8, 80–94.

[17] **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 2, с. 315.

[18] По въпроса бих искал в скоби да изразя свое мнение: Възраждането като процес е твърде често механично – и по моему несправедливо – свързвано от самото си начало с неговия "финален" продукт, т. е. с национализма. А през по-новото време върху национализма се стоварват – отново несправедливо – греховете на шовинизма, ксенофобията и т. н. (Може да се добави, че определени форми на ксенофобските

"Увод в историята на Българското възраждане" представлява едно, бих казал, заключително обобщение на Шишмановите гледища по въпроса, съпоставени с дотогавашното положение на познанията и отново, типично за Шишманов, начертаване на перспективите за бъдещите изследвания.

Фактът, че Шишмановите постановки на въпроса за Българското възраждане на времето не са били приемливи за марксистката класова доктрина, никак не учудва. Особено лош жребий се е паднал на статията, посочваща дамаскините като начало на новобългарска литература. Защо тази теза е омаловажена от Боян Пенев, защо не я е подхванал ученикът му Борис Йоцов, защо Арнаудов не я е включил в подбора си, а Динеков почти я игнорира?

Нека също да кажем, че предпоставките, от които изхожда Шишманов, не са били сериозно оспорени с течение на времето (а едва ли биха могли и да бъдат). По-скоро става дума за известно недоразумение, разминаване на гледните точки.

От съвременните историци и културолози, например, Н. Генчев, преценявайки Шишмановите възгледи, коригиращи Дриновото определение за основателската роля на Паисий в Българското възраждане, се спира само върху съмненията му, че единствено Паисий е бил личността, способна да определи насоката на цяла епоха. Но Ив. Шишманов, според думите на Генчев, "не отива по-нататък и фактически остава в рамките, определени от неговия предходник"[19]. От гледна точка на историческата периодизация нещата действително стоят така, но Шишманов всъщност следи друга еволюционна линия. Той не желае да измести началото на възрожденската епоха в посока към по-ранните десетилетия, но като литературовед търси и намира последователност на литературното развитие. Самият Генчев изтъква, че в съдържанието на Ренесанса се включват не само културно-духовните, но също и стопанско-материалните и политически процеси[20] и като историк изисква и трите споменати процеса да бъдат едновременно налице. Това обаче още не означава, че те задължително възникват и свършват в един и същ момент.

По същия начин един от тогавашните критици на въпросните Шишманови възгледи, Б. Пенев, на друго място пише: "... влиянието на гърците засяга както българската просвета, устройството на българските училища, тъй и новата българска литература, нейните

конфликти в най-новото ни време се крепят върху актуализирани средновековни представи – кръгът се затваря.)

[19] **Генчев, Н.** Българското Възраждане. С., 1995, с. 6.

[20] Пак там, с. 6.

първи произведения, в които са изразени нови идеи и които са предназначени за един по-широк кръг читатели от средата на простия народ. <...> Новогръцката литература с множество свои произведения служи за образец на наши писатели <...> [покрай – Вл. К.] Дамаскин Студит, автор на проповеди, изложени на популярен език, нашите книжовници и проповедници започват да пишат на простонароден български език – съставят сборници със смесено съдържание, познати под името дамаскини"[21]. Авторът на *Съкровището* с право е споменаван в контекста на първите кълнове на новата гръцка писменост; а неговите български преводачи и тези, които са подемали и развивали новите възможности на литературното общуване, уж принадлежали към "старата" литература.

Замисляйки се над недостатъчната балансираност на тези становища (но трябва да имаме предвид, че по-голямата част от запазените мнения на Б. Пенев по въпроса са или стенограми от лекции, мисли на "prima vista", или популяризиращи "подръчници"), можем да се опитаме да надникнем в сферите, в които се е формирала основната оптика на двамата български литературни историци.

Шишманов е от първото щастливо поколение на българските интелектуалци, които получават своето образование в централна Европа вече не като турски или някакви други поданици, а като граждани на една току-що възникнала, международно призната държава. Оттук произлиза едно младо самочувствие, още ненакърнено от дребнавите политически войни на старите политици.

Добре е да имаме предвид също и характера на това пространство на Европа, определено от градовете Виена, Йена, Женева, Лайпциг. Тази област бе назована точно един век преди годината, в която Ив. Д. Шишманов е роден, от един друг български интелектуалец, отворен към света, именно атонския монах Паисий, със сполучливата (и само привидно неточна) дума Немско. Тази област действително е сплотявана чрез немския език, който предлагал възможност за приобщаване към едно културно (а не само езиково) цяло не само на славяните в Австро-Унгария (хървати, словени, чехи, словаци, галицийски поляци, русини и украинци), но и в Германия (лужичани), както и на ашкеназките евреи, но същата възможност е предлагал езикът и на самите немскиговорещи народи – немци, австрийци, отчасти и швейцарци (сами по себе си създаващи един друг модел на мултинационално общество). По време на Шишмановия престой самата бивша "тъмница на народите" – Австро-Унгария, се стреми в общи линии стриктно да спазва личните,

---

[21] **Пенев, Б.** Начало на Българското възраждане. С., 1946 , с. 27.

гражданските и икономическите права на своите поданици и изживява период на просперитет, дължащ се, освен другото, на дългия период без унищожителни войни. За цялата област е типично изключително уважение към общото многовековно културно наследство (трябва да имаме предвид, че този "немски свят" едва отскоро е проникнал сред великите културни сили на европейския нов век – Франция и Англия); както и осъзнаване на ролята на образованието. Запазва се едно крехко, но плодотворно равновесие между умерения консерватизъм, ценящ традиционните ценности, както и уважение към придобиването на познания и към социалните тежнения.

За разлика от Ив. Шишманов Б. Пенев се утвърждава предимно като българист славист. Занимава се по-специално с полската литература (отличаваща се със своя месианизъм), специализира в Чехия, и то в момента, когато вече е завършен научният синтез на Чешкото възраждане в силно идеологизирания си патриотичен дух. В него първоначалната романтическа отсянка е прикрита с позитивистично було. Чешкият път към Възраждането бива означаван като "филологически" модел и някои слависти са го смятали за почти универсален при славяните, пък и другаде. Но моментите на сходство всъщност не са универсални: те проличават предимно при словенците, словаците, отчасти при хърватите – т. е. при австрийските славяни. В него националната самобитност се схваща като изявена – и новоизявена – едва с появата на национално обагрената, идеологически нова литература (а не "литературно" нова). Чешката "нова литература" започва действително с Възраждането. Но трябва да имаме предвид, че Чешкото възраждане се е крепило върху езиковия, съответно литературния принцип. Чешките възрожденци още в предромантичния период са се опитвали – съзнателно – по чужди образци да създадат литература със съответните качества, да докажат културната способност на нацията си (тъй като качествата на литература, писана на определен език, са били общоприеман знак за нивото на културата на дадена нация). Романтиката после ги е ориентирала към търсенето на национална специфика, към оразличаване, но пак на полето на литературата.

Заедно с това в чешката традиция твърде идеологически тенденциозно е омаловажавана ролята на противореформационната и бароковата литература, заличаван е нейният чешки патриотизъм, създават се митове за умишленото ликвидиране на чешкото културно наследство. В общественото мнение заляга представата за "времето на мрака", за страданията на чешкия народ, подложен на денационализация покрай рекатолизацията през XVII и първата половина на XVIII век. Аналогични хиперболизирани представи за началния период на Българското възраждане са прокарвани

предимно от патриотично-славянофилски и русофилски кръгове в България. Според Иван Шишманов, те "сведочат естествено за гореща любов и безкрайна почит, но <...> нямат нищо общо с научна критика"[22].

Единият проблем представляват дамаскините, но в известен смисъл и тяхната предистория.

От старите славянски литератури българската е била най-тясно свързана с византийската литература (и като такава е била и незаместим медиатор, посредник за другите). След падането на българското царство българските интелектуалци отиват там, където семето на българското образование е пуснало корени – те обикалят източноправославното славянство като крал Лир своите дъщери. А в рамките на подобна метафора можем да кажем, че гърците обикалят западна Европа като сирачета, които чиракуват, при условие, че първо трябва да понаучат нещо от новите господари. И двете съдби не са предмет за завиждане, но резултатът се оказа такъв, че компромисът, или един вид синергия между византийския и западния свят се е осъществявал на западната граница на настъпващата османска империя.

Този период от развитието на вече новогръцката литература, създавана и печатана предимно във Венеция, при участието на литераторите от остров Крит, е под знака на контактите със западноевропейския хуманизъм и представлява раздяла с последното византийско духовно течение – исихазма.

Както показват изследванията на Донка Петканова от 60-те и 70-те години и в най-ново време на Елка Мирчева[23], съставът на оригиналния Дамаскинов сборник "Съкровище" в българските редакции постепенно се променя от сборник с неделни и празнични слова, подредени по цикли, към поучителни слова. В него влизат произведения и на други новогръцки автори (Йоаникиос Картанос, Ритор Теофан), но заедно с това отново се преработват и адаптират текстовете от класическите периоди на старобългарската литература. Техните съставители, духовни лица, са разширявали жанровия диапазон на сборника със слова по посока към сборниците със смесено, т. е. непредназачено директно за нуждите на богослужението, съдържание. Тези процеси са били системни, засягали са езика, съдържанието, формата на разбирането на текста и главно неговата ориентация към публиката.

---

[22] **Шишманов, Ив.** Паисий и неговата епоха. – В: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 1, с. 88.

[23] **Мирчева, Е.** Недамаскиновите слова в новобългарските дамаскини. С., 2001.

От гледна точка на литературата дамаскините представляват едно ново явление и чак до началото на XIX век са създавали променяща се, но здрава основа за други нови литературни прояви.

Проблемът само привидно се крие в научните принципи на периодизацията или в някаква залегнала в общественото мнение представа за периодизация. Проблемът не се състои в това, дали да се приеме, че българската литература е започвала да се разделя със своя средновековен период още през XVI–XVII век; противоположно мнение би водило към доста абсурдната представа, че Средновековието, със своята литература, продължава, докато дамаскините все още са продуктивно явление, т.е. чак до началото на XIX век. Проблемът е в това, дали **днес** е психологически приемливо да се постави под съмнение общо приеманата централна и основополагаща роля на Възраждането като върховно постижение на българския дух, определящ неговото съществуване в Новото време.

Шишманов като учен и като гражданин едва ли може да бъде обвинен в недостиг на симпатии към националното. Въпреки това в интерес на обективното познание на нещата той твърди (въз основа на данни, които по принцип науката не оспорва), че в българската литература преломът между старото и ново виждане на света предхожда първите експлицитно изявени желания за национална еманципация. За Шишманов механизмите на литературното не представляват явление от същия порядък като националното. Самата поява на по-определено национално съзнание не създава сама по себе си прелом от "старо" към "ново", тъй като самото това съзнание исторически е определено. То може само да подсили някои важни развойни моменти в литературата, политиката, обществения живот.

УЧИЛИЩНАТА ПОЛИТИКА НА ПРОФ. ИВ. ШИШМАНОВ

Юлия Николова

"Аз имам смелостта да мисля, че Министерството на просвещението е едно от най-важните ведомства в една млада, тепърва за културата спечелена страна, и черпя своето убеждение от буквата на нашата конституция, която определя трето място на Министъра на народното просвещение в министерската йерархия, черпя това убеждение още повече и от факта, че България, каквото има днес, го дължи почти изключително на своите училища..."[1]

"Ето защо, преди да обясня своите бюджетни изисквания за тая година, *считам за нужно да изложа главните идеи, които лежат в основата на училищната ми политика ... Знам, че като употребявам този термин, мнозина ще се усмихнат.*"[2]

Иван Шишманов

През май 1903 г. проф. д-р Иван Шишманов, след упорито ежелание и двукратен отказ, поема длъжността министър на народното просвещение. На този пост остава до януари 1907 г. Единственото условие, което поставя, е да му се даде възможност да осъществи замислената от него културно-просветна програма. И до днес, оценяван като бележит учен и специалист в областта на народоучните изследвания, Българското възраждане, следосвобожденската ни култура и сравнителната история на западноевропейските литератури, той продължава да е пренебрегван по отношение на личните си художествено-творчески изяви и забравен като теоретик и реализатор на основни проекти в следосвобожденското образование.

---

[1] Речи на г. Министъра на народното просвещение [проф. д-р Ив. Шишманов] в защита на законопроектите по изплащане платките на учителите в народните основни училища, по заемите за постройки на училищни здания и по бюджетопроекта. – Училищен преглед, 1905, с. 652.

[2] **Шишманов, Ив.** Основите на училищната ми политика и бюджетът за 1904 год. (Посвещава се на народните представители). – Училищен преглед, IX, 1904, с. 1.

Проф. Иван Шишманов знае, че министерското кресло отрежда определено място в пространството на силно разгорелите се следосвободенски политически страсти. Ако ученият е посрещан винаги с уважение, а дарбата му на преподавател и увлекателен лектор буди възхищение, то политиката го поставя в капана на дребни междуличностни битки. Неговата безкомпромисна и аристократична натура, сходна с тая на родственика, връстника и съгражданина му Алеко Константинов, е принудена да се сблъсква ежедневно с безпардонния език на празнословни филипики, ср - 63 -ещайки най-често неразбиране. Затова в речта си пред XIII Народно събрание от 15 декември 1905 г. заявява: "Аз имам очевидно още едно много, много лошо качество, а именно, аз съм с п е ц и а л и с т [...]. Ще призная [...], че специалистите са действително малко неудобни министри, защото мъчно е да им се докаже, че тяхното ведомство е най-маловажното и, че самите те са пето колело в държавната колесница [...]. Специалист съм и следователно далеч, преди всичко, от всякакво т е с н о г р ъ д о партизанство. Може би това не е по вкуса на мнозина. [...] Вие наречете това [...] както искате, аз ще остана верен на своя възглед, защото съм си поставил много по-високи цели."[3]

В своята програма Шишманов вижда развитието на българската просвета в непосредствена връзка с постиженията на съвременното европейско образование, но без откъсване от националната традиция. Решаващи фактори за промените според него са учителите, училището (като материална база и като тип образование), билиотеките, театъра и всички културни институции, правителството и особено ония министерства, които трябва да подсигурят добрата база за духовен подем. От министъра и инспекторите, учителите, библиотекарите, училищния лекар (какъвто трябва да има в учебните заведения) до учениците и прислужниците – всички трябва да знаят своето място, да работят добросъвестно и с чувство за дълг.

Мнението си за българското образование и за необходимостта от промени Ив. Шишманов споделя непрекъснато – в лични разговори и срещи, в статиите, дори в епиграмите си. Програмните му проекти са визирани в укази и окръжни заповеди (вече като министър на просвещението), както и в отчетите пред правителството и Народното събрание[4].

---

[3] Речи на Министъра на народното просвещение..., с. 652, 654. (навсякъде в цитираните текстове разредките и курсивът са на Ив. Шишманов – бел. ред.).

[4] Вж. **Шишманов, Ив**. 1. Позив (обръщение)... към професорите, учителите и учителките от държавните и общински училища. – Училищен преглед, VIII, кн. V,

На пръв поглед работата на Шишманов като министър на народното просвещение е едва ли не допълнителна задача, която той съвместява с преподавателската си работа във Висшето училище, с научноизследователски занимания и с всички други обществени ангажименти у нас и в чужбина. Но предложените проекти подсказват изключителна дълбочина, добро познаване на българското образование и на неговите потребности. Те са израз на неговата лична пристрастност, изключителна амбициозност, упоритост и преданост при осъществяване на всяко започнато дело. Едновременно с това носят и нескрита симпатия към първите радетели на светското училище.

Не бива да се пренебрегва фактът, че **средата, сред която израства, и житейските обстоятелства го свързват с учителското поприще още от младенческа възраст**. В спомените си за първото търговско училище, открито от неговия баща в Свищов през 1873 г., той пише : "Ако и да съм бил тогава малък, 10–11-годишен, в паметта ми са се очували много живо някои особици от външната уредба на школата. Помня, че тя беше открита негде в "Долната махала" на града в една пространна зала с много прозорци. Чиновете бяха необикновено широки, каквито нямаше в нашето класно училище. После разбрах, че те били направени нарочно такива, за да можело да се разгръщат на тях големите търговски книги. Но особено ме поразяваха хубавите ерендосани рисувални дъски, които учениците носеха със себе си и които до тогава не ми бяха познати. Помня по-нататък, че баща ми четеше вечер всякакви дебели подвързани немски книги, които държеше в един долап наедно със съчиненията на Шилера, драмите на Коцебуе и романите на Дикенса. Когато се върнах от учение (баща ми беше отдавна починал), аз узнах, че дебелите книги били търговски ръководства: стоковедение, търговска география и пр."[5] През юни 1875 г., преди да навърши 14 години, Иван Шишманов, е вече един от избранниците на Феликс Каниц, определен да замине за Виена, за да овладее учителската професия. Още през 1874 г. Каниц успява да склони новооткрития "Orientalisches Museum" във Виена "да избере няколко българчета (16 момчета - бел. моя, ЮН) из разните краища на българските земи и да ги приготви на

82–83; 2. Доклад до Негово царско височество по учебното дело от министъра на народното просвещение. – Училищен преглед, VIII, 1903, кн. 6–7, 113–125; 3. Основите на училищната ми политика и бюджетът за 1904 год. (Посвещава се на народните представители). – Училищен преглед, IX, 1904, 1–52; 4. Речи на г. Министъра на народното просвещение…, 628–664; и др.

[5] **Шишманов, Ив**. Първото българско търговско училище на Д. Е. Шишманов в Свищов. – Училищен преглед, VIII, 1903, 349–350.

свои средства за учители, които след свършване на ученето си да турят учебното дело, това любимо поприще на българската интелигенция в онова време, на модерни начала"[6]. Но поради липса на субсидии Ориенталският музей във Виена отказва стипендия на Иван Шишманов. Точно тогава, през 1876 г., видни свищовски търговци, повечето от които имат кантори във Виена[7], създават българското дружество "Напредък", чиято основна цел е да подпомага учещите се в чужбина младежи, и ги задължава след завършване на образованието да се върнат в родните места, за да приложат наученото на практика. Подкрепен от дружеството, Иван Шишманов учи първите две години в образцовото гражданско училище при Висшия учителски педагогиум, а през 1878 г. постъпва във виенското педагогическо училище "Lehrerbildunganstalt", "което има дългогодишна традиция и подготвя висококвалифицирани учители за цяла Австрия по най-съвременните програми и методи на педагогическата наука"[8]. Веднага след завършването му той мечтае да продължи образованието си, но е ограничен от правилника на дружество "Напредък" и с неохота постъпва като учител в Свищов. Но вродената му обич към училищното дело го превръща в най-активния новатор-педагог в родния му град. Освен пряката работа в класното училище, той е и своеобразен наставник на всички училища в района, инициатор е за свикване на учителски събор и за създаване на учителско дружество. В собственоръчно написаните биографични бележки от 1910 г. учителските му дела са скромно отбелязани: "През 1882–1883 учебна година учителствал в свищовското класно училище; бил едновременно и директор на основните училища в града; през 1883–1884 г. бил подначалник в министерството на просвещението... В 1888 г. бил назначен за началник на отделение (в министерството на народното просвещение); едновременно бил преподавател в новооткритото Висше училище. Повишен в чин главен инспектор, напуща министерството, за да се предаде изключително на науката."[9]. И отново – без да прекъсва научните си занимания – през 1903 г. оглавява същото министерство,

---

[6] **Георгов, Ив. А**. Феликс Каниц. – Училищен преглед, IX, 1904, с. 167. (Авторът на статията е съученик на Шишманов от Виена и остава негов приятел до края на живота му – бел. авт. Ю. Н.).

[7] Учредители на дружеството са Григор Начович, Антон Цанков, Димитър Г. Анев, Николай С. Ковачев, С. Паница и др., всичките жители на Свищов. Материално дружеството е подпомагано от д-р П. Берон, Евлоги Георгиев и др.

[8] **Дафинов, Здр**. Първостроителят на българската култура. Документална хроника за живота и творчеството на проф. д-р Ив. Шишманов. С., 2001, 30–31.

[9] **Дафинов, Здр**. Цит. съч., с. 288.

воден единствено от стремежа да положи основите на една нова образователна система.

* * *

За проф. Иван Шишманов **историята на образователното дело** е не само документ за развитието на определена тенденция всред можествеността на общокултурните явления. В българската си конкретизация, според него, то е основно ядро, стимул и същност на модерните процеси. В своя доклад, с който отчита шестмесечната си работа като министър и очертава предстоящите задачи, Шишманов отбелязва: "Като правя разлика между разните култури: материална, умствена, нравствена и пр., аз признавам, че при създаването на българската народност е играл на първо място рола социално-икономическият фактор, обаче ясно е, че колкото повече още в средните векове българската държава се развива и укрепва, толкова по-голямо значение добиват за нейната еволюция нравственият и умственият фактор."[10] А основата на нравственото и умственото развитие той търси в българското училище. По тая причина подготвеното от него "Упътване за изследване развоя на учебното дело в България" започва с думите: "Историята на възраждането на нашия народ е история на неговото умствено развитие, или по-добре, история на развоя на учебното дело у нас."[11] Шишманов мечтае за написване на "**една бъдеща история на нашето Възраждане чрез училището**"[12] (подч. мое, Ю. Н.). Веднага след назначението му за министър списание "Училищен преглед" се изпълва с призиви за проучване на българското образование. С окръжно № 6849 от 10 май 1903 г. се отправя апел за събиране на училищни документи от Възраждането. "Имам намерение – пише в заповедта Шишманов – да съставя при Министерството една пълна колекция от всички учебници, употребявани в нашите училища от началото на нашето Възраждане до днес, която ще бъде на разположение на всички, които се занимават с история на учебното дело. Министерството събира не само печатни, а и ръкописни учебници (ученишки тетрадки и пр.), а така също и писма на по-стари дейци в областта на народната просвета.

---

[10] **Шишманов, Ив.** Доклад... , с.114.

[11] Упътване за изследване развоя на учебното дело в България. – Училищен преглед, X, 1905, кн. II, с. 57.

[12] Материали по история на българското учебно дело. – Училищен преглед, VII 1903, с. 429.

Имената на подарителите ще се съобщават чрез "Училищен преглед"[13]. През същата година в списанието се открива и рубрика "Материали по история на българското учебно дело", която Шишманов възприема като продължение, вече от друг зрителен ъгъл, на публикациите върху историческото минало и българската култура в създадения от него т. нар. "Министерски сборник" (Сборник за народни умотворения, наука и книжнина). Самият той обнародва неизвестни писма на Райно Попович до Неофит Рилски, на д-р Иван Селимински до Васил Априлов, разказва спомени за училището на своя баща и отпечатва непознатата до тоя момент брошура на Д. Е. Шишманов (издадена през 1873 г. в Русе) относно организацията и учебната програма на търговското училище в Свищов и др.

Най-пълно идеята за проучване на учебното дело от епохата на Българското възраждане е заложена в "Упътване за изследване развоя на учебното дело в България". По своята същност това "Упътване"е и цялостен проект за осмисляне на културните процеси у нас през призмата на образованието. "Време е вече – отбелязва Шишманов – да се пристъпи към излагането историята на нашето *умствено* възраждане, или което е почти същото: към написване *историята на нашето учебно дело.*"[14]. Планът за тая идея, представен като въпросник, е респектиращо подреден в четири самостоятелни раздела, всеки от които обхваща по няколко самостоятелни подглави и отделни въпроса. "Упътване"-то търси отговорите на 141 въпроса. Те засягат: **структурата на училището** (първи училища, видове, училищни помещения и строеж на специални сгради, вътрешна уредба – чинове, класни и др. стаи, отопление, хигиена и т.н.); фигурата на **учителя** (изрично е отбелязано да се съберат подробни сведения за живота, образованието, обществената и книжовната му дейност) **и ролята на училищните власти** – настоятелства, учителски съвети и т. н.; **ученика и неговото участие** в учебния процес, в културните изяви извън училище и др.; **ученията** (времетраене на учебния процес, основни учебни предмети, методика на преподаването, учебни помагала, вечерни и неделни форми на обучение, извънучулищна дейност – театрални представления, певчески и музикални дружества, женски сдружения, книжарство, читалища и библиотеки, музейни сбирки към училищата). В широтата на тоя

---

[13] Окръжно № 6849, 10 май 1903 (Покана за подаряване стари учебници и други документи за колекция на Министерството). – Училищен преглед, VIII, 1903, кн.V, с. 83–84.

[14] Упътване за изследване развоя на учебното дело..., с. 58.

въпросник е заложена позицията на Шишманов, че "нашето образователно дело" е структурирано от две големи културни области, които са неделими и взаимозависими, не само през Българското възраждане, но и в следосвобожденската епоха – "1. Чисто учебно дело. 2. Дело културно-просветно"[15]. Той осъзнава, че историята на съграждане на образователното дело в България е кохерентна и, макар положена на здрави основи, "в някои отношения" напомня "една чудновата фасада, в която се смесват всички материали и всички стилове"[16]. Затова основното задължение на един министър на народното просвещението той вижда в способността му "*да се потруди да поправи зданието, без да разклаща основите, като внесе хармония не само в линиите и украшенията на неговата фасада, но и в разпределението на неговата вътрешност, и най-сетне като го разшири*"[17].

* * *

Потомък на богат род, с баща и чичовци, завършили търговско училище, Шишманов много добре осъзнава, че в основата на всяка образователна политика стоят и множество икономически въпроси. Затова посветеният на народните представители обзор "Основите на училищната ми политика и бюджетът за 1904 г." започва с думите: "Изхождам от безспорната истина, че бюджетът на едно министерство трябва да бъде вярно отражение на неговата програма за дейност, че бюджетите въобще би трябвало да изразяват в цифри идеите, плановете, дору мечтите на управляващите и то до такава степен, че даже само по проектобюджета на един министър един опитен изследвач да би могъл да открие цялата му теоретична и практична политика, едва ли не целия му мироглед."[18]. Създаването на училищни фондове, отпускането още през 1904 г. на специален заем, нужен за да се реши въпросът с построяването на модерни училища, на библиотеки, за редовно изплащане заплатите на учителите, за подпомагане на учениците и т. н., Шишманов преценява като изключително важни стимули за работа.

В докладите и в окръжните си заповеди Шишманов остро реагира срещу всякакъв тип унижения на учителството – по отношение на

---

[15] **Шишманов, Ив.** Доклад..., с. 117.
[16] Пак там, с. 117.
[17] Пак там, с. 117.
[18] **Шишманов, Ив**. Основите на училищната ми политика..., с. 1.

заплащане, отпуски, назначения и т. н.[19] С убеждението на един модерно мислещ държавник Ив. Шишманов заявява: "Време е вече да се издигне народният учител от унизителното положение на един пария, на един наемен слуга. Пазаряването на учителите трябва да личи само за спомен в историята на нашата педагогика. Неговото практикуване е унижение за онова съсловие, от което зависи възпитанието, благоденствието, бъдещето на отечеството. Робът учител не може да възпитава освен пак роби. Затова нека се урегулират платите на учителите веднъж за всякога, нека се обезпечи възпитателят на народа и в материално отношение, нека почувства и той най-сетне, че заслужава напълно това, което му се дава. С материалното освобождение на учителя ще се повдигне и неговото морално значение пред населението. Учителят ще стане при дадени добри условия това, което той е във всички напреднали държави..."[20] От тези позиции той може да бъде носител и възпитател на морални добродетели.

В програмата си Шишманов подробно анализира ония **качества, които учителят трябва да изгради у всеки ученик** – не само образователни, но и нравствени, защото, у нас училището, за разлика от развитите европейски страни, "се нагърбя със задачата не само да повдига умственото равнище на масите, но и да се грижи за тяхното

---

[19] Вж. Окр. № 8014 от 24 май 1903 (Наредби за назначаването и уволняването на учителите в народните първоначални училища). – Училищен преглед, VIII, 1903, 125–134; Окр. № 12840, 4 септ. 1903 (По институтите "помощници за възпитателната част"). – Училищен преглед, VIII, 1903, 304–306; **Шишманов, Ив**. Основите на училищната ми политика..., 22–30, 40–45 и др.

[20] **Шишманов, Ив**. Основите..., с. 40.

Години по-късно в ръкописа на подготвените за издаване епиграми на проф. Шишманов е поместена и следната епиграма (**Шишманов, Ив**. Епиграми и портрети. С., 1931, с. 31):

УЧИТЕЛ В РАЯ

– Я виж, бай Петре, кой там тропа пет месеца и най-подире
на райските врати със сопа?... от ка` министрът ме натири,
– Отивам, Боже, – отговаря благополучно отглади умрях!"
на Рая строгият пазител – Влез, клетий, влез – светецът го зове, –
и леком-леком той отваря. Простени ти са всички грехове.
– Кой там? – "От Българско учител! Какво по-хубаво чистилище
Постих (голям навярно имам грях) от селско българско училище...

морално възпитание, за тяхното обществено прераждане", като "изпълня често ролята на идеалното семейство и общество"[21].

Поставяйки високи задачи пред учителя, Шишманов не се опитва да прикрие неговите слабости. Особено остро реагира срещу съществуващите по места порядки за налагане на физически наказания на учениците. Реакцията му, дори написана в официална заповед, е твърде пристрастна: "Мене е въобще пряко непонятно как може да съществуват у нас още поклонници на една средновековна наказателна система – система на телесните изтезания, която отнема на училището характера на учебно-възпитателно заведение"[22]. Тези свои позиции той отразява в епиграмите си "Дисциплина" и "На един педагог" и др.[23]

Във времето, когато България започва да се плаши, че страстта на нейните поданици към образование може да доведе до създаване на безработна маса от образовани граждани, Шишманов, подобно на много интелектуалци, осмиващи следосвобожденското служебогонство, изяснява, че образованието не трябва да бъде фабрика за чиновници и: "Целта на образованието не ми се рисува в близка и далечна перспектива във форма на държавна трапеза. Мисля, че образованието не се дава на гражданина, за да може по-лесно да стане държавен чиновник, а за да му даде въобще средства, да изпълни своето човешко назначение и да устои в борбата за съществуване, в каквато и форма да му се представи тя."[24] Земеделецът трябва да чете и да се образова, не за да стане чиновник, а за да се научи да обработва по-рационално и по-модерно земята си и т. н. Правейки сравнение с образованието в Дания, Шишманов допълва: "Тая мъничка земеделска страна, която би трябвало да бъде нашият образец (а не да гоним Белгия) – тая страна, много по-малка от България, притежава днес не само основни училища, но има днес повече от 70

---

[21] Окр. № 12840, 4 септ. 1903 (По институтите "помощници за възпитателна част"). – Училищен преглед, VIII, 1903, с. 304.

[22] Окр. № 15198, 3 окт. 1903 (По премахване на телесните наказания). – Училищен преглед, VIII, 1903, 320–321.

[23] Вж. **Шишманов, Ив**. Епиграми и портрети…, 32–33.

НА ЕДИН ПЕДАГОГ,
който биеше зверски децата
Четири курса в Кюстендил
ти матура си свършил,
ала май от Песталоци
малко взел си ти уроци.
Аз бих рекъл в Кюстендил
ти дръндарство си учил.

[24] **Шишманов, Ив**. Основите на училищната ми политика…, с. 9.

народни университета, от които излязват не писари и кандидати за разсилни, а добри селяни, които обаче в своите попукани ръце могат да държат не само ралото, но и хубавите произведения на европейската художествена литература и да четат книги по своята специалност. [...] Тоя селянин *се учи, за да си помогне сам* , за да използва науката за повдигане на своето икономическо благосъстояние, за своето умствено, нравствено и дори естетическо възпитание."[25]

Затова, освен със задължителните си общообразователни училища, България трябва да се обогати и с друг тип просветни институции и училища. Така например за доброто възпитание на подрастващите са необходими специални девически педагогически училища, към които да има курсове за детските градини (забавачници) и др. Правителството трябва да подкрепи новосъздаденото рисувално училище, да съдейства за откриване на музикално училище, да изпълни завещанието на братя Евлоги и Христо Георгиеви относно построяването на сграда за Висшето училище, "трябва [...] час по-скоро специално здание за театър"[26] и т. н. В интерес на образованието е да се обърне внимание на библиотеките, музеите, централната метеорологична станция, археологическото дружество и други "научни, или образователни, или филантропични дружества"[27].

Като очертава основните насоки на своята "училищна политика", Шишманов отбелязва, че специално внимание заслужава **"персоналната страна на учебното дело"** (подч. мое, Ю. Н.) – "директорски и инспекторски корпус", колегиумът в Министерството на народното просвещение, и особено "обектът на възпитанието у нас – нашият ученик"[28], но тези въпроси оставя за друго по-обстойно изложение ("но това ще оставя за друг път"[29]). Макар и в общ план, Шишманов насочва вниманието на правителството към материална подкрепа на учениците и студентите, към отделяне на средства за повече научни конференции, командировки за учените и специалистите в чужбина, субсидии за художниците, насърчаване на творците на българската литература и т. н.[30] Не случайно в неговите укази

---

[25] Пак там, с. 12.

[26] **Шишманов, Ив**. Доклад..., с. 123.

[27] Пак там, с. 124.

[28] Пак там, с. 125.

[29] Пак там, с. 125.

[30] Пак там, 124–125:

"Такива субсидии трябва да се предвидят в по-голям размер и за филантропичните предприятия и частни учебни заведения: за *сиропиталища*, за

и заповеди се четат нареждания: Михаил Арнаудов да продължи специализацията си в Лайпцигския университет[31]; "учителят от I мъжка гимназия Ст. Младенов е командирован на занятие в Славянския семинар при Висшето училище"[32]; от 1 октомври 1903 г. П. Яворов се назначава "волнонаемен учител в III мъжко училище, София, с 1500 годишна заплата и се командирова на работа в Народната библиотека"[33]. Неуднократни са и нарежданията към училищните библиотеки за снабдяване (като дарение или безплатно) на книги от български автори. Грижата за специалистите, носители на модерното образование у нас – учени, учители, художници, писатели, артисти, не означава стесняване на знанията до собствена самодостатъчност. Шишманов е убеден, че израстването е немислимо без контактите със световните постижения. И днес респектират, например, указанията му какви съвременни извори трябва да ползва учителят по литературна история[34]. Но познаването и ползването на чужда литература не

забавачници, за основаните от г-жа Бахметева *ясли*, за *ученичечките трапезарии*, за Софийската *mensa academika*, за *касата на бедните студенти* и пр. и пр. ...

Като турям на страна въпроса за постройката на специално здание, по който говорих, ще изтъкна нуждата да се дадат на Висшето училище всички средства, да заяви своето право на съществуване и пред външния свят чрез *трудове* на професорите, чрез редовно участие във всички по-важни международни конгреси, чрез *командировки* с научна цел, чрез печатане *специален орган* на Висшето училище и т. н. Частно *хората на науката* у нас, които са и тъй твърде малцина, трябва да намерят в държавата туй, което други страни дават академии, научни дружества, меценати и пр.

Подобно важи и за *художниците*. Липсата на един пазар на техните произведения налага и тук на държавата една рола, която изпълня другаде частната инициатива: да създава условия за развитието на изкуствата чрез *покупка* на художествени произведения, *специални поръчки, субсидии* на нуждаещите се артисти, откриване *безплатни ателиета* за талантливи млади артисти и пр.

Също ще кажа за ролята на държавата и в *развитието на литературното производство*. Без да се налага, тя е длъжна да подпомага още дълго време книжнината да насърчава литераторите чрез *покупка* на добри съчинения, чрез *премии*, създаване *закон за литературната собственост*, поддръжка на *специален клуб за литераторите*, образуване *каса за нуждаещите се литератори*, създаване добри икономични условия за развитието на *доказани таланти* и пр."

[31] Заповед № 942, 16 септ. 1903 г. – Училищен преглед, VIII, 1903, с. 336.

[32] Пак там, с. 336.

[33] Заповед № 1039, 15 септ. 1903 г. – Училищен преглед, VIII, 1903, с. 339.

[34] Окръжно № 475 от 15 януарий 1905 год. (До г. г. директорите на гимназиите и педагогическите училища). – Училищен преглед, X., 1905, 70–71:

"Като имам предвид, че тая едничко правилна схватка на литературната история едва в последно време си придобива широко път и в науката, и в училището и че са още редки кратките систематични трудове, учебниците, които разглеждат литературните явления от ново становище, препоръчвам Вам и на надлежните

означава грубо плагиатство, такова, каквото той иронизира в епиграмата си "Рецепт за учебници"[35]. Европеизацията е възможност за равнопоставеност на културите ("Новата програма предписва да се преподава литературна история като се изхожда не от отделни национални литератури, а от отделни литературни епохи, в които се отражават общи идейни течения"[36]). Тя е и средство за разкриване на собствените възможности на българина, за израстването му, а и за изкореняване на недостатъците в характера му. И когато изгражда своята училищна политика, той сам споделя, че увереност за нейното осъществяване му дават три основни постулата. **Първият** от тях

преподаватели излязлото по-миналата година ръководство на Fréderic Loliée, Histoire des littératures comparées des origines au XX siècle (с предговор от O. Gréard), Paris, Librairie Ch. Delagrave, XIII + 497. Руски превод във "Вестник знания" за 1903 год. във вид на притурка към журнала (Ф. Лоліе, Обзор исторіи всемірной литературы. Ц. 80 к.).

При тоя случай обръщам вниманието на преподавателите по литература и върху следните трудове:

L o u i s B e t z, La littérature comparée, Essai bibliographique, introduction par Joseph Texte. Strasbourg. Karl Trubner.

J o s e p h T e x t e, Etudes de littérature européenne, Paris, Armand Colin.

M. P o s n e t t, Comparative literature.

L a c o m b e, Introduction à l'histoire littéraire.

E r n s t E l s t e r, Prinzipien der Litteraturwissenschaft.

C h. L e t o u r n e a u, L'évolution littéraire dans les diverses races humaines. (Руски превод от Святловский, български превод в списанието "Библиотека").

Н. К а р е е в, Литературная эволюція на западе. Изданіе журнала "Филол. Записки", Воронеж.

П. Ж и т е ц кі й, Очерки из исторіи, поэзіи, изд. II. Кіевь. 1900.

К о г а н, Очерки по исторіи западноевропейских литератур. Москва. 1903.

Всички тия книги трябва да се поръчат и за учителската библиотека при повереното Ви училище. Някои от тях, особено Лолие, могат да се дават и на учениците от горните класове.

Особено полезен е библиографическия опит на Беца, защото по него учителят по литература ще може постепенно да попълни, както своята частна библиотека, тъй и училищната с най-необходимите трудове, монографии и студии по своята специалност.

Министър: Д-р Ив. Д. Шишманов"

[35] **Шишманов, Ив.** Епиграми и портрети, с. 36.

"Пет учебника купи си чужди,
отрежи по пет-шест листа,
сший ги и обяви със съвест чиста
нова книжка за учебни нужди.
Ако някой "автор" те кори,
че си го обрал, че си крадец,
ти му кротичко отговори:
"Братко, ти си моя образец".

[36] Окръжно № 475 от 15 ян. 1905 г. – Училищен преглед, X, 1905, с. 70.

е, че България не е само административно-политическа организация, "а че представя в реда на европейските държави и един *кулутурен фактор* със специални задачи"[37]. **Вторият** е свързан с етнопсихологията на българина, чието историческо формиране доказва, че "е способен не само да възприеме елементите на една по-висока култура, но и, което е по-важно, да ги развие самостойно и да им даде оригинална форма, както това е доказвал неведнъж в течение на историята"[38]. **Третият** – че "*образователният фактор* има грамадно значение в модерната държава, както за икономическото благосъстояние на обществото, тъй и за политическата уредба, и за народната нравственост, и за народното здраве, и за националната литература, и т. н."[39]

В тоя смисъл Шишманов оценява високо мъдростта на големите български мъже – Любен Каравелов, Петко Славейков, д-р Васил Берон, Васил Д. Стоянов, Михаил Греков и Григор Начович, защитили на заседание на Учредителното Велико народно събрание от 27 март 1879 г. чл. 73 от Конституцията, който утвърждава **задължително безплатно първоначално образование за всички поданици (от двата пола) на държавата**[40] (подч. мое – Ю. Н.). И най-голямото постижение на следосвобожденска България е, че при непрекъснатата смяна на политическите режими, нито един не се осмелява да промени "даденият веднаж решително свободолюбив курс на **училищната политика**"[41] (подч. мое – Ю. Н.). Защото, както твърдят и любимите на Шишманов "Педагогически писма" на проф. Ladzarus **"министърът на просвещението [...] не би трябвало да бъде човек на политическите страсти, човек на настоящето, а мъж на бъдещето; не човек на партийните борби, а на мира във висшето значение на думата"**[42] (подч. мое, Ю. Н.).

Макар и да изглежда в повечето случаи безнадежден оптимист и патетичен ритор, Шишманов не залага наивно на идеята, че "ученето е една панацея". До своите виждания за образование достига "по пътя на критичната мисъл, по пътя на наблюденията и сравненията, на известни анализи на българската колективна душа, на всестранно обсъждане на нейните способности и нейните копнежи"[43]. Тези думи по безспорен

---

[37] **Шишманов, Ив.** Доклад..., с. 113.
[38] Пак там, с. 113.
[39] Пак там, 113–114.
[40] Вж **Шишманов, Ив.** Основите..., 4–5.
[41] Пак там, с. 5.
[42] Речи на г. Министъра на народното просвещение..., с. 635.
[43] **Шишманов, Ив**. Основите..., с. 8.

начин доказват, че той, независимо от ангажиментите си – научни, или чисто житейски, административно-граждански, или лични – винаги остава верен на народопсихологическите и културноантропологическите си търсения. Неслучайно забележителният анализ на образа на Бай Ганьо е осъществен в "Основи на училищната ми политика". Точно тази многоизмерност в проектите на проф. Иван Шишманов разкрива научната ерудираност и духовната същност на неговата личност. Тя съгражда и целостта на делото му, част от което е неговата "училищна политика".

ИДЕЯТА ЗА ПИСАТЕЛЯ – ВЪЗПИТАТЕЛ В КРИТИЧЕСКИТЕ ТЕКСТОВЕ НА ИВАН ШИШМАНОВ

Паулина Стойчева

Въпреки споменаването на критическите текстове на Ив. Шишманов като обект на наблюдение, отправна точка на настоящата разработка е статия, базирана върху изложение до министъра на просветата Г. Живков относно осигуряването на средства за отпечатване на последния том от мемоарите на Захари Стоянов. Вероятната датировка на изложението е 1892 г. – време, в което Шишманов е главен инспектор в Министерството на народното просвещение. Сравнително малкият обем на статията със заглавие "Захари Стоянов – "Из тъмниците" III том на "Записки по българските въстания" – съдържа една от твърде дръзките и, струва ми се, плодотворни идеи на изследователя по отношение на устойчиви развойни процеси в българската литература, които обхващат повече от едно столетие. Дългогодишните занимания със западноевропейска литература, както и с литературите на Балканите, позволяват на Шишманов да търси по-широк контекст на тенденциите в родната ни литература и да достигне до обобщения, които да надхвърлят рамките на единичното явление. Характерна черта на тези му обобщения е не само впечатляващата ерудиция, но и склонността към скрупульозност в използването на документалните източници, в художествените текстове и в научните постановки и на предходниците, и на съвременниците му. На този фон изложението до Г. Живков и съдържащите се в него научни тези биха могли да бъдат възприети по-скоро като допускане или хипотеза, която предстои тепърва да бъде разработена и прецизно доказана. Начинът, по който Шишманов формулира разбирането си, обаче, е доста категоричен, а липсата на широко разгърната аргументация позволява да бъдат направени известни наблюдения в очертаната от учения посока от една по-късна по време гледна точка.

Шишманов започва текста си в известен смисъл традиционно, като вписва Захари Стоянов в историческата и културна епоха от втората половина на XIX век – епоха, обхващаща и предосвобожденското време, и годините непосредствено след Освобождението. Именно в рамките на това време той се стреми да види големия български мемоарист като значеща фигура и за историята на Българското възраждане, и за историята

на литературата, която определяме като следосвобожденска. Свързаността на З. Стоянов с Л. Каравелов на равнището на възгледи, естетически представи, художествени похвати отдавна е достояние на литературната история, доколкото и самият З. Стоянов ясно засвидетелства пристрастията и респекта си към големия възрожденец. В този смисъл твърдението на Шишманов, че "Захари Стоянов се явява в нашата книжнина като най-личния представител и продължител на онази литературна школа, която носи името на Любена Каравелова и която брои и досега някои ученици, особито в кръга на публицистиката"[1] не изненадва особено. Съществен интерес представлява обаче обхватът и спецификата на "школата на Каравелова", такава, каквато я вижда Шишманов:

"Най-отличителната чърта на тая школа е полемическата критика, която ѝ придава до известна степен субективен характер, но която черпи сила от идеалните цели, за постигането на които тя си е създала и особен стил, отличителен по своята широта, по своя често безпощаден хумор, който отива до най-злъчния сарказъм.

Това е литературната школа на нашето политическо възраждане. Нейните начала трябва да се търсят собствено много по-далеч от Любена. Пророческият тон на Паисиевата история, безпощадно-злъчната полемика на "Мати Болгария", агитационният дух в съчиненията на Раковски, това са явления, които са тясно сродени с явленията, които характеризуват Любеновата школа, обаче те са въведени в принцип, усъвършенствани са до степента на една последователна метода само в тая последната. Разбира се, че сходството между Паисия, Бозвелията, Раковски, Любена не може да се обясни като робско подражание, то се обуславя от еднаквите обстоятелства, при които всичките тия деятели са били длъжни да работят. Който иска да събуди един дълбоко заспал и при това крайно назад останал народ, трябва да употребява и по-внушителни и по-драстични средства."[2]

Този доста дълъг цитат дава представа за начина, по който Шишманов очертава и осмисля свързаност между явления и автори, изглеждаща на пръв поглед проблематична или пресилена. Съществен акцент в приведения пасаж е, че за лице на школата е избран Каравелов, но тя присъства като явление в културния ни живот далече преди самият Каравелов да се появи и като личност, и като писател, както и в периода след Освобождението чрез З. Стоянов и някои съвременни нему публицисти. Обяснението, което Шишманов дава на общността между споме-

---

[1] **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 2. Под ред. на Г. Димов. С., 1966, с. 337.

[2] Пак там

натите автори, недвусмислено почива върху детерминисткото мислене, присъщо на обикнатата "психосоциологическа метода" ("еднаквите обстоятелства", при които всички тия деятели работят). Съществен смисъл носи и констатацията, че "Любеновата школа" е обърната към един "заспал" и крайно изостанал народ, какъвто логически би следвало да съществува и след Освобождението, след като школата продължава да бъде актуална и по това време. Подобно твърдение, от своя страна, насочва вниманието към отекването на възрожденските процеси след 1878 г. Въпросът за границите на Възраждането и респективно за поместването на възрожденската културна традиция във времето е поставян многократно в изследователските текстове. Разбирането за плавното преливане между възрожденски и поствъзрожденски литературни модели не предизвиква сериозни възражения. Обединяващите, устойчиви, идващи от Възраждането специфики и разграничаващите, неприсъщи на Възраждането нови търсения обаче, могат да бъдат разгледани в различна светлина въз основа на определен набор от налични/неналични за двете епохи компоненти от историческо, иманентно литературно, културологично или социологическо естество. Приведеният пасаж от статията на Шишманов извежда обединяващото чрез понятието "нашето политическо възраждане", проектирано в пророческия тон, злъчната полемика и агитационния дух като присъщи на явлението. Присъствието в текстовете на Захари Стоянов именно на изброените специфики, които явлението предполага, дава основание писателят да бъде включен в кръга на "Любеновата школа". Видно е, че разглежданата идея на Шишманов предоставя възможности за търсене на обяснения и връзки между предосвобожденската и следосвобожденската литература през една относително по-малко изследвана призма – тази на публицистичното, на остро критичното, на дискретно или явно назидаващото.

Тезата, породена от текстове на Шишманов, която бих искала да представя, се базира върху допускането, че връзките между различни по своята естетическа ориентация и живели по различно време автори като Паисий, Раковски, Каравелов, Захари Стоянов могат да бъдат интерпретирани като съществуващи около оста на *просвещенското*, разбирано в смисъла на философски възгледи, социални идеи, художествени практики. Изследователите на Българското възраждане отдавна поставят въпроса за отгласите на европейското Просвещение у нас. Самият Шишманов неднократно обръща поглед в тази посока в разработките си за Паисий, Софроний, Бозвели, К. Фотинов. Съвременните изследвания на И. Конев, Р. Димчева, К. Топалов, както и по-новите като тези на Н. Данова, Р. Даскалов търсят различни зрителни ъгли към проекциите на просвещенското у нас в периода от Паисий насетне. В повечето

разработки, обаче, просвещенското е свързвано с относително по-ранен етап от развитието на възрожденската култура или с някои аспекти от възгледите на Каравелов или Ботев, докато за диалога на следосвобожденската литература с Просвещението рядко се говори.

В обхватните си лекции върху историята на литературата в епохата на Просвещението Шишманов изтъква няколко същностно важни черти, присъщи на просвещенското, които във визията на изследователя са знак за мощното интелектуално и социално преобръщане, извършено към края на XVII и първата половина на XVIII век. Именно това преобръщане е изведено и като начало на същинската модерност. Още във встъпителното изложение, в стремежа си да даде сбита и заедно с това запомняща се формула на явлението, редом с политическата свобода, религиозната толерантност, просветата, мечтателната филантропия Шишманов маркира века и чрез модерната *педагогика на Песталоци*, родствена, както е известно, и на идеите на Русо. В увода към лекциите проблемът за възпитанието е поставен като иманентно присъщ на просвещенското мислене въобще, а е разгърнат по-обхватно в коментарите около фигурата на Джон Лок. Типичният за Просвещението афинитет към популяризаторство е обвързан тясно с демократичните енергии на епохата, с развитието на журналистиката и отличаващите я жанрови и художествени специфики, както и с морализаторстването, което отново отвежда пряко към проблема за възпитанието. XVIII век е определен като век на "морални периодически списания, които имаха за цел умственото, нравственото и естетическото възпитание на масите"[3]. Така подбраните щрихи в представата за просвещенското очертават доминантната роля на идеята за възпитанието и представата за възпитателя през епохата. Възпитанието в тесен, по-обхватен, както и в метафоричен план е сред сериозните акценти на Българското възраждане. В първата годишнина на Вазовата "Денница" (1890 г.) Шишманов публикува статията си "Паисий и Русо", в която директно търси паралели между явлението Паисий и автора на "Емил или за възпитанието" и изгражда устойчив конструкт на писателя – възпитател, който уплътнява и чрез текстовете си за Алеко Константинов и Вазов. Предложената теза за базиране на връзките, около които се гради т. нар. Любенова школа, върху мисленето на Просвещението, е в пряко отношение и към твърде модерното разбиране на Шишманов за същността на просвещенското въобще. Изследователят го вижда като мощна потенция, тенденция, процес, който далече надхвърля рамките на осемнадесетото столетие. "Ако сме искрени – пише той – ние сме длъжни да признаем, че собствено и до днес живеем още с традициите на XVIII

---

[3] **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 3. С., 1971, с. 30.

век, с неговите политически и социални идеали"[4]. Подобно усещане за епохата е твърде близко до съвременни интерпретации на модерността от типа на тази на М. Фуко например. Коментирайки статията на Кант "Отговор на въпроса "Що е Просвещение?", Фуко формулира същностната си идея за Просвещението като несъвпадащо с конкретен ограничен период от време: "Позовавайки се на текста на Кант, аз се питам дали не може модерността да се разглежда по-скоро като нагласа, отколкото като период в историята. Под "нагласа" аз разбирам тип отношение към актуалността; доброволен избор, извършен от определени хора; и накрая начин на мислене и усещане, а също начин на действие и поведение, който едновременно бележи някаква принадлежност и се представя като задача. Несъмнено донякъде като онова, което гърците наричали êthos."[5] Още първото изречение от споменатия текст на Кант постулира: "Просвещението е изходът на човека от непълнолетието, което сам си е причинил"[6]. Изтръгването от непълнолетието недвусмислено поставя въпроса за съзряването, интерпретирано и като способност за осъществяване на личен избор, и като готовност да бъдат понесени отговорностите и последиците от този избор. Непълнолетието в разбирането на Кант е самопричинено, а освобождаването от него е личен волеви акт. Зрелият човек е способен да се самоформира, а самовъзпитанието би могло да се възприеме като разновидност на самоформирането.

Говоренето на Шишманов за писателя като възпитател има предвид изграждане на съзнание и ценностна система, чрез които би могло да се достигне до създаване и укрепване на общество, чийто членове са достатъчно зрели, за да извършват отговорен избор в името на собственото си общностно живеене. Българинът от Възраждането, а и непосредствено след него, в немалка степен носи чертите на "незрелостта" и мисия на писателя е да подпомогне съзряването му. Ако писателят бъде възприет като представител на своя народ, тогава чрез него народът се самовъзпитава, самоформира или с други думи – се изтръгва от незрелостта. В коментара си към Кант М. Фуко пояснява: "Във всеки случай, Aufklärung се определя чрез видоизменението на едно предварително съществуващо отношение между волята, авторитета и употребата на разума."[7] (В разглежданата епоха делът на разума и волята явно нараства за сметка на дела на авторитета.) Без да носи сложността на

---

[4] Пак там, с. 30.

[5] **Фуко, М**. Що е Просвещение? – В: **Фуко, М**. Просвещение и критика. С., 1997, с. 63.

[6] Пак там, с. 9.

[7] Пак там, с. 58.

философския изказ, наблюдението на Шишманов, отнесено към постановката на Кант, позволява неочаквано да се намери опорна точка при обяснение на обединяването на фигури от типа на Паисий, Бозвели, Раковски, З. Стоянов в "школата на Каравелов". Това са творци, в различна форма въплъщаващи патоса на просвещенското, деятели, които Шишманов неслучайно вижда през призмата на *възпитателя*. Българското възраждане настойчиво търси и създава възпитатели на нацията, усещана като млада, крехка, недооформена, "незряла". Изтръгването от незрелостта е не само болезнен, но понякога и нежелан акт. Споменатите автори са свързани както с просвещаването, така и с формирането на националното съзнание като продължителен и изнурителен процес, неразривно свързан с призоваващото, назидаващо и критикуващо слово, а модерната идея за нацията също е продукт на Просвещението. В подкрепа на споменатото обяснение на общността, върху която се гради "Любеновата школа", бих искала да припомня статията "На какво ни учи Паисий" и най-вече обвързването на възпитателя – водач с фигурата на реформатора, за което свидетелства настойчивото сравняване на Паисий и Бозвели с Мартин Лутер. Чрез глагола "учи" самото заглавие извежда Паисий като Учителя, традиционно носещ смисъла на възпитаващия, поучаващия. По повод на споменаването на Лутер в обсега на наблюдаваните статии може да бъде въведен и известният текст "Алеко Константинов от едно ново гледище", чрез който авторът на "Бай Ганьо" е вписан в кръга на "лутераните" и заедно с това пряко е определен като възпитаващ и то чрез средствата на сатиричното (не бива да бъде оставен без внимание фактът, че в лекциите си Шишманов вижда като акцент на просвещенското наличието на мощна сатирична вълна през епохата, която е своеобразна еманация на рационалистичното, на Критиката, очертаваща самия профил на времето). Представата за възпитателя се преплита с представата за съдника и в този контекст Алеко е наказващият от любов, а "наказаните усещат бащинската ръка на справедливия възпитател и целуват тази ръка."[8]

Шишманов директно изрича определението "възпитател", повтаря го неколкократно и то в пасаж, чрез който поставя личността на Алеко Константинов в един подчертано широк европейски контекст, съдържащ имената на Лутер, Савонарола, Шопенхауер, Ницше, Бисмарк, Рембранд. "Спирам се на тази дума възпитател, защото характеризува най-добре истинската заслуга на Алека за българския народ." И малко по-нататък: "Аз бих желал да се появеше един ден и у нас труд: Алеко като

[8] **Шишманов, Ив. Д.** Избрани съчинения. Т. 2, с. 350.

възпитател на своя народ."[9] Възпитаващото и морализаторстващото са съчетани естествено и то по начин, който директно сочи към просвещенското: *Алеко Константинов заема и ще заема и занапред в историята на нашата литература и общата култура едно от първите места не толкова като художник писател, колкото като писател-моралист."*[10] (подч. мое – П. С.) Изказване от типа "Алеко принадлежи много повече към категорията на обществените преобразователи, за които всичко, включително и литературата, е средство за постигане на един по-висок нравствен идеал, които не могат и не разбират литературата иначе, освен като тенденциозно изкуство"[11], е още едно потвърждение на казаното. Подобни акценти по отношение на твореца въобще извежда Шишманов и в текстовете си за "английския и френския 18 век". Сливането на художественото слово с публицистичното, граденето на представата за писателя като общественик, журналист, често сатирик, нахлуването в литературата на твърде грубоват разговорен език (грехове, в които т. нар. естетстваща критика обвинява и Алеко, и Каравелов) са все ясно очертани посоки на съответствия между провещенското и "Любеновата школа", сред чиито членове Шишманов не споменава Алеко най-вероятно поради факта, че през 1892 г., когато е писана статията за З. Стоянов, "Бай Ганьо" все още не е културен факт. Идеята за принадлежността на Алеко Константинов към "Любеновата школа" не е пряко артикулирана, но е напълно допустима. Шишманов сам прави връзката между най-ранния представител на тази школа – Паисий, и един от най-късните, какъвто е Алеко: "Ще завърша с това, което казах в началото на тази статия, а именно, че Алеко Константинов принадлежи към възпитателите на своя народ, какъвто беше в по-големи размери и Паисий"[12]. Това наблюдение сякаш сключва кръга на едно културно явление, което заслужава подробно проучване. Основавайки се на приведените статии на Шишманов и на наблюдения върху редица конкретни художествени текстове, настоящата разработка твърди, че Алеко Константинов не преобръща възрожденската представа за писателя – възпитател и съдник, а в голяма степен е неин продукт. Внимателното изследване на Алекови и възрожденски творби в сравнителен план би показало разнообразни форми на близост и като пример в това отношение могат да послужат "Пази, боже, сляпо да прогледа" и "Извънреден родолюбец" на Каравелов.

Щрихираните в тази статия характеристики на писателя –

---

[9] Пак там, с. 351.
[10] Пак там, с. 349.
[11] Пак там, с. 349.
[12] Пак там, с. 349.

възпитател и свързаността им с мисленето на Просвещението биха могли да бъдат значително разгърнати и уплътнени с доказателствен материал от текстовете на Шишманов, както и от творбите на споменатите от изследователя автори. Задачата на тази разработка е само да изведе най-съществените и плодоносни наблюдения, направени в статията "Захари Стоянов – "Из тъмниците" III том на "Записки по българските въстания", като подчертае, че Шишманов не вижда в текстовете, създадени от З. Стоянов и Алеко Константинов преобръщане на възрожденските представи и модели, а по-скоро улавя тенденции на свързаност и то най-вече чрез т. нар. писатели реалисти. Тази свързаност може да бъде положена в контекста на световъзприятие и ценности, чийто източник е Просвещението, и то разбирано достатъчно модерно и достатъчно широко – и като конкретна епоха, и като процес, чийто темпорален обхват значително надхвърля осемнадесетото столетие.

ПАИСИЙ И НЕГОВИТЕ ЕПОХИ: МИСЛИ ВЪРХУ КАНОН-ФОРМИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Елена Тачева

Първоначален рефлекс на настоящото изследване дава все по-настойчиво изразената необходимост да се направи анализ на основния набор от теоретически конструкции, с помощта на които моделираме възрожденския културноисторически (и литературноисторически) наратив. В по-уедрените епистемологически масиви, каквито са например софрониезнанието, ботевознанието, паисиезнанието, тези конструкции са добре очертани, а повторенията и трансформациите им дават ясна картина не само за движенията на мисълта, но и за промяната в инструментариума, за оптическите пренастройки, за дискурсивните построения и т.н., характерни за всеки конкретен епизод от битието на културната и литературната история.

Всеки опит да се проучи Паисий, или дори само да се огледа как се е конструирала, реконструирала, деконструирала ... научната мисъл за Паисий, неизбежно "минава" през Шишмановата студия "Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското Възраждане", поместена в "Списание на БАН" през 1914 г., но възникнала първоначално като тържествена реч, произнесена в Народния театър през 1912 г. по повод честването на 150-годишнината от "История славяноболгарская". Откриваме следите на студията в справочния апарат, в контекстуалността, в библиографския репертор на паисиезнанието от всички моменти на неговото развитие. Примерите, които ни дават немалко от заглавията на изследователи като Иван Ормандживев, Тодор Павлов, Тодор Събев, Михаил Арнаудов, Христо Христов, Велчо Велчев, красноречиво показват, че в историята на науката за Възраждането студията "Паисий и неговата епоха", освен всички останали последствия, които поражда, предлага и фигуративен език, който се налага почти веднага в научните текстове, скоро става класически за паисиеведския изказ и днес можем да го възприемаме като нормативен.

В хода на времето Шишмановият текст се е превърнал в метатекст, а заглавието му – в своеобразна епистемологическа формула, която функ-

ционира спрямо нашата наука като едно от онези "концептуални построения" (казано с думите на Никола Георгиев), които основно организират и семантизират представата ни за Паисий.

По своята стилистическа природа формулата "Паисий и неговата епоха" е метафорична. Затова нека се запитаме: какъв смислов пренос съдържа тази метафора? Въпросът не е само риторически, защото автентичните внушения на студията отдавна са обрасли с продължения, доразвития, уточнения, в които Шишмановите мисли се оплитат с тези на няколко следващи генерации учени. Понякога се затрудняваме да отделим сред многогласието на паисиезнанието след Шишманов собствения глас на Шишмановия текст. Преди да се опитаме да го направим, добре е да припомним поне два съществени елемента от културноисторическия и епистемологическия фон, на който се появява студията:

1. В изследванията, посветени на Възраждането, Иван Шишманов често е склонен да превръща Паисий в топос, да вижда във фигурата му един от символите на нашето Възраждане, да разгръща с името му концептуални типологии от типа Паисий – Русо, Паисий – Петрарка, да метафоризира и емблематизира Възраждането с Паисий. В този смисъл формулата "Паисий и неговата епоха" се появява в Шишмановите текстове далеч по-рано отколкото конкретната студия, носеща това заглавие.

2. Студията "Паисий и неговата епоха" е замислена в юбилейна ситуация – годишнината от написването на "История славяноболгарская". Тя търси мястото на атонеца в самото Възраждане, но и обобщава присъствието му в следосвобожденската наука, култура и идеология. Тя моделира не само епистемологическа, но и обществено-държавническа представа за хилендарския монах. Тя прави опит да запечати юбилея – този "опаметяващ" и "капитализиращ миналото" акт на държавните институции, в литературноисторическия наратив. С други думи – да "инвентаризира", да "ревалоризира" и да дисциплинира (в актуализиран и в дългосрочен план) паисиезнанието от второто десетилетие на XX век. В този смисъл студията на Иван Шишманов таи и каноно-преформираща амбиция. От друга страна, студията не прикрива намерението да институционализира самия Паисий – да го преоткрие като "едно голямо звено в дълга каузална верига"[1]. По-късният Шишманов е по-категоричен в институционализиращите си жестове. В студията "Увод в историята на Българското възраждане" той недвусмислено героизира, по смисъла на Карлайл, Паисий: "Великият човек ("героят"), затова е и велик, че *вижда* по-далече

[1] **Шишманов, Ив.** Паисий и неговата епоха. – В: **Шишманов Ив.** От Паисий до Раковски. Под общата ред. на Ив. Гранитски и П. Анчев. С., 2004, с. 274.

от другите и *иска* по силно от другите. И в тоя смисъл Паисий е герой и велик деец..."[2]

3. В предисторията на "Паисий и неговата епоха" стои агонална пропозиция – Шишмановата студия има предходен текст, спрямо който се позиционира критически и той е цитиран още в първите ѝ редове. Това е историческата Дринова студия "Отец Паисий, неговата история, неговото време и учениците му". В първото десетилетие на XX век Паисий-канонът е доминиран от Дриновата рамка. Основният елемент на тази рамка е убеждението, че именно Паисий поставя началото на Българското възраждане. В по-ранни публикации Ив. Шишманов е споделял това убеждение, но към 1912 г. той вече се отграничава от него. Очевидно, отграничава се и от Дриновата представа за Паисий изобщо, въвеждайки спрямо нея своеобразен критико-рецептивен режим. Анти-дриновската линия на Шишмановия текст разгръща една своеобразна криптоактивност, която организира стратегиите, епистемологичните риторики, културоложките обобщения и литературноисторическите внушения на студията. Така, без да са пряко цитирани, постъпателно са оборени основни позиции от Дриновото разбиране за Паисиевото време, а именно: Паисий като "демиург", съживяващ мъртвото народно тяло; Паисий като откривател на простия език като инструмент за просвещаването на българите; Паисий като родоначалник на новобългарската образованост; Паисий като първи говорител на политическото съзнание на българите; Паисий като "първоизточник и едничък инициатор на нашето Възраждане"[3].

Противопоставяйки се на всички тези позиции, Шишманов изявява амбиция да пренареди Дриновата парадигма, като премоделира не само Паисий, но и проекциите на неговото време, превръщайки ги в единна хронотопна културема. Точно тази амбиция е експонирана в синтактичната връзка между Паисий и (неговата) Епоха, изведена в заглавието на студията.

Шишманов разгръща връзката личност – епоха в следната постъпателна логика:

1. Личността Паисий не може да бъде мислена в нейната реална човешка битийност, биографията на Паисий е "кръшлечна", отделните ѝ части подлежат на усъмняване. Така се въвежда недоверието към установеността на родното място: "Дринов, съдейки по езика, твърди, че Паисий ще се е родил и пораснал в западната или македонската част на тая епархия, имено в дупнишките, разложките или джумайските места. Ала

---

[2] **Шишманов, Ив.** Увод в историята на българското възраждане. – В: **Шишманов Ив.** От Паисий до Раковски, с. 172.

[3] **Шишманов, Ив.** Паисий и неговата епоха, с. 274.

езикът не може да бъде надежден критерий, докато не се напечата същият оригинал на Паисиевата история"[4].

2. Биографичният недоимък не е фатален, може да бъде компенсиран, защото "...модерният литературовед, който е същевременно и психолог... умее да открива в книгата не само известно съдържание, а и психологията на един автор"[5].

3. Авторът е ключът, с който по-нататък същият този Литературовед достига до "душата на една епоха, на един народ."[6]

4. Така Книгата замества Автора, който от своя страна е знак на Епохата и на Народа.

5. Освен Книгата (разбирана като текст, документиращ и снемащ в същината си своя Автор), Литературовед разполага с още един източник – Епохата (разбирана като среда на Автора, като историческия момент на неговата поява).

Въведената парадигма, която не прикрива дълговете към Иполит Тен, поддържа литературноисторическа синонимия между Автор и Личност, Автор и Текст, Текст и Епоха, Автор и Епоха. И тъй като синонимията лесно се мултиплицира, чрез нея става възможно Паисиевата Епоха да се чете не само през Паисиевия Текст, а през Текстове въобще, дори такива, които не са съвременни на Автора. За такива Шишманов избира Житието на Софроний, пътеписите на Стефан Герлах (XVI век) и Адам Венер (XVII век), приписките от 30-те години на XIX век. От друга страна, с отварянето на времевия обхват на текстовете това, което е наречено "епохата на Паисий", също се уголемява и достига до мащаби, далеч по-големи от тези на времевия отрязък, в което е живяла реалната историческа личност Паисий. Оказва се, че темпоралната рамка, в която е поставен Паисий в студията на Шишманов, няма конкретни граници – нито времеви, нито пространствени (един път поставени в разстоянието между възрожденска България и ренесансова Италия, друг път – между възрожденска България и просвещенска Франция).

Вгледах се по-подробно в тази част от внушенията на студията "Паисий и неговата епоха", защото именно тя най-ясно показва, че времева рамка на това, което Шишманов е нарекъл епоха, всъщност няма.

А нека си спомним, че гръцката лексема "епохе" означава граница, отграничено пространство, къс от единно по определени характеристики време. Шишмановото "епохе" не е такова. "Епохата" в студията "Паисий и неговата епоха" е изведена извън рамки, оставена е отворена, тъй като са

---

[4] Пак там, с. 253.
[5] Пак там, 256–257.
[6] Пак там.

избегнати конкретните ѝ хронологически параметри. Можем да определим този елемент от Шишмановата формула като силно и съзнателно манипулативен, а също така и изключително генеративен. Защото този елемент осъществява вписването на Личността в Епохата и на Епохата в Личността, прави ги едно, гради хронотопна културема, поглъща символните и метафоричните значения на възрожденското изобщо.

Както знаем, не всяко време може да бъде наречено епоха. Ето една от фундаменталните разлики между Дриновото и Шишмановото четене на явлението Паисий. За единия отец Паисий има само свое време, обитавано освен от атонския монах от още куп негови съвременници, впрочем, повечето лишени от имена и биографии, автори-безименници на познатите на Дринов преписи на "Историята". Времето на отец Паисий в Дриновия прочит може да бъде точно отбелязано – първата половина на XVIII век и еднозначно определено като "най-черно време в живота на наший народ"[7]. Шишмановата студия също говори за времето, в което Паисий пише своята история, като за "грозно време", изпълнено с "ужас", "отчаяние" и "развалини". Но това време сякаш тече само за обикновения българин страдалец, от когото фигурата на "*настоящия* Паисий"[8] вече е идеологически изолирана. Защото за взаимно принадлежащите си Паисий и Епоха черният цвят не е възможен. Чрез въведените исторически паралели Шишмановата интерпретация елегантно и неусетно разрежда тъмните бои на пътеписите и Софрониевото житие със светлината на френската "époque des Lumieres". Защото за "*настоящия* Паисий", този от Шишмановия прочит мним "скромен аскет", който крие под расото горещото сърце на пламенния родолюбец"– няма еднозначни граници, но има еднозначни исторически характеристики. Точно те го извеждат от темпоралната конкретика и го преизказват като Голямата национална Епоха, Епохата на Възраждането, която е естествено осветлена, защото "...когато Паисий се роди, l'ancien regime във Франция лежеше в агония, ... когато Паисий тури точка на Историята си, Великата френска енциклопедия, която даде име на цялата плеяда обществени борци и подготвители на Френската революция, беше отдавна в ръцете на френския народ, ...*Волтер*, тогава на 68 години, е вече всемирно признат арбитър, ...а Русо печаташе *"Емил" и "Обществения договор"*..."[9]

---

[7] **Дринов М.** Отец Паисий, неговата история, неговото време и учениците му. – В: **Дринов М.** Съчинения. Т. 1. С., 1909, с. 115.

[8] **Шишманов, Ив**. Паисий и неговата епоха, с. 257.

[9] Пак там., 265–266.

И тук може би идва отново момент за спомняне, този път на факта, че в по-широк културоложки смисъл канонът е пантеон не само на автори и текстове, но също и на епохи.

Формулата "Паисий и неговата епоха" е многозначна. Смислите ѝ можем да разроим по немалко начини, или само да раздвоим по следния начин: първо, Паисий и Епохата-която-му-е-присъща, която е културно, идеологически, хронологически негова, която му е адекватна; второ, Паисий и Епохата-която-го-е-родила/създала, на която той е присъщ, на която той е културно даден.

Не мисля, че Иван Шишманов е целил директен отговор на питането коя точно е тази епоха, едновременно принадлежаща на Паисий и притежаваща Паисий. Но финалната представа на студията за Паисий като "едно голямо звено в една дълга каузална верига, а не един случаен лост, един акцидент" съдържа въпросите:

– Дали епохите са няколко, а не само една?

– Дали тези епохи са само или преимуществено възрожденски и пост-възрожденски? Поне една от тях, може би най-истинската, тази на текста "История славеноболгарская", не е ли предвъзрожденска по доминиращия си културен код?

– Дали е прав в теоретичните си построения Шишманов, който всъщност никога не ползва оптиката на самата "История славяно-болгарская" и така и не прави четене през нейния текст на автора ѝ на епохата, в която той я е написал?

P.S. Въпроси като тези подсказват може би наближаващ разпад на някои от Шишмановите паисиеведски тези. И ако допуснем този разпад, с какво ще заменим уюта, който носи Шишмановата възрожденска парадигма? Все по-очевидна е истината, че, подобно на текстовете на литературните автори, и текстовете на литературните историци също формират канон (епистемологически) и могат да бъдат харизматични. Боя се обаче, че в случая, който разглеждаме, е трудно да се отговори на въпроса, чия е харизмата – дали на Паисий или на самия Шишманов.

1762: ПАИСИЙ И РУСО*

Пламен Антов

1.

Формулирано по този начин, заглавието отпраща към едноименната бележка на Иван Д. Шишманов, публикувана през 1890 г. в сп. "Денница"[1], в която той за пръв път набелязва една особено продуктивна аналогия.

Но в този си вид заглавието е може би малко подвеждащо. Веднага трябва да заявя, че целта ми не е да интерпретирам възгледите на самия Шишманов, доколкото те изобщо са формулирани. Макар впоследствие Шишманов неколкократно да се връща към паралела Паисий – Русо (в студията си за братя Миладинови[2], в статия, писана по повод смъртта на Вазов[3], в лекциите си по сравнителна история на западноевропейската литература през XVIII век[4] и, разбира се, в капиталната си студия "Паисий и неговата епоха"[5]), той никъде не го разгръща специално. Като цяло остава в рамките на любимия си хронологично-сравнителен похват,

---

* Откъс.

[1] **Шишманов, Ив.** 1762. Паисий и Русо (Aperçu). – Денница, 1, 1890, № 7–8, 353–354.

[2] **Шишманов, Ив.** Значение и заслуги на братя Миладинови. Реч държана в Академията, по случай петдесетгодишнината от смъртта на двамата братия, 12. I. 1912. – Списание на БАН, 3, 1912, с. 43. Също и в: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения в два тома. Под ред. на Георги Димов. Т. 1. С., 1965, с. 351; **Шишманов, Ив.** Студии, рецензии, спомени, писма. С., 1969, 499–500.

[3] **Шишманов, Ив.** Българският poeta laureatus Иван Вазов (1850–1921). – В: **Арнаудов, М.** Из живота и поезията на Иван Вазов. Литературно-исторически и текстологически изследвания. С., 1958, 151–152. Също и в: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения в два тома. Под ред. на Г. Димов. Т. 2. С., 1966, с. 320; **Шишманов, Ив.** Студии, рецензии, спомени, писма, с. 177.

[4] **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 3. Сравнителна литературна история на XVIII в. (английска, френска и немска литература). Под ред. на Г. Димов. С., 1971, с. 376.

[5] **Шишманов, Ив.** Паиси[й] и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждание. – Списание на БАН, 8, 1914, 10–11. Също и в: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения в два тома. Т. 1, 87–88; **Шишманов, Ив.** Студии, рецензии, спомени, писма, 151–152.

съсредоточен около годината 1762, когато се появяват три ключови произведения, конституиращи аналогията: "Общественият договор" и "Емил" на Русо, "История славянобългарска" на Паисий.

Без да навлизаме в подробности, можем да предположим причината за този отказ на Шишманов да разгърне паралела. Като цяло той предпочита да мисли българското Възраждане[6] в плана на западноевропейския Ренесанс (Rinascimento), спрямо който то, разбира се, е закъсняло, асинхронно положено, анахронично и пр., а не в изохронната перспектива на Просвещението. Невъзможността на Шишманов сякаш да отиде отвъд терминологичната синонимия му пречи да се задълбочи в успоредяването на двете епохи – епохата на Паисий и епохата на Русо. Епохи и явления, които той мисли синхронно-антитетично, акцентувайки разрива помежду им, а в едновременната поява на "Обществения договор" и "Емил", от една страна, и "История славянобългарска", от друга, е склонен да вижда преди всичко съвпадение, подчертаващо контраста. (Едва много по-късно компаративисткият сюжет "българско Възраждане – европейско Просвещение" ще стане актуален за литературната наука. Мястото на Паисий в този сюжет ще бъде търсено и проблематизирано в изследвания на М. Арнаудов, П. Динеков, Ем. Георгиев, В. Велчев, Ил. Конев, А. Н. Робинсон, В. Смоховска-Петрова, Н. Аретов, Д. Господинов и др., при което инцидентно е засяган и паралелът "Паисий – Русо", без обаче той да бъде предмет на специален интерес.)

Тук можем да формулираме задачата на настоящото изследване. Тръгвайки от там, където Шишманов е спрял, то е амбицирано да разгърне в цялата му амбивалентност набелязания културфилософски и естетически паралел. Трите заглавия, появили се в ключовата година 1762, образуват една сложна констелация, чиито потенции (или поне част от тях) ще се опитаме да извлечем. Най-общо казано, намерението ни е да изследваме по какъв начин "История славянобългарска" съдържа в себе си наследството и на "Обществения договор", и на "Емил". Как в силно компресиран вид тя съвместява два противоположни културфилософски проекта, които двете съчинения на Русо постулират – радикалната модерност на "Обществения договор", това евангелие на модерния етатизъм, ако парафразираме една любима метафора на Шишманов, и антиетатисткия, антиинституционален и контрамодерен патос на "Емил".

Чрез различни страни от творчеството си, символично представени от тези две заглавия, появили се едновременно през 1762 г., Русо задава един вътрешно апоретичен статус на модерната менталност – онзи Янусов

---

[6] Имам основания да смятам това изписване за по-коректно от официално възприетото "Българско възраждане".

характер на Просвещението (по израз на Адорно), който ще бъде разобличен едва през XX век[7]. Следвайки два паралелни компаративистки сюжета ("История славянобългарска" – "Общественият договор", от една страна; "История славянобългарска" – "Емил", от друга), ще се опитаме да открием същата фундаментална двойственост в модела на българското Възраждане, зададен от Паисий, което значи и в модела на българската модерност. Ще изследваме как този модел съвместява в сложно единство етатистки (държавостроителни) и анархистки елементи, модернизационен устрем и контрамодерна носталгия.

Изходната теза и крайната цел на изследването е да докажем как, въпреки гигантските различия от всякакъв характер (като цялостен социокултурен и исторически контекст, като собствен идеологически хоризонт и т. н.), между фигурите на женевския философ и монаха от Атон е налице онзи *функционален изоморфизъм*, който Шишманов набелязва en gros, но чиято вътрешна механика се отказва да изследва – изоморфизъм, който може да бъде извлечен тъкмо от тези три творби, значещо появили се по едно и също време. Външната *темпорална синхронност*, съдържаща се в годината 1762, ще бъде разчетена като закономерно проявление на една дълбинна *стадиална синхронност*. Целта ни е да разкрием по какъв начин работи този изоморфизъм: как и защо ролята на Паисий за конструирането на българската национално-идеологическа авторефлексия – такава, каквато я откриваме в модернизационния етап на Възраждането и след това – е аналогична с ролята на Русо за формиране на универсалния етос на модерността.

2.

Изходната постановка, която споделяме, е, че при целия дисбаланс между европейския и българския XVIII век, между универсалния Просвещенски проект и българското Възраждане е налице стратегически идентитет. Епохата на българското Възраждане, едро маркирана между 1762 и 1878 г., като процес на паралелно решаване на културни, религиозни, социални, икономически и политически задачи, е епоха на усилена модернизация, а Паисий е първият модернизатор на български исторически и социо-ментален модел, неговият идеолог (*пръв* по-скоро в символичния смисъл на думата, отколкото в хронологическия – в своята

---

[7] Особено импулсиращ за тезата ни е прочитът, който прави Яус на рефлексите на това откритие на Русо в модернизационния процес през следващите два века – до Адорно и, в някаква степен, *през* Адорно (вж. **Яус, Х. Р.** Литературният процес на модернизма от Русо до Адорно. – В: **Яус, Х. Р.** Исторически опит и литературна херменевтика. С., 1995).

непрекъсваемост и акумулативност историческият процес допуска периодизационни сегментации само във вид на някаква оперативна, външна за самия процес абстракция).

Мащабната идея на Възраждането за национално обособяване, чийто *манифест* представлява "История славянобългарска", е изохронна рефлексия на универсалния Просвещенски проект, абсорбирала в себе си важните метаразкази на историята, знанието, свободата, езика, нацията, държавността. Отчитайки съобразеността ѝ с конкретните реалности, можем да констатираме, че българският модернизационен процес, символично стартирал през 1762 г., се вписва напълно в класическите дефиниции на модерността, чиито характеристики могат да бъдат описани например по следния начин: "създаване на капитал и мобилизиране на ресурси, развитие на производителните сили и повишаване на производителността на труда, налагане на централизирана политическа власт и създаване на национална идентичност, разширяване на правото на участие в политиката, на урбанистичните форми на живот, на формалното училищно образование, секуларизация на ценности и норми и т.н."[8] Всички тези политически, стопански, културни и социални трансформации съставляват иманентния телос (в значението на *цел* и *край*) на Възраждането, който в последна сметка се свежда до етническо обособяване и държавна институционализация и който в общи линии се решава през 1878 г. (Разбира се, тук е необходимо уточнението, че не всички тези задачи са окончателно решени с Освобождението; за нас обаче е важно формулирането им като програма или поне като емоционално темперирани лозунг, както подобава на манифестното говорене, в което е и кардиналната заслуга на Паисий.)

При цялата си мащабност, този модернизационен проект се структурира около фундаменталната идея за свободата на българина – идея, сводима в практически аспект до проблема за неговите реални граждански права, за индивидуалната му гражданска свобода, която можем да определим като самопонятната, макар и скрита causa finalis на модернизационния проект на Паисий – скрита под и във националната идея за свобода. Тя е естествено абсорбирана от волята за колективна еманципация и в крайна сметка проявена чрез волята за създаване на една модерна държавна институция, която да бъде гарант на тази свобода, след като феодалната (турска) държавност очевидно не е в състояние да бъде (българите, констатира "История славянобългарска", "и сега нямат никаква правда, нито съд", третирани са от властта като "най-долни роби"). Тази мечтана, *идеално* проектирана институционалност е двузначно мар-

[8] **Хабермас, Ю.** Философският дискурс на модерността. Плевен, 1999, с. 12.

кирана – в национален и в политически аспект. Тя е едновременно *българска*, в качеството ѝ на анти-турска, и *модерна* (т.е. либерална) в качеството ѝ на анти-феодална (т. е. анти-деспотична). Така същинският телос на българския модернизационен проект, неговото *вътрешно основание* и *реалната му цел*, е именно създаване на независима българска държава, която да увенчае и същевременно *да позволи* онази поредица от вписани една в друга еманципации, съставляващи самия проект – на индивида чрез нацията, на нацията чрез държавата.

Така моделът, предначертан от "История славянобългарска", се легитимира като същностно *етатистки*, осмислен и вътрешно финализиран е от идеята за модерна (либерална) държавна институционалност, положен е в сферата на полисното и политическото. Именно в тази насока той ще бъде доразвит от българската политическа мисъл през Възраждането – от Софроний Врачански (с преводите на "Философския мудрости" и "Гражданское позорище") до революционно-демократичните и републикански възгледи на Ботев и Левски.

В своите държавостроителни потенции модернизационната идеология на "История славянобългарска" се разгръща напълно в духа на "Обществения договор" – всепризнат манифест на буржоазния етатизъм, аргументиращ идеята, че индивидуалната свобода, както и ценностите на модерния либерализъм изобщо, са възможни само в сферите на държавната институционалност, която единствена е способна да ги гарантира чрез "добро управление (politie)"[9]. В зората на модерната епоха, ясно разграничавайки деспотичното от демократичното управление, "Общественият договор" си поставя и по своему разрешава основния проблем за изнамиране на такава форма на обществена организация и управление, която да гарантира индивидуалната свобода в рамките на една обща институционалност.

В резултат на тази аналогия можем да заявим, че етатисткият модел, зададен през 1762 г. от "История славянобългарска" – модел, основан на идентична представа за свободата като продукт на институционално *управление*, – скрито съдържа като свой телеологичен максимум годината 1878, когато е постигната кардиналната цел на модела. Когато *реално*, на практика, е създадена онази модерна държавна институция,

---

[9] **Русо, Ж.-Ж.** За обществения договор, или принципи на политическото право. – В: **Русо, Ж.-Ж.** Избрани съчинения. Т. 1. С., 1988, с. 86. Русо използва гръцката дума πολιτια, за да съхрани широкия спектър от значения, които тя съвместява: граждански права, урбанизация, държавна дейност (т. е. политика в днешния смисъл на понятието), държавно устройство и управление, държава (пак там, с. 696).

която да гарантира либералните ценности, около които се е структурирал модернизационният проект на Възраждането – ценности, в които общото е само необходимата легитимация на индивидуалното, а националното – на *човешкото* изобщо.

Този етатизъм на модела е *исторически аргументиран*. Бъдещата *българска* и *модерна* държава, чието постигане финализира идеята за националната свобода, е видяна като акт на възстановяване на независимата българска държавност от преди хиатуса на робството. Тя е *идеална* проекция на един също в някаква степен *идеализиран* институционализъм, на който Първото и Второто българско царство са били носители в националноидеологическите стратегии на "История славянобългарска". (В едно от най-задълбочените изследвания, докосващи се до разисквания тук проблем, В. Велчев отбелязва, че "към предимствата, които следвали от съществуването на българската държава, Паисий отнася правната регулация на отношенията между поданици и власт"[10], а в своя исторически разказ, въпреки ясно декларирания стремеж към научен обективизъм, Паисий не пропуска да подчертае между качествата на владетелите и "осигуряването на политическата свобода и добруване на поданиците"[11]). Изгубената българска държавност на Първото и Второто българско царство е функционална за националноидеологическия проект на Паисий като образец, модел на бъдещата българска държавност, а във фигурите на редица от царете той, от позициите на съвременността, инвестира образа на идеалния владетел. Историята в "История славянобългарска" е утилитарно употребена в качеството ѝ на образец, архетип, необходим за производството на един конкретен етатистки идеал. Поместен в бъдещето, поради своята абстрактност, той няма как да бъде представен другояче, освен чрез познания, носталгично близък и привлекателен образ на вечебилóто – привлекателен, защото е осиян с ореола на предците[12] и тъкмо поради това насподобен с мощни идеологически потенции, действащи в сферата на актуалното, политическото.

Така се поражда един дълбинен релативитет на модела, вътрешната му разколебаност между актуално-политическо визионерство и история, между история и митология, между митология и политически прагматизъм... Поредица антиномии, които едновременно разполовяват модела и го кохерират. Годината 1878 е поела идеологическия капацитет на историята; абсолютното бъдеще по сложен начин се оглежда в

---

[10] **Велчев, В.** Паисий Хилендарски. Епоха, личност, дело. С., 1981, с. 137.

[11] Пак там, с. 136.

[12] **Юнг, К. Г.** Архетиповете и колективното несъзнавано. Плевен, 1999, с. 169.

абсолютното минало и се произвежда чрез него. Манифестното говорене на "История славянобългарска" – профетично темперирано и едновременно с това преследващо реални политически цели – си служи с мощния идеологически потенциал на историята и в процеса на разкриването на този потенциал то активно я дестабилизира в посока към мита.

От една страна, моделът, зададен от "История славянобългарска", на различни нива – номинално, жанрово, концептуално – се самоафишира и конституира чрез модерната за XVIII в. идея за история, като специфично усилие за универсализация – за излизане от анонимното и аисторическо пребиваване в робството (клишето "робски сън") и влизане в линейната, прогресистки разгъваща се темпоралия на историята. Така, въпреки своята демонстративна обърнатост към миналото, към историята (и дори към една аисторическа, библейско-митична древност), патосът на творбата е безостатъчно потопен в актуалното, проявява онзи специфичен "êthos към актуалността" (Фуко), който е определящ белег на модерната менталност. Употребата на миналото е изцяло идеологическа, подчинена е на решаването на актуални политически, национални и социални проблеми. (Част от тази рационална и строго прагматична стратегия е и религиозната аргументация на творбата; евангелското клише за "простите ораче и овчаре" принадлежи към нейния мощен актуално-публицистичен, просвещенски и par excellence модернизационен патос.)

От друга страна, тези модернизационни стратегии на модела са осъществени чрез една "омекотена", силно разколебана в посока към мита история. Самият етатистки телос, визионерски проектиран в идеалното бъдеще, е зададен в ретроутопична перспектива, като възобновяване на една свръхценност, положена в идеалното минало – притежавана някога и изгубена. Абсолютният смисъл на модела – какъвто е в собственото му самосъзнание – е да се разкрие отново засипаното с пясъка на забравата (символично) съкровище на цар Михаил (според една метафорична формулировка на Димитър Попски). Крайната цел на проекта, зададен от Паисий, е ретроутопично идентифицирана с едно изгубено минало статукво (Urzeit), което принадлежи към атрибутите на мита, не на историята. Бъдещото създаване на независима българска държавна институция е постулирано като възстановяване на изгубената държавност на Първото и Второто българско царство. Мислено е като *завръщане* в абсолютната аксиология на един български Златен век.

Така в крайна сметка Паисиевата употреба на историята, мотивираща етатистката идея заедно с всички съдържащи се в нея ценности (на свободата, на националната и лична еманципация и на онази необходима държавна институционалност – едновременно *българска* и *модерна*, която да ги гарантира) е включено в един нелинеен, палин-

генетично сгърчен модел: бъдещето е разпознато в миналото; движението е насочено "с гърба напред".

Впрочем, тази апория в темпоралната и ценностна авторефлексия на българското Възраждане следва една основна апория на модерната менталност, която XVIII век произвежда. Откривайки линейния прогресизъм на историята, заедно с целия съдържащ се в нея ценностен капитал, XVIII век е склонен да я мисли палингенетично, през санкцията на някакъв абсолютен образец. Новите ценности на либерализма са видени като римейк на забравените ценности на гръко-римската демокрация. Самият Русо в Трета част на "Обществения договор" недвусмислено извежда идеите си за демократично управление не от модерния английски парламентаризъм на XVIII век, на който той откровено не симпатизира, а от политическата практика на Атина и Рим. (Наистина Русо идеализира и демократизма на съвременната нему Женевска република, която той добре познава, но не бива да се забравя, че нейните политически механизми са исторически анахронизъм, една калцирала архаична практика на пряка демокрация.) Великата френска революция, родена в най-пряк смисъл от идеите на "Обществения договор", носи в собствената си авторефлексия идеалния образ на Римската република, "цитира я", по думите на В. Бенямин[13].

Всяка революционна идеология е дефинитивно, по рождение заразена с фундаментална двойственост, органично съчетава стремеж към радикална новост и регенериране на познати образци, еднократност и повторителност (това ясно личи в революционната реторика след 1789 г.). Моделът ѝ, от една страна, е линейно насочен, визионерски проектиран в абсолютното бъдеще и маркиран от модернисткия патос на Началото, състои се под знака на забравата, на радикалния отказ от история и анулиране на миналото. От друга страна, въпреки този демонстративен отказ от минало, той е скрито подвластен на мита за Златния век, отпращащ към едно абсолютно, аисторично минало (известно е, че самата дума "ре-волюция" в примордиалния си смисъл струпва регресивни значения като завръщане, повторение, възобновяване); всяка утопия е винаги ретро-артикулирана.

В тази парадигма можем да поместим и формулираната от Паисий идеология на Възраждането, доколкото това е идеологията едновременно на българската *национална* и българската *буржоазна* революция, случващи се около идеята за независима българска държавност. В този модел Бъдещето (във вид на *идеалната* българска свобода, разбирана като

---

[13] **Бенямин, В.** Върху понятието за история. – В: **Бенямин, В.** Художествена мисъл и културно самосъзнание. С., 1989, с. 530.

етатистки акт) съдържа скритата свръхценност на абсолютното начало, когато спрялата българска история ще "тръгне" отново, докато робското – аисторично и аинституционално – настояще е нулево маркирано като състояние на небитие, като безпаметство и забрава ("робски сън"). Модернизационният етатистки проект на Възраждането, предначертан от "История славянобългарска", спонтанно се полага в архетипалния сюжет за борбата между хаоса и космоса, за периодичната загуба на порядъка и неговото възстановяване. Чрез патоса на етатизма, под чийто знак функционира в този проект, годината 1878 съдържа – в актуален *политически* аспект – аксиологията на радикалното Начало, но самото то, от друга страна, е мислено като възстановяване на изгубената хармония на старата българска държавност. Универсалният митически архетип е привлечен в служба на актуалното, на една политическа прагматика. Бъдещето е производимо като процес на *припомняне*, на мъчително излизане от амнезията, като узнаване на миналото.

3.

Така в своя държавостроителен патос "История славянобългарска" се оказва релевантна на "Обществения договор". Задала принципите на модерния етатизъм, идеята на Русо за "обществения договор" организира и конституира територията на институционалното, в чиито рамки е поместена аксиологията на човешкото. Индивидуалната свобода и щастие – самопонятният *идеален* смисъл на общественото развитие – са постулирани като социален продукт, като функция на *полисното* и *политическото*, не на природното; възможни са единствено в рамките на властовия институционализъм.

Но в същата година, когато издава "Обществения договор", Русо пише и педагогическия трактат "Емил, или за възпитанието" – творба, пропита от меланхолия, философски анархизъм и антиинституционален патос. Чрез нея той лансира един противоположен ценностен модел, връщайки се към идеите на ранните си трактати за науките и изкуствата (1749–1750) и особено за произхода на неравенството между хората (1755). Тези три съчинения задават един контрамодерен – антиетатистки и антиинституционален – модел, полагайки ценностния максимум ретро-утопично, в Златния век на щастливото дивачество, преди онази хоризонтална секуларизация на обществото, която бележи началото на Модерната епоха. Дадено е право на природното състояние (l'état naturel) над гражданското (l'état civil). Моделът се структурира носталгично около изгубените ценности на *дивото*, *простото*, *наивното*, *поместеното в Природата* като поле на човешкото щастие и свобода, оказали се *реално* изгубени в прогресистки моделирания процес на цивилизацията,

разбирана като процес на социализация и институционализация, т.е. на необратимо отдалечаване от Природата. "Общественият договор" мисли *човешкото* и *природното* като антоними; същностно *човешкото* се идентифицира с политическото, с етатисткия институционализъм. В "Емил", напротив, между *човешко* и *природно* е поставен знак за равенство, при което общата перспектива на социополитическия прагматизъм е подменена с тази на *моралното*, *нравственото*. Хуманните ценности са постулирани като възможни извън обществото и извън историята, в едно предсоциално и предисторическо *битие-в-Природата*, протичащо под долния праг на културата, в зоната на една първична простота, наивност, дивота, незлобивост.

Именно тази фундаментална двойственост на модерната менталност, която Русо задава през 1762 г. чрез две от най-важните си произведения, може да бъде открита в силно сгъстен вид в проекта на "История славянобългарска". В него е налице коекзистентност на противоположни идеологии, функциониращи на различни, паралелно разгръщащи се, но и трансгресиращи помежду си, взаимно обуславящи се равнища – *социополитическо* и *прагматично*, от една страна; *морално-етично* и *естетическо*, от друга. Тези противоположно действащи тенденции лесно се откриват в идеологическата структура на творбата: доминиращата етатистка (държавостроителна, ориентирана към модерния институционализъм) идея в духа на "Обществения договор" е *отвътре* разколебана чрез един латентен, контрамодерен в същността си антиинституционализъм, естествено произтичащ от идеализацията на "естественото състояние", която е лансирана в "Емил". Просвещенският патос на познанието, от друга страна, съжителства с ясно артикулирана валоризация на простото и наивното.

Но съобразно спецификата на историческия контекст, на "момента и средата", както би казал Шишманов в духа на любимия Тен, у Паисий е налице съществена отлика, породена от неговата *спонтанна "актуалност"* спрямо базисните идеи на осемнадесетото столетие. В "Емил" се лансира един индивидуален педагогически проект, положен в *моралното*, който категорично се противопоставя на политическия, положен в *прагматичното*, проект на "Обществения договор"; т. е. налице е разрив между политическо и морално. Педагогическият проект, който разгръща "История славянобългарска", е адресиран към съвкупната национална общност, което по необходимост го полага в зоната на политическото. С други думи, *индивидуалното*, а следователно и *моралното*, все още не е обособено от *колективното*-и-*политическото*; реализацията му е мислена в перспективата на общото и *чрез* него. Налице е пълно съвпадане на *морално* и *политическо*. Разривът между тях, съпътстван от

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

неизбежното обособяване на *естетическото* от *политическото*, ще настъпи едва след 1878 г., след решаването на *общата* – националната – задача. А дотогава, докато тя не е разрешена, модернизационният етатистки патос, телеологично насочен към създаването на модерна българска държавност, ще продължи да абсорбира в себе си, в самата си сърцевина, противоположни идеологически енергии, които по парадоксален начин го аргументират.

Ще разкрием накратко механизма, по който функционира тази коекзистентност в националноидеологическия проект на "История славянобългарска", органично съвместил *социополитическо* и *етическо* в неразчленимата цялост на онова, което обикновено обозначаваме като *възрожденски синкретизъм*. Ще видим как контрамодерната и антиинституционална идеология на "Емил" се открива органично вплетена в мащабния модернизационен и етатистки проект на "История славянобългарска", в логиката на една цялостна философия на българската история.

Стана дума, че настоящето ("сега") у Паисий е силно негативизирано поради отсъствието на правов, институционално гарантиран порядък; и точно от тази позиция българското Средновековие стои повисоко. То е носталгично оценностено едновременно като *българско* и като *институционално*, доколкото в него е функционирала българска държавност, осигурявала някакви липсващи "сега" права и свободи. Оттук и ретроутопичната насоченост на цялостния патос на творбата – "назад", едновременно към изгубения Златен век на *българското* и *институционалното*, на *българското-като-институционално*.

Но този Златен век е амбивалентно семантизиран. От една страна, "българското" е оценностено чрез *модерни* (и "*просвещенски*") категории, като държавната институционалност, знанието, науката, културата. (Тук трябва да се подчертае специалното място, отделено в "История славянобългарска" на фигури като Кирил и Методий, както и главата за българските светци – фигури, които в ценностната парадигма на творбата са част от една обща територия на духовното-и-интелектуалното, т. е. могат да бъдат отнесени повече към хуманистичния патос на Просвещението, отколкото към средновековния пласт на тясно църковното.) Но "българското", от друга страна, е оценностено и чрез "*романтическите*" и par excellence *контрамодерни* категории на средновековното – на простото, дивото, некултурното, варварското, сантименталното. Чрез аксиологията на *сърцето* и *душата*, не чрез тази на *разума*, на *цивилизацията* и *културата*, които са приписани на гърците/византийците и по тази причина – с оглед националноидеологическите ангажименти на творбата – са яростно негативизирани.

По този начин националноидеологическият проект, формулиран през 1762 г. от "История славянобългарска", съдържа in nuce както просвещенския патос на българското Възраждане, така и зародиша на националния романтизъм – своеобразно *естетическо* съответствие на двете социополитически и културфилософски доктрини, лансирани в "Обществения договор" и "Емил".

По същото време и непосредствено след това – между 60-те и 80-те години на XVIII в. – сходни явления се разгръщат в германската литература, при това – за разлика от спонтанната "актуалност" на Паисий – под прякото влияние на "Емил", чиито идеи, както е известно (и както самият Шишманов неведнъж подчертава в лекциите си по западноевропейска литература), дават най-зрелите си плодове именно в Германия, чрез явлението "Sturm und Drang" – първа проява на бъдещия романтизъм. Доразвивайки идеите на Русо, Хердер – идеологът на движението – прогласява *романтичния идеал за националното минало* на мястото на пиетета пред гръко-римската класичност, властващ от Ренесанса насетне. Идея, която немският романтизъм малко след това – в лицето на Фр. Шлегел и Шилер – ще абсолютизира като белег на зараждащия се модерен историзъм и която е в основата на онази мащабна естетическа революция, маркираща според Яус началото на модерната естетика[14].

Същият сюжет е налице у Паисий, при това не просто съобразен с актуалните нужди на националната идея, а естествено формиран, излъчен от тях. Българското историческо минало е тенденциозно оценностено в опозиция – категорично заявена и яростно отстоявана – с една сила, носеща основните характеристики на абсолютната класичност – Византия. Завръщането към "българското" у Паисий – към българската история и език, към българското национално самосъзнание – е включено в актуална, идеологически функционална опозиция с гръцката идеологема за Византия. Самият този антагонистичен сюжет поражда специфично изкривяване на ценностната перспектива към "българското": в акта на тенденциозната си противопоставеност на класическата византийска култура, чийто семиотичен капитал е наследен от "днешните" гърци, идеологемата за българската култура е парадоксално редуцирана до степен на собственото си "друго", на своята противоположност. На елинския свръхмощен културен и цивилизационен капитал трябва да бъде противопоставен някакъв радикално *друг* – български – идеологически потенциал. Такъв резонно е открит във войнствения дух на старите българи, в тяхната свирепост, в тяхната естественост и простота, идео-

[14] **Яус, Х. Р.** Цит. съч., с. 288.

логически противопоставени на византийската/гръцката "цивилизованост" и културна рафинираност.

Обрисувайки българския национален характер – в един народопсихологически аспект, – Паисий последователно характеризира българите чрез качества, отвеждащи в посока към *дивото* – към *варварското* за сметка на цивилизованото, към *номадското* за сметка на уседналото и урбанистичното, към *марциалното* (войнственото) за сметка на дипломатичното, към *телесното* за сметка на духовното. В "История славянобългарска" българското е последователно оценностявано чрез фигури на *одиозното*, *животинското*, *зверското*, символизиращи стихийната войнственост в противовес на цивилизованата церемониалност (т. е. институционалност в смисъла, в който Хегел разбира институциите като буфер между човека и Природата[15]). Българите са страшни, "свирепи и диви", "люти като лъвове" – точно обратното на гърците/византийците, които "имали мъдрост, възпитание и много церемонии". За отбелязване е, че Паисий конструира идеологическия образ на "българското" откъм собственото му "анти", извличайки го от гръцките извори и *през* гледната точка на самите гърци ("Така и гърците пишат в своите истории: "Българите са диви и непобедими във война"""). Единствената, но решаваща негова намеса е, че сменя аксиологическия знак пред скобите: оценностява тъкмо качествата, които от гледна точка на "гръцкото" са негативизирани и пейоративизирани. Това оценностяване достига до хералдическа монументализация чрез фигурата на лъва (българите били "люти като лъвове"; българският народ "бил силен във война и войска като лъвове").

По този начин в "История славянобългарска" разпознаваме една фундаментална антитеза, която функционира на различни равнища – актуалната политическа тенденция, доминираща в патоса на творбата, спонтанно трансгресира в естетическото: "българското" се сдобива с характеристики на *сантименталното* и *романтическото*, а "гръцкото" (негов идеологически антагонист) е абсорбирало негативната аура на византийската *класичност*.

Хердеровата антиномия "класически (и класицистичен) свят – народен (и романтичен) свят" е разиграна в "История славянобългарска" с оглед нуждите на "средата и момента" като гръцка/византийска ученост и изтънченост срещу българска незлобивост и военна сила. Антиномия, абсолютно релевантна на русоистката антитеза "цивилизация – природа".

Тази антиномия тепърва ще се очертава като едно от ядрата на идеологията на Българското, която литературният канон ще гради през

---

[15] **Хегел, Г. В. Ф.** Естетика. Т. 1. С., 1967, с. 363.

следващото столетие. "Българското" ще бъде упорито маскюлизирано в опозиция на една феминизирана "другост"; българската "сила мъжка" и военна мощ ще са неизменното "друго" на женствената "европейска" дипломация, притворна и коварна. Антитезата ще се превърне в стожер на етноцентричния канон: Ботев, З. Стоянов, Вазов (особено военната му лирика); в един преобърнат, но напълно функционален идеологически вид тя е налице и у Алеко.

Тази аналогия с явленията в немската литература от края на XVIII век не е нито абсолютна, нито механично конструирана величина. Отликата, следствие от ролята на "средата и момента", е в това, че докато в Германия антиномията има "вертикален", исторически характер ("естественото" германско Средновековие е носталгично идеализирано от позициите на модерното "сега"; т. е. освен анти-класицистичен, патосът е и пост-културен), то у Паисий културфилософското и естетическото са изцяло подчинени на политическото и поради това са мотивирани в синхронията на актуалния момент. В националноидеологическия проект на Паисий "актуалната", *модерна* антитеза "българско – гръцко" изцяло доминира над историческата "българско – византийско" и над нейните естетически рефлекси "романтично/сантиментално – класическо", обема ги и ги постулира.

И така, у Паисий българското Средновековие е двузначно маркирано. От една страна то е оценностено като носител на образцовия, *архетипален български етатизъм*, а от друга – на идеологически престижна българска простота, дивота, естественост и природен наивитет, отпращащи към едно *прединституционално битие-в-Природата* в русоисткия смисъл на понятието. Общото сечение между двете ценностни полета – отново в духа на Русо – е *демократичната идея*. *Простотата*, включително и като атрибут на *природното*, е една свръхнатоварена категория в ценностния макроконтекст на епохата, доминирана от патоса на революционен демократизъм (Русо, Хердер, Шилер). По този начин контрамодерните рецидиви се оказват интегрирани в цялостния модернизационен, етатистки насочен проект на "История славянобългарска". Четена в такъв план, дори самата религиозна, евангелска образност в творбата (от типа "простите ораче и овчаре") функционира в служба на модернизационната и просвещенска реторика.

Така в националноидеологическия проект на "История славянобългарска" *модерното* (линията на "Обществения договор") е здраво преплетено с *контрамодерното* (линията на "Емил") и в крайна сметка по парадоксален начин артикулирано чрез него. В своята идеологическа функционалност за проекта българското Средновековие съвместява двете противоположни аксиологически течения, съставляващи модерната мен-

талност. Като идеализиран образец на бъдещата българска държавна институционалност, на *телоса 1878 г.*, то скрито съдържа основните характеристики на модернисткия мит за Началото, окачествен от Яус като тайния копнеж на Просвещението – "копнеж по изначалното, по новото начало на *покварената* история, от което в крайна сметка би могло да се роди общество на свободните и равните"[16]. Начало, ситуирано едновременно в абсолютното минало и в абсолютното бъдеще, в което то се проектира и където ще бъде възпроизведено. Начало, което по сложен, *уроборосен* начин съвместява *природно* и *политическо* – от една страна то е идеално ситуирано в абсолютната Природа, в предисторическото и прединституционалното, доминирано е от аксиологията на простотата и дивотата, а от друга страна е мислено като праобраз на модерния демократизъм и поради това патосът му отвежда към абсолютната модерност, към политическото, към етатисткото и институционалното.

[16] **Яус, Х. Р.** Митове за началото: един таен копнеж на Просвещението. – В: **Яус, Х. Р**. Исторически опит и литературна херменевтика, с. 316.

ИВАН ШИШМАНОВ ЗА РУСКОТО КУЛТУРНО ВЛИЯНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО И ПО-КЪСНИТЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НА ПРОБЛЕМА

Стефана Таринска

Заглавието в известна степен е подвеждащо. То звучи в традиционния академичен тон, но текстът ми няма за цел да представи проблема широко аналитично и доказателствено, а е опит за уточняване на неговата постановка, което според мен е необходимо и което, от своя срана, води към по-различна оценка за мястото и значението на руската култура в процесите през епохата на Българското възраждане. Разсъжденията ми са от позицията на националната литературна история.

1. Големият, сложен и тежък с историческите си напластявания проблем за ролята на Русия в новата българска история е формулиран в миналото на равнище литература и култура като "влияние". Известно е, че първата научна постановка дължим на Иван Шишманов и студията му "Наченки от руско влияние в българската книжнина"[1]. Централният въпрос, който авторът разглежда, е делото на Васил Априлов (1789–1847) и основаването на Габровското училище (1835) като повратен момент в културата на Възраждането, когато нейната насока се променя от обвързаността ѝ с гръцката култура към все по-тясна връзка с Русия, с руското образование и руската литература. Повече от век след публикуването на тази студия проблематиката, която тя разисква, е допълнена съществено по отношение на факти, методология и оценки. Но тезата за културна преориентация през 30-те и 40-те години на XIX в. се приема от историци и литератори до днес, както бе дефинирана от Иван Шишманов. Боян Пенев и Михаил Арнаудов в общи линии го подкрепят, като разширяват конкретизацията на въздействията[2]. Мисля, че тримата

---

[1] Студията "Наченки от руско влияние в българската книжнина" е обнародвана през 1899 г. Цитирам по изданието: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане. Студии. Под ред. на Г. Димов. С., 1965, 371–425.

[2] Боян Пенев уточнява сферите (поезията, най-вече стихосложението, поради близостта на двата езика) и творците (П. Р. Славейков в поезията, Л. Каравелов в обществено-политическите и естетическите му възгледи, публицистиката

авторитетни учени не извеждат руското влияние на особено място в общата характеристика на чуждите въздействия, когато подчертават неговите значителни размери и следствия. Изключителният статут на руското влияние в живота на българите бе изработен от политизираната социалистическа историография. Наложен бе чрез прекомерното експониране на проблема и генерализиращи оценки[3], с помощта на теорията за двете Русии (възприета и от Шишманов[4]), теория, възникнала за вътрешна руска употреба, а изнесена навън е служила понякога за лъжливи внушения.

В книгата "Как се мисли Българското възраждане"[5] Румен Даскалов посочва конкретни случаи, в които официалната идеология тегне над научните оценки. Осветляването на руското влияние е още един пример за манипулирана тема. Лесно можем да установим това, ако разгърнем

и повествователния жанр), които са изпитали значително влияние от руската литература. **Пенев, Б.** История на новата българска литература, Т. 2. С., 1977, 683-690 и др.; Т. 3. С., 1977, 362–389; Т. 4. С., 1977, 398–437. Ботев в неговото разбиране сякаш стои над обичайните за времето му литературни влияния, вижда го сроден по дух на Байрон, Лермонтов, Петьофи (Т. 4, 602–611).

[3] Например статията "Ролята на Русия в историческата съдба на България" от Ц. Генов в юбилейния научно-популярен сборник "България 681–1981"(С., 1981). Възраждането е представено в сборника чрез една обща статия и пет статии по отделни важни въпроси, при което темата за просветното движение и темата за църковната борба обрамчват въпроса за ролята на Русия. Внушения за първостепенното значение на Русия са задача и на по-сериозни исторически изследвания като сборникът "Русия и освобождението на България", в който на предпоставената теза се поддава и Н. Генчев (вж. бел. 7), формулирайки в края на студията си някои изводи, с които трудно можем да се съгласим (например твърдението, че Русия "подготвя първите български учители с по-системно образование" и "първите по-известни писатели", "в духа на идеите на голямата руска литература през XIX в. се възпитава почти цялата българска интелигенция", 137-138), които не се съгласуват с други негови изказвания. Не напълно съгласувани мнения в диапазона от "важен компонент" (с. 25) до "превес" и "доминиране" (с. 101) изказва и Хр. Гандев в "От народност към нация" (С., 1988), което е признак на известна колебливост в резултат, мисля, от натиска на общоприетото становище.

[4] **Шишманов, Ив.** Двете Русии. – В: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 2. Под ред. на Г. Димов. С., 1966, 496–498. За първи път е отпечатана през 1914 г. Според Шишманов двете Русии са "стара, консервативна, непоклатна Русия, която живее още в много отношения с традициите на полутатарското, полувизантийското минало" и "прогресивна", "либерална Русия с отворения прозорец към Запад". По-късно разделението се шаблонизира в израза "официална и революционна Русия".

[5] **Даскалов, Р.** Как се мисли Българското възраждане. Историографско проучване. С., 2002.

монографията на Георги Димов за научното дело на Ив. Шишманов[6]. Искреният стремеж на автора да представи и оцени обективно изследванията на големия учен в много отношения е резултатен, но са допуснати и изкривявания. Когато например се представя съдържанието на студията "Наченки от руско влияние...", тълкуването измества акцента от спокойните аналитични съждения към субективно-емоционалните моменти в текста. Димов подбира, преразказва и цитира най-красноречиво изразените мисли за благотворните резултати от контакта с руската култура, като особено подчертава твърдението за все по-нарастващо руско влияние, заобикаля противоборстващите сили, които Шишманов е посочил. Предубежденията му не допускат да се запита в какво съотношение са западните идеи, от една страна, и руското духовно въздействие, от друга. Четен днес, след натрупания едновековен исторически и научен опит, Шишмановият текст повдига преди всичко този въпрос.

2. Студията "Наченки от руско влияние..." е написана в края на XIX в. в атмосферата на ожесточено противопоставяне у нас между русофили и русофоби. Срещу безогледното отричане на Русия Шишманов противопоставя тезата за положителната ѝ историческа роля. Полемичният патос се засилва от емоционалната обвързаност на учения с проблема, който изследва. Знаем колко много той дължи за професионалното си израстване на украинския историк и етнограф Михаил Драгоманов, който е и баща на съпругата му (без да поставят знак за равенство, двамата не отделят украинската култура от руската). Тези обстоятелства обясняват силния емоционален момент в работата, който на места, особено в последните ѝ страници, намира израз в пряка публицистика. Но подобни увлечения допадат на политическата конюнктура след 1944 г. и именно те се извеждат на преден план. До голяма степен заради чувствата му към Русия Иван Шишманов бе един от най-добре приетите "буржоазни учени" в социалистическата ни историография.

Трябва да признаем, че независимо от строгата идеологическа рамка, проучването на българо-руските исторически връзки през последните десетилетия имаше добра съдба. Достъпът до руските архиви, интересът на историци от СССР, политическият престиж на темата, позволиха да бъде събран богат фактически материал за епохата на Възраждането. Щастливо обстоятелство бе и това, че темата бе продължително време в обсега на интересите на учен като Николай

---

[6] **Димов, Г.** Иван Шишманов, строител на българската национална наука и култура. С., 1988, с. 220 и сл.

Генчев, който отговорно и талантливо продължи усилията на изследвачите от миналото[7].

Още Ив. Шишманов, разглеждайки интереса на българите към гръцките учебни заведения, подчерта, че в гръцкото училище нашите младежи са се запознали с идеите на Просвещението и с европейските национални идеи от XVIII и XIX в., проникнали в Гърция и подкрепили възраждането на гръцкия дух. Той даде вярна насока за определяне на характера на въздействията, които "са помогнали да се образува нова, модерна България"[8]. Тезата му за европейския по същина характер на българската възрожденска култура днес е утвърдена. Но, струва ми се, че в разискването за руското културно влияние тази основна характеристика на културния процес избледнява. Н. Генчев, след като точно формулира ролята на гръцката и сръбската култура като посредник за европейските идеи, когато се обръща към съдържанието на руските въздействия, избягва да употреби тази дума, заместваики я с "главен ретланслационен център"[9], което, разбира се, означава същото, но изглежда по-различно и внушително (в съответствие с първостепенното значение, което се приписва на Русия). Защо? Дали тези въздействия изпълняват различна роля? За Българското възраждане – щом го определяме като европеизация и модернизация – руската култура е също **посредник**, както гръцката култура и гръцкото образование или сръбската книжнина, както румънският център на българската емиграция, каквито са Прага и Табор, Виена и Цариград. В посочения смисъл руското влияние е равно на всички други

---

[7] Имам предвид преди всичко основните му трудове: **Генчев, Н**. 1. Българската национална просвета и Русия след Кримската война. – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет. Т. 66, кн. 3, 1975; 2. Българо-руско културно сближение през първата половина на XIX век. – В: Русия и освобождението на България. С., 1981; 3. Българската култура XV–XIX в. Лекции. С., 1988; 4. Българска възрожденска интелигенция. С., 1991. Тези трудове на Н. Генчев показват сложността на проблема, не изменят генералната му постановка, но, според мен, насочват към промяна в някои традиционни представи.

[8] **Шишманов, Ив**. Наченки от руско влияние..., с. 371.

[9] **Генчев, Н**. Българската култура XV-XIX в., с. 267. Румяна Радкова използва като термин думата "трансмисия"– вж. **Радкова, Р**. Българската интелигенция през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.). С., 1986. Изследването предоставя богат материал за формирането на българската интелигенция извън въздействията на руската култура и един от изводите на авторката е, че през първата половина на XIX в. българите "се запознават с постиженията на Европа не косвено или случайно, а пряко и целенасочено." (с. 385).

по функция. Качествената и количествената му характеристика е следващ и подчинен въпрос.

В българската история след XIV в. се случва само един дълбок и същностен поврат – **преориентирането от Изток към Запад**, което протича през XVIII и първата половина на XIX в. Всички завои, приближавания и отдалечавания от различни национални култури са подвластни на това основно преориентиране и само тази промяна може с пълно право да се назове "поврат", понятие, с което често се обозначавава обръщането към руската култура. Насоката към новия цивилизационен център се заражда в обсега на гръцкото влияние, което подкрепя модернизиращите тенденции. В средата на XIX в., времето на активно сближаване с руската култура, европейската посока на възрожденските процеси е категорична и необратима. Отделянето от гръцката културна орбита означава, че движението започва да придобива самостоятелност (Г. С. Раковски), а не че изцяло се насочва към друга опосредованост/зависимост. Още през втората четвърт на XIX в. Европеизирането е ясно осъзнато като цел, а гръцката култура – като средство към тази цел (К. Фотинов, И. Селимински). Да се представя културно-историческата динамика като "преориентиране към Русия" е некоректно: на посредника се приписва генералната насока.

3. Културното влияние е част от светогледа, от начина, по който се възприема и подрежда светът; то участва в оформянето на естетическите възгледи, съдейства за литературните течения и моди. Затова въпросът за учебните заведения и за националните култури, с които влиза в съприкосновение младият човек, включително бъдещият творец на художествени ценности, е от първостепенна важност. Проблемът засяга не само творческата личност, засяга и нагласите на възприемащата аудитория – интелектуални и емоционални реакции, вкусове и предпочитания, отвореност към нови идеи.

В изследването си "Българска възрожденска интелигенция" Н. Генчев ни предоставя любопитни статистически таблици, които приканват към изводи за битието на литературата. Данните за българските младежи, получили средно и висше образование, показват следното: в Русия през Възраждането са учили най-много българи – 686 души (завършили и незавършили, като незавършилите са малко повече от завършилите); наред с това таблиците показват, че само в Османската империя, главно в Цариград, са учили 416 души, в Румънските княжества – 206, в Гърция – 128, в Сърбия – 87, което вече надхвърля значително броя на руските възпитаници. И става дума за места, където образователното дело включ-

ва чужди, западни училища или местни училища, устроени по европейски образец. Към тях се прибавят 115 души, учили в Чехия, и 260 души, учили в западни страни (Франция, Австрия, Германия, Италия, Щвейцария и др.). Или общо над 1200 българи са посещавали неруски средни и висши учебни заведения[10]. Така че, когато се казва, че най-много българи са учили в Русия, става дума за относителна (в съотношение с отделни други страни), а не за абсолютна величина в смисъл, че голямата част от българската интелигенция се подготвя в Русия (впечатление, което добиваме от повечето изследвания за българо-руските отношения). Истина е точно обратното: през Възраждането преобладаващата част от българските младежи получават средно и висше образование в неруски учебни заведения.

Като разглежда данните за участието на Франция в образованието на българите, Н. Генчев, който познава много добре въпроса[11], разяснява характерната за Франция политика да подготвя възпитаници предимно чрез свои училища, открити в Ориента, включително и на българска земя. Така в Цариград – в колежа Бебек, Галатасарайския лицей и Военномедицинското училище – и в солунската Лазаристка семинария – само в тези четири средни учебни заведения са завършили 333 български младежи. (За сравнение: 163 са завършилите и 269 са незавършилите средни училища в Русия.) Освен това френските мисионери откриват в земите, населени от българи, 29 начални училища (Одрин, Пловдив, Русе, Тулча, Битоля, Солун и др.), в които приблизително 1000 млади българи са учили или завършили началното си образование. Обобщавайки всички данни, Генчев посочва, че в трите степени на френската образователна система от края на 30-те до 70-те години на XIX в. преминават 1000 деца в основното училище, 333 срещисти и 73 висшисти или всичко 1400 млади българи. Тези данни – заключава той – поставят в количествено отношение Франция на първо място между западните държави, които имат принос в подготовката на българската възрожденска интелигенция[12]. Цифрите показват, че след Кримската война 1853–1856, когато руската политическа експанзия поставя акцент върху културната политика и броят на българите на учение в голямата славянска страна рязко се покачва,

---

[10] **Генчев, Н**. Българската възрожденска интелигенция…, 225–226.

[11] Вж. също **Генчев, Н**. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979. На няколко места в този труд са направени съпоставки с възпитаниците на руската образователна система (с. 82, 271–273, с. 414), но окончателни и категорични общи изводи не са формулирани.

[12] **Генчев, Н**. Българската възрожденска интелигенция..., 235–236.

броят на учениците българчета в неруските училища не спада, а също нараства значително, така че, макар и в друга пропорция, преобладаващо за българската младеж остава западното образование. За литературата всичко това означава, че значителна част от не особено многобройната българска четяща публика е била в контакт със западната култура без посредник, директно. Независимо от равнището на допира, този контакт е култивирал нагласи и вкусове, които са били западна, а не руска алтернатива на Изтока.

4. След учебното дело и учебната книжнина Шишманов посочва като втора сфера на значително руско влияние художествената литература от средата и втората половина на XIX в. Преди да стигнем до този въпрос, бих искала да насоча вниманието към един друг процес – формирането на новобългарските културни огнища.

През последните години литературните историци проявиха интерес към културните средища през Възраждането, в които се създава литературата ни. Обосновавайки идеята за културна преориентация през 30-те години на XIX в., Шишманов посочва и новата роля на Габрово като духовен център. Но да припомня, че по времето, когато се урежда взаимното габровско училище, съществува друг активен икономически и книжовен център, немного далеч, пак по склоновете на Стара планина – Котел. Селище от градски тип, както и Габрово, Котел е микромодел на възрожденските процеси (на материалното възмогване, на социалните характеристики и конфликти и най-вече на духовното възраждане на българина), където Русия присъства предимно чрез черковнославянската книга. Докато в Габрово се създава взаимно (начално) училище, което противопоставя на елинизма[13] руската култура, в Котел продължава дейността си централно училище с високо за времето образователно ниво, от вида българо-гръцки класни училища, каквито има в най-активните градски центрове Търново, Пловдив, Сливен, Свищов и др. Особеното в Котел е, че учебното заведение се поддържа от чисто българска среда с ярко национално съзнание за нейните нужди и интереси; гръцкият език се третира като инструмент за познание и практическа полза, а античната култура – като култура-образец, каквато е била за Европа. Друга важна

---

[13] Габровското училище като институт за масово светско образование на роден език не е дело само на Априлов и одеските българи; създаването му е общонационална грижа (подобно на създаването на Българското книжовно дружество), с която са ангажирани българите от страната, от Румъния и от Цариград. – Вж. **Жечев, Н.** Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, 190–195, 209–211 и др.

особеност е, че началното образование се е осъществявало задължително на роден език чрез мрежа от махленски училища[14]. Котленските първенци не търсят за учители руски възпитаници, интересът им е насочен към Западна Европа през Румъния или Цариград. Едва ли случайно Котел е дал големите фигури, които изградиха духовното ядро на Българското възраждане: Софроний Врачански (който направи тук и първия препис на Паисиевата история), Петър Берон, Неофит Бозвели, Г. С. Раковски. Тяхното дело очертава **самостоятелнната линия на развитие на новобългарската култура**. Спрямо нея, ориентацията, за която настояват Априлов и Палаузов, е подчинена и временна. Това проличава още през Възраждането.

Литературните общества, които се създават в Одеса през 40-те години и в Москва към края на 50-те – началото на 60-те години на XIX в., които ускоряват жанровото синхронизиране с европейското художествено слово, възникват, когато в тези градове отиват на учение повече даровити младежи (Д. Чинтулов, Н. Геров, К. Миладинов, Л. Каравелов, В. Попович и др.)[15], достатъчно подготвени, за да могат да се включат в руската образователна система. От средата на 60-те години до Освободителната война 1877–1878 г. в Русия вече няма български литературни обединения, макар там да пребивават не по-малък брой българи и между тях не липсват литературни дарования – в Москва са Р. Жинзифов и Н. Бончев, в Одеса учат В. Друмев и Хр. Ботев, а към края на 70-те години в града живее и работи Г. С. Раковски. Литературните средища и литературният живот на българите се изместват другаде. Русия престава учебен център, ала пътищата на литературата ни поемат през други страни и се съсредоточават в Румъния и Цариград.

Елена Сюпюр в специално проучване за българската интелегенция в Румъния през XIX в. (до 1878 г.) е събрала и систематизирала данните за културната дейност на българската емиграция отвъд Дунав, а именно: една българска гимназия в Болград и 42 начални училища в различни селища; 13 български читалища и библиотеки; 19 печатници, в които излизат български книги; 8 културни и 10 политически дружества; 57 български периодични издания[16]. Всичко това възниква главно през 60-те

---

[14] Вж. **Тонев, В**. Котел през Възраждането. С., 1993. Учебното дело в Котел заслужава, според мен, специално проучване и осмисляне.

[15] Вж. **Леков, Д**. Български възрожденски литературни и културни средища в чужбина. С., 1999.

[16] **Сюпюр, Е**. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С.,1982, 215–230.

и 70-те години. В Румъния работят най-значителните възрожденски писатели през тези десетилетия (изключение е само П. Р. Славейков).

5. Съдържанието на проруската културна ориентация е вътрешно противоречиво: тя, от една страна, подпомага българското общество да преодолее изостаналостта, съдейства за неговото модернизиране (тук трябва да се уточни – в областта на образованието и литературата), от друга страна затруднява свободното развитие на културата ни, стремейки се да я обвърже единствено с Русия по изгоден за руското правителство начин. Затова примерно най-голям брой стипендии руските власти отпускат за духовните учебни заведения. На подобно едностранчиво обвързване не е съчувствало дори Одеското българско настоятелство, а още по-малко русофилските кръгове в Румъния и Цариград[17]. Да не говорим за либералните и революционните политически организации и дейци. Г. С. Раковски в "Дунавски лебед" критикува руските културно-политически домогвания. Л. Каравелов е радетел за модерно училище и за положителните науки, противник е на руското казионно обучение, посочва като образец училищата в САЩ. Същевременно е привързан към руската литература, препоръчва руски книги, изповядва идеите на руските либерални и революционни литературни среди. Хр. Ботев е още по-краен в отричането на всичко ретроградно, отхвърля руското училище и не е оставил свидетелства за преклонение пред голямата руска литература, както отбелязва Н. Генчев (доверявайки се очевидно на неправомерно генерализирани изводи от литературни историци), за да спаси мита за нарастващо благотворно въздействие на руската култура през Възраждането[18]. Тук по-скоро ще дадем право на Ив. Шишманов, който смята, че идеологията на Каравелов и Ботев стеснява достъпа им до големите руски писатели[19].

Посочените противоречия не тревожат тезата на Ив. Шишманов. Той вижда само външни противопоставяния и ги определя като политически вражди и временни несъгласия, които не влияят върху "влиянието"[20]. В случая неговият стремеж към обективност страда от личното му пристрастие.

---

[17] **Генчев, Н.** Българската национална просвета и Русия след Кримската война..., 353–363 и сл.

[18] Пак там, 371–372.

[19] **Шишманов, Ив.** Наченки от руско влияние..., с. 418.

[20] Пак там, 417–418.

Намирам за уязвимо мнението, че революционна Русия компенсира негативните сили на официалната руска политика[21]. Значението на руската обществена и художествена мисъл за нашите творци на словото, свързани с революционното движение, не е разтълкувано задоволително до днес. Голям въпрос е кога и доколко контактът е носил положителен знак, но по-важното е друго: субектът на възрожденската култура е сложен резултат от множество разнопосочни въздействия. В това отношение Е. Сюпюр има интересни наблюдения. В споменатото изследване за българската емигрантска интелигенция тя обръща внимание на различните културни пластове в типа на интелектуалеца, особено характерни за дейците ни в Румъния, голяма част от които пребивават и в други страни или идват от българските земи. Подобно виждане по отношение на литературата застъпва Николай Аретов в книгата "Българското възраждане и Европа"; анализите му разкриват как Н. Бончев, Л. Каравелов и Хр. Ботев – творци с различна културна формация, с различни обществено-политически възгледи, създали творчеството си в различен контекст извън българските земи, независимо че дължат естетическите си позиции на руската демократична литературна критика, имат разностранни интереси и "активно търсят диалога с европейската култура"[22].

Аз ще насоча вниманието към творческата личност на Христо Ботев. Младият Ботев прекарва в Русия малко повече от три години (14 ноември 1863 – февруари 1867). От тях – една учебна година (1863/1864) е "волнослушател" във Втора одеска гимназия; през втората учебна година (1864/1865) посещава все по-рядко занятията, не полага изпит за редовен ученик и през октомври 1865 г. е отстранен; остава в Одеса, установявайки тайствени връзки с изселени там поляци след наскоро потушеното от руската власт полско въстание; през пролетта на третата, 1866 г., живее при полско семейство, а от лятото е сред българите в руска Бесарабия, където няколко месеца учителствува в с. Задунаевка[23]. Виждаме, че външните обстоятелства не са били благоприятни за широк и углъбен контакт с руската литература. Ботев пристига в Одеса почти шестнадесетгодишен, завършил класното калоферско училище и не може

---

[21] **Генчев, Н.** Българската национална просвета и Русия след Кримската война..., 371–372.

[22] **Аретов, Н.** Българското възраждане и Европа. С., 1995, с. 131. Аретов недвусмислено определя руската литература като "посредник" в общуването на българите със световната култура (с.75).

[23] **Унджиев, Ив., Цв. Унджиева**. Христо Ботев – живот и дело. С., 1975, 39–80.

да понесе атмосферата, в която попада. (В писмо до баща си: "Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, а зверски...") Той напуска гимназията, според мен, не толкова поради това, че се запознава с руските революционни идеи, а защото се сблъсква с нещо чуждо и неприемливо за неговата личност, вече в достатъчна степен оформена в родната действителност. В одеската българска колония той попада при младежи, сред които преди няколко години Г. С. Раковски е посял бунтарски дух. Разбира се, че е чел руска литература, ако не през първите месеци, когато не е знаел добре езика, то по-късно; но още веднага е имал възможност да научи за Раковски и да се е запознае с негови публикации. Спомените на Г. Смилов, от които се извличат главно доводи за въздействието на руската обществена мисъл, ни дават достатъчно основание да търсим следи от идеите на Раковски и от неговата патриотична проповед[24]. Фактът, че младият човек избира средата на полските борци за свобода, е ясен знак за настроенията му. Ботев търпи руски идейни и творчески внушения също в Румъния, но и там те не придобиват първостепенна роля в живота и в творчеството му: хъшовското обкръжение, по-късно участието в БРЦК, румънският културен контекст, изобщо цялата атмосфера, в която създава поетичните и публицистичните си творби, съдържа силни противодействия. Едва ли Ботев е пример за връх на руското културно влияние, както го виждат мнозина, очевидно установявайки проста зависимост между обстоятелството, че е учил в Русия (по-точно: година и половина в руска гимназия в Украйна!) и е безспорен връх в българската поезия. А Л. Каравелов, освен като обект на руски (украински?) художествени внушения, е и добър пример за многопластовия модел на възрожденската творческа личност. Така че, когато се обърнем към литературно-естетическите измерения на общуването, пак срещаме лесни заключения и прибързани генерализации.

Има ли литературата ни през Възраждането самостойно присъствие в културното пространство? Да, през втората половина на XIX в. проличава ясно самостоятелната линия на художественото слово, но едва

---

[24] **Бурмов, А.** Христо Ботев и неговата чета. С., 1974, 517–523. Г. Смилов, при когото Ботев прекарва зимните месеци след като напуска училището и пансиона, си спомня: "Той се възхищаваше от Раковски, от хайдутите...", "Той знаеше, че в 1859–1860 [...] аз живях у Раковски, като по този начин преминах един своего рода курс по революционно възпитание..." и т. н., все свидетелства за задочното запознанство на Ботев с Раковски именно в Русия. Вж. в тази връзка: **Таринска, Ст.** Литературното влияние на Г. С. Раковски върху Христо Ботев. – В: Традиция, приемственост, новаторство. В памет на Петър Динеков. С., 2001, 332–337.

ли може да се твърди, че тя не съответства, още по-малко, че тя противостои на основното съдържание на културния процес. Тежките различия и противоречията в динамиката на промените се примиряват и хармонизират в перспективата на общоевропейските тенденции. Това се осъществява твърде усложнено[25] поради вътрешни и множество външни насрещни сили. Една съвременна история на българската възрожденска литература, написана категорично и последователно от такава позиция, би съответствала на съкровените идеи в научното дело на Иван Шишманов, независимо от корекцията, която се налага да претърпят някои от твърденията му за "руското влияние".

[25] Обикновено се изтъква, че промяната се е осъществила бавно, но никой не посочва къде в Европа процесът на модернизация в културата е протекъл по-бързо, т.с. за малко повече от един век, какъвто е българският случай.

ГЕОГРАФИЯ И КУЛТУРНА ИСТОРИЯ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ИВАН Д. ШИШМАНОВ

Лидия Михова

Разбирането за географията като междинна наука и като своеобразен интегратор на естествените (природните) и обществените науки е и нейният "голям шанс", даващ ѝ "приоритет при решаването на сложни интердисциплинарни проблеми"[1]. Ив. Д. Шишманов полага основите на ред хуманитарни дисциплини и на нови методи в българската наука. Той е и сред първите български учени, открили перспективите за интердисциплинарното изследване, съвместяващо подходите на историографията, литературознанието, социологията, психологията и географията. Присъствието на геокултурния и на геоисторическия прочит на факти и явления в неговите научни текстове не е епизодично. Изброяването може да започне с ранната поредица публикации в "Учебен вестник" за методиката на географията[2], да продължи със забележителната студия "Стари пътувания през България"[3], с множеството рецензии на географски речници и коментари върху етимологията на топографски имена. През 1924 г. Шишманов е сред участниците в Първия конгрес на славянските географи и етнографи в Прага, където изнася доклад на тема: "Проблеми на българската етнография в свръзка с общославянската" и заключителното слово от името на българската делегация[4].

В архива на Ив. Д. Шишманов, съхраняван в Научния архив на БАН, са запазени впечатляващ брой фиши – материали за подготвяния топонимичен речник на балканските страни[5]. Те свидетелстват за мащабността на научния проект. Под № 309 в архива на Шишманов се пази "Географски речник" на П. Р. Славейков[6]. Част от него – материалите от

---

[1] Вж. **Карастоянов, Ст**. Същност и значение на политическата география и геополитиката. – В: География – политика. Първа книга. С., 1992.

[2] Вж. **Шишманов, Ив.** Няколко думи за методиката на географията. – Учебен вестник, 2, 1884, № 1–2, 1–11; № 3, 1–11; № 4–5, 1–15.

[3] Вж. **Шишманов, Ив**. Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград. – СбНУ, 4, 1891, 320–483.

[4] **Шишманов, Ив., Иванов, Й.**. Първият конгрес на славянските географи и етнографи в Прага, 4–8 юни, 1924. – Летопис на БАН, 7, 1923/1924, 1926, 68–81.

[5] НА БАН, Ф 11 К, а . е. 294.

[6] Вж. НА БАН, Ф11 К, а. е. 309. Речникът представлява тетрадка с твърди корици (голям формат), с означени/изписани от Славейков 95 листа. Оставени са много празни места – за попълване на липсващите топоними.

буква "С" – Шишманов публикува в СбНУ[7], както е отбелязано и в опис № 1 на неговия архив. Запазена е и Шишмановата чернова на "Предварителна бележка" към публикацията на откъса от Славейковия географски речник. "Като изпълняме днес просбата на автора, пише Шишманов, не само от благоговение към неговата памет, но и с убеждение, че предложеният тук за *показ* откъслек от проектирания Български географски речник има известна цена за историка на нашата книжнина, както частно и за биографа на Славейкова, ние избираме тая буква, която ни се вижда, че съдържа най-пълни и интересни бележки, като запазваме оригиналното правописание на автора. Само в пунктуацията, на която авторът в бързината не е обърнал внимание, има някои малки изменения, добавки и пр."[8]. Неслучайно П. Р. Славейков предоставя именно на Ив. Д. Шишманов част от географския си речник. В създадения и редактиран от българския учен Министерски сборник (както са наричали "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина") възрожденският писател е виждал най-подходящото място за публикация на своя дългогодишен и ревностно възстановяван труд. Славейковите бележки издават начинание, надхвърлящо идеята за географски речник. Макар и откъслечни, записките на възрожденския книжовник съдържат ценни материали по етимология на топонимите, история, фолклористика, етнология, народопсихология, литературна история. Шишманов вероятно е оценил в тях именно възможността за "оживяването" на географията, идея, която самият той развива и като педагог, и като изследовател.

В своите теоретически и литературноисторически студии Шишманов откроява значимостта на "физическата среда" (включваща и географската) при формирането и развитието на "одушевените същества". Неговите трудове за К. Фотинов (където коментира землеописанието на възрожденеца)[9], за пребиваването на В. Григорович в България[10], за ръкописното наследство на П. Й. Шафарик[11] и др. документират

---

[7] **Шишманов, Ив.** Славейковият български географически речник. – СБНУ, 15, 1898, 282–298.

[8] Пак там, с. 282.

[9] **Шишманов, Ив.** Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. – СбНУ, 11, 1894, 591–763.

[10] **Шишманов, Ив.** Студии из областта на българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите. – СбБАН, 6, 1916, 1–221.

[11] Вж. **Шишманов, Ив.** Бележки за България в ръкописното наследство на Павла Josифа Шафарика. – Български преглед, 3, 1896, № 1, 58–77. Шишманов посочва събраните от Шафарик в Нови Сад материали за историческа география – т. н. geographumena, работата му върху карта на балканските славянски страни (Сърбия и България).

интересите му към "историческата география", землеописанията, пътешествията, картографията. Изреждането на "географските прочити" на Шишманов може да продължи със собствените му литературни опити: пътните му бележки, а също и с ранните му стихотворения, в които поетическите визии на географските топоси отвеждат до изграждането на символни образи на героичното и родното, следващи възрожденската поетика (например в стихотворението "Козлодуй").

Сред най-ранните публикции на Ив. Д. Шишманов е "Няколко думи за методиката на географията", предназначена за учителите по география. Запознат с водещите европейски методи в преподаването на предмета и събрал опит от практиката си на учител по география в продължение на година, авторът коментира продължителността на курса по география в учебните програми и необходимите учебници и пособия. "Доволно е да укажем, пише Шишманов, на неоспоримата истина, че земята и нейните обитатели стоят в най-тесно сношение помежду си. Начинът на живението, нравите, поминъкът на жителите зависят изключително от устройството на земната повърхност, която те обитават, защото от нея зависят пък други два главни влиятелни фактора: климатът и растителността." Достъпно поднесените схващания за методиката на преподаване на географията в началния и в средния курс отвеждат към подходи, които Шишманов ще приложи в своите теоретични и литературноисторически студии. В тази ранна публикация е маркиран теоретически обоснованият по-късно възглед за ролята на "физическата среда" при формирането на личността на твореца. В тази статия е набелязана и идея, която Шишманов развива в следващите си трудове: историческата наука и литературознанието могат и трябва да обогатят подходите си, прилагайки и методи на естествознанието, за да се регистрират сред позитивните науки[12].

В "Няколко думи за методиката на географията" Шишманов препоръчва в началното образование географията да се преподава редом с историята и природознанието (като "отечествоведение"). Възприел педагогическите принципи на Коменски, той предлага изучаването да започва от близкото към далечното, от познатото към непознатото, от простото към сложното. Така, изходната точка трябва да бъде ученическата стая, след това училищното здание, улиците, сградите, после цялото селище и околността му, цялата страна, ... света. Шишманов напътства как да се

---

[12] Вж. **Шишманов, Ив.** Опити за обяснение на литературните явления с особен оглед към образователния фактор. – В: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 2. С., 1966, с. 302. Шишманов се позовава на изследването на Оден, който различава шест разнообразни среди: 1) географическа (политико-административна и етноложка), 2) религиозна, 3) локална, 4) възпитателна и образователна, 5) икономическа и 6) социална (305–306).

"вдъхне по един лесен начин живот в преподаването на земеписното градиво". Той е за визуализиране на словесната информация. Разкрива преимуществата на "нагледната" и на "начъртателната метода" при преподаването на география и споделя резултатите от своята лична практика като учител. Рекламира "превъзходните чертежи" на Р. Кнаус, издадени от Дановата книжарница[13]. За децата от по-долните класове Шишманов препоръчва да се въведат старите атласи, в които градовете са означени с миниатюрни къщички, а горите с дръвчета. Визуалната "картина" на света, според него, забавлява, запознава, възпитава едновременно.

Освен с *визия*, преподаването на географията трябва да се натовари и с *история, топонимия, етнография*. Важно е учителят "да поговори за климата, който зависи направо от устройството на земната повърхност на тая държава, която се разглежда. – От климата зависи развитието на одушевените същества...". Географското знание трябва да се поднася паралелно с историческото: "Общи исторически бележки, но така че да не отвличат вниманието на ученика от главната цел... Но съвсем да се занемарят историческите бележки не е нето препоръчително, нето полезно за успешното преподаване на географията. Ний не тряба да забравяме, че при всичките си старания за еманципирането на землеведението, че географията е тясно побратимена с историята и че преподаването на нашия предмет извънмерно се оживява, ако се припомнят всеки път историческите събития, скопчени най-тясно с това или онова географическо име. Косово поле например тутакси ни напомня за битката на Видов-ден в год. 1389...". Шишманов се позовава и на виенското списание "Padagogium", което препоръчва да се обясняват названията на земите, градовете, реките, производствата и др. (Например Португалия идва от Oporto, което означава пристанище, Мадейра – означава дървесен остров, Крит – тебешир, Полинезия – много острови, Капри – козя остров, Гренландия – зелена земя, Исландия – ледена земя, Сахара – пясъчно море, Хималая – жилище на вечния сняг и т. н.). Предлага "да се окичват географските характеристики с пословици или изречения на забележителните пътешественици и списатели (дава за пример: "Виж Неапол и умри"). Да се използват шеговити изречения, които определят "с едни мах характера на тоя или оня народ". Например пословичното трудолюбие на холандеца се характеризира в думите: "Бог създаде моретата, а Холандецът – бреговете", пристрастието на баварците към пивото с фразата: "Баварецът има три желания: пиво доволно, пари доволно и още малко пиво". За Шишманов особено занимателна и полезна е сравнителната

[13] Вж. **Шишманов, Ив.** Няколко думи за методиката на географията. – Учебен вестник, 2, 1884, № 3, с. 5.

география. А "практичната полза" от означения на чуждите имена на градища, реки и пр. на латиница в картите за по-горните класове, според него е очевидна. Според Шишманов преподаването на география трябва да се "оживи" не само с визуални средства, но и с исторически, с етимологични бележки, с паремиологични характеристики на народи и места. Тази негова методологическа постановка огледално отразява големите му научни проекти: етнография, сравнителна културна и литературна история, етимология.

Още като студент в Лайпциг, Шишманов започва студията „Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград"[14]. Обнародва я в СбНУ през 1891 г. и три десетилетия по-късно я продължава с публикацията "Нови данни за пребиваването на Ламартин в България"[15], публикувана в "Българска мисъл" през 1926 г. И тук, както и в методологическия му проект, географията **оживява** чрез възстановката и задълбочения коментар на пътя, изминат и описан от пътешествениците. Студията от 1891 г. е забележителна като историко-културен прочит на топографията на пътя от Белград до Цариград през столетията. В нея за първи път е предложен сериозен опит за типология на пътеписната литература за България. "Пръснатите исторически и етнографически бележки са безценни, пише Шишманов, те образуват заедно с други извори <...> ценно градиво за една студия за нашата култура в 15, 16, 17 и 18 столетие, когато се съберат систематично и се осветлят критично". Шишманов възстановява по различни източници топографията на пътя в различни исторически времена: "Топография на пътя в римско време", "Римският път в средния век", "Топографията на пътя в средния век", "Топография на пътя в 16 век". На първо място Шишманов реконструира един линеен образ на пътя, характерен за пътната карта, но не остава при пространството на пътя, а го обогатява с история, т. е. с идеята за време. Пътят "в посока на римския военен път от Белград за Цариград" е последователно ситуиран в различни епохи/столетия. Представените (от тогавашния студент) вертикални и хоризонтални версии на *пътя* и *пътуването* са предизвикателство за съвременния хуманитарист – историк, литератор, антрополог, етнограф, психолог. В това изследване *пътят* не се мисли и тълкува като статичен, а е интерпретиран като функция на *пътуването*. Шишманов коментира гледната точка, визиите, нагласите и намеренията на пътешествениците, т. е. реконструира не само образа на пътя във времето, но и образа на *пътешественика*. "Прелестите на самия път, отбе-

[14] Вж. **Шишманов, Ив.** Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград. – СбНУ, 4, 1891, 320–483.

[15] Вж. **Шишманов, Ив.** Нови данни за пребиваването на Ламартина в България. – Българска мисъл, 1, 1925/1926, № 4–5, 371–389, № 6–7, 517–540.

лязва Шишманов, не са привличали старите пътешественици". Тяхното пътуване е било по-скоро "бягство" поради лошите условия, в които попадат.

Десетилетия по-късно Шишманов се връща към темата за *пътешествието* през България – в "Нови данни за пребиваването на Ламартин в България". Моделът на представяне и коментар е различен в двете студии ("Стари пътувания през България" и в студията за пътешествието на Ламартин). Двата текста се отличават и по структура. Първата студия Шишманов започва с "предварителни бележки", които имат характер на коментиран преглед на пътеписната литература за България. Следва историко-културологично изследване на топографията на пътя, обогатено с изследователски бележки за отделни топоси. География и културна история се срещат и вървят заедно. В края на студията ученият обнародва откъси от пътеписите на Соломон Швайгер, Мелхиор Безолт, Адам Венер, Павел Тафернер, Савиюр Лузинян и граф Фернер дьо Совбьоф.

Студията за Ламартиновото пътуване е издържана в друг изследователски модел. Текстът на Ламартин е накъсан от разсъждения за намерението и целта на неговото пътуване, от анализи на описанието, от коментари върху свидетелската позиция и гледната точка на автора, различни от тези на старите пътешественици. "Ламартин напомня своя предшественик в жанра на поетическите пътеписи Шатобрияна", търсейки "живописното, ефектното", отбелязва Шишманов[16]. Тук културологичните интерпретации отстъпват място на литературноисторическите. Така Шишманов борави с два различни модела на изследване на пътя и пътуването: в единия водещ е културноисторическият анализ, а в другия – литературноисторическият. В различни по характер и предназначение текстове – в методически статии, в рецензии и в отзиви, в основополагащите студии върху пътеписната литература за България – Шишманов мотивира необходимостта от интердисциплинарно изследване. Чрез методите на различни научни дисциплини ученият търси нови подходи и предлага ефективни решения при осмислянето на историческия факт. Географското пространство е възприето като свързано с историческото поведение на народите, с културната и етническа идентификация. И ако днес текстовете на Ив. Д. Шишманов не са загубили актуалността си, то една от причините е проведеното в тях разбиране за несамодостатъчността на тясно специализирания научен анализ, осъзнатата необходимост от множественост на подходите спрямо предмета на изследване.

---

[16] Пак там, с. 381.

ИВАН ШИШМАНОВ ЗА ПЪТЕПИСА

Елена Гетова

Като извънреден преподавател по всеобща литература и културна история в първото българско Висше училище Иван Шишманов посещава Лайпциг през 1889 г. По това време защитава докторска дисертация при проф. В. Вундт от Лайпцигския университет по проблеми на експерименталната психология. Тогава, а може би и още като студент, той открива в архивите на университетската библиотека извънредно ценни чужди пътеписи от XVI и XVIII век, в които се споменават българите и българските земи. От тях решава да подбере и публикува найинтересните и неизследвани до този момент. По този повод написва научната студия "Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград до Цариград", публикувана в том IV на СбНУ през 1891 г.[1]

"Като желаем да възбудим между това по жив интерес върху тоя клон извори за нашето минало, да изложим подробно и внушително ползата от тяхното събирание и обнародване, ний се постарахме да съобщим всичко по важно, което се отнася до историята на старите пътешествия и да го представим като един вид въведение към тия пътописи, които печатаме тук за първи път и като *въведение към целия отдел* въобще, който откриваме в Сборника с тяхното публикуване…

При разглеждането каталога на университетската библиотека в Липиска ний открихме една голяма колекция от стари пътописи върху Турция. Ний ги прегледахме един по един и си направихме извлечения от тях, които ни се виждаха по интересни, и които до сега не бяха известни на нашата читающа публика от статиите на г. Иречека или не бяха разчленени от проф. Матковича в Rad…Като плод от тия изследвания ний

---

[1] Макар проф. Ив. Шишманов да има и други изследвания върху пътеписа (например емблематичното проучване на пътуването на В. Григорович – вж. **Шишманов, Ив.** Студии из областта на Българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите. – Сборник на БАН. Т. 4, 1916.), тази студия е първата. Тя предлага концептуални тези, стратегии и модели за интерпретация на пътя като идеология, прагматика, конструкт и продукт на културата. Поради това именно тя е обект на настоящото изложение.

представяме на читателите тук 6 пътописа от 16 до 18 век, които могат да служат за допълнение към съобщените до сега."[2]

Научното изследване, започнало с издирването и обнародването на неизвестни текстове, разгръща много по мащабните намерения и търсения на Ив. Шишманов в тази област. То обема повече от 120 страници. Към него са приложени скици, открити в оригиналните пътеписни текстове, както и литография на церемония по посрещането на Австрийската мисия в Цариград през 1719 г. Студията се опира на богата фактологична основа. Отбелязвайки откритото и изследваното от К. Иречек, проф. Маткович, проф. Томашек, Й. Ристич, Шафарик и други учени, Ив. Шишманов предлага новооткрити архивни материали. Той не само представя задълбочена и последователна визия за тях, но ги полага и подчинява на широкия диапазон на научните си интереси към общокултурната характеристика на епохата, явленията, личностите в историята. Съпоставителният метод, приложен и тук, разгръща хоризонти за прецизиране на изследванията в общоевропейски контекст. Интересът към подобни културни феномени в чужди (европейски) литератури е доминиран тук от търсенето на българската тема. Поради това обобщените наблюдения над чуждите пътеписи, на "старите пътувания", подпомагат изследването и прецизирането на българската проблематика, на някои национални стойности и характеристики.

* * *

Преди да навлезе в съдържанието на отделните пътеписи, Ив. Шишманов написва обстоятелствено научно въведение, в което освен основните тезиси по същностната характеристика на пътеписите, той изтъква и мотивите за подобно изложение.

"Такова едно въведение ни се видя *нужно и само по себе си*. За да избавим печатаните тук пътописи от всяко претрупване с обяснителни бележки, от дълги коментарии, без които не може да се мине, и които даже и под черта биха захванали двойно повече място, отколкото самият текст заема, ний предпочитаме да съобщим на читателя отрано и в по свързана форма всичко, което ще му е нужно за пълното разбиране и внушение на материалите, които му представяме."[3]

Поради това вероятно Ив. Шишманов не се спира на друго заглавие, а на онова, което найточно описва научния му замисъл и

---

[2] **Шишманов, Ив.** Стари пътувания през България в посока римския военен път от Белград за Цариград. – СбНУ, 4, 1891, 329–330.

[3] **Шишманов, Ив.** Стари пътувания през България…, с. 333.

намерения. Той не говори за пътеписи (в заглавието), а за пътувания. За "свръзка" на разнообразните сведения ученият избира една интересна перспектива – "веществената основа, по която пътешествията са се извършвали: именно пътят от Белград до Цариград". Историята на този път е найтясно свързана с историята на самите пътешествия, ето защо този важен международен път чертае съдбата на времена, събития, личности и култури. Това е важният аргумент на автора, за да превърне пътя в обект на изследване.

В студията на Ив. Шишманов не става дума само за пътувания, а за обвързаността им около лъкатушещата, витиевата диря на Via militaris. Това е изследване за пътя като направа, като конструкт на цивилизацията, около който се изграждат културни центрове, който описва линията на различни цивилизационни жестове, набези, военни походи, дипломатически мисии, поклонничества към светите места. Целите са различни в зависимост от историческата ситуация, но посоката винаги е една – по стария римски път. Изследването се интересува не само от това, каква е направата на един изключително употребим път, а и от това, кой, кога, как, защо пътува. Следователно това е проучване и на текстове, известяващи за пътувания, за ситуации на път, за живота в населени места край пътя. Така вътрешната структура на студията подсказва последователност, очертаваща различните научни измерения и функционализации на пътя. Може да се каже, че Ив. Д. Шишманов разглежда пътя в три, генерализиращи значението му, проблемни ядра: 1) пътят като конструкт на цивилизацията; 2) пътят като описание, като текст; 3) пътят като съдба.

"Любопитно е, че в начина на изложение се отразяват често даже някои национални особености на пътешествениците. Немецът преди всичко забелязва какво ял и какво пил по пътя, де намерил добро вино, де лошо, де се разболели другарите му от ядене на много зеленчук и т. н. Французинът – toujours galant, изрязва името си в сребърни монети и ги раздава на момите за спомен, англичанинът, верен син на Албиона и ученик на сантименталния Ричардсон, не забравя да си забелязва в тетрадката цената на предметите, но от друга страна с истинска радост се възхищава от хубостите на балканската природа. Какви любопитни предмети за един Wolkel psycholog, изследвач на народната душа!"[4]

Пътят предизвиква проявлението на някои специфични национални черти на пътуващите – теза, която интересува учения. Така, както пътеписите са жанр, който мултиплицира, компилира, поглъща множество жанрове и жанрови сегменти, така и изследването им се оказва

[4] Пак там, с. 325.

особена научна зона. При Ив. Шишманов тя не е еднозначна – като интелектуална позиция, констатации и обобщения, а и като стилистика.

Когато обаче се описва топографията на пътя, студията регламентира и полага в полето на науката отношението между *пътя и времето*. Обоснована е тяхната предопределеност. Определяйки топографията на пътя в римско време, ученият прави редица отклонения от основното изложение. Той изброява градове, разстояния, разклонения, посоки, условия на пътя. Когато се спира до град със стратегическо значение или до градеж с историческа стойност, той подробно изтъква познатото за това място.

"От Бесанара се стигало в Пловдив през Mutation Tugugerum за един ден. Историята на Пловдив е една от най интересните […]"

Ив. Шишманов създава модел за описване на пътуванията. Той е продиктуван от интереса към това незаменимо съоръжение и неговата значимост за историята както на европейския свят, така и за този на българите. По каменния гръб на via militaris, както отбелязва ученият, минава и българската диря в историята. Това е пътят на Моравската мисия на солунските братя, на великите походи на хан Крум към Одрин, на цар Симеон към Цариград, а и на завоеванията на византийския император Василий II Българоубиец. Тази историческа доминанта в описанието диктува и една друга важна зависимост – между градежа на удобни пътища и самото пътуване. В тази дейност Ив. Шишманов признава превъзходната стратегическа мисъл и организация в Древния Рим и качествата на турците за поддръжка на вече изградените конструкции.

Значима и водеща обаче в описанието на "старите пътувания" се оказва хронологията. Ученият прилага следната систематизация, която е подпомогната и от специфичното графично оформление, визуални акценти и озаглавявания:

1. "Римският път";
2. "Първото историческо сведение за пътя";
3. "Топографията на пътя в римско време";
4. "Народното предание" ;
5. "Топографията на пътя в средния век";
6. "Със завладяването на Балканския Полуостров от Турците";
7. "Топографията на пътя в 16 век";
8. Представяне на неизвестни шест пътеписци и пътеписни текстове.

Всяка една от тези теми е подробно и задълбочено проучена от Ив. Шишманов. Тук представям в най общ план тезисите, които засягат някои същностни въпроси, свързани с изясняване на тематичните и структурни

параметри на присъствието на пътя в пътеописанията и в културните практики в различни исторически епохи.

1. Римският път е представен по скоро чрез следите, руините от него, останките по нашите земи в "наше време", т. е. във времето на изследването;

2. Първото историческо сведение за пътя е отбелязано от Тукидит;

"Началото на пътя, казват, било при Пеща, а краят при Цариград, почти 200 мили."

3. Топографията на пътя в римско време;

"Пътописи в същинския смисъл на думата не притежаваме от римско време ни един", отбелязва ученият. За сметка на това обаче, той изтъква значимостта на пътните карти от римско време като благонадеждно историческо свидетелство и пътепоказалец.

Под "топография" Ив. Шишманов разбира поредица от "станции", които лежат по пътя от Сава до Босфора. За да избегне схематичното и сухо изброяване, ученият се насочва към "устройството на пътя". Това прави изследването ориентирано към прагматиката на самото пътуване, към възприемането на пътя като субстанция, като сложна система от елементи, като конструкция, за чийто строеж и поддръжка са необходими усилията на много хора. Съдбата на тези хора в различните епохи зависи от пътя, така че той се превръща за тях в средство за препитание, търговия с хранителни продукти, строеж на места за подслон на пътуващите, опазване на пътя от нападения и т.н.

"По цялата дължина на via publica имало голямо число сгради за запазване на пътя и за подслон на пътешествениците. Нощем се спирали пътниците обикновено в някое по голямо селище – mansion. В тия mansiones имало за държавните чиновници особени квартири. През деня конете се менявали на няколко станции. При всяка подобна станция имало гостилници. Извори изобилствали. Стражата, назначена да пази пътя, се смещавала в многобройни четвероъгълни укрепления с вити кули."[5]

През призмата на топографското проследяване на пътя, което отчита и времето за преодоляване на разстояния, се търсят проекции на постепенното наслояване на "нови" функции на това незаменимо съоръжение. Отчитайки различните сведения за "големите" исторически събития – като кръстоносните походи например, изследването добавя нови черти в "нарастването" на пътя като географска конфигурация. Ив. Шишманов изброява разширението в "хоризонта" чрез строежа и спецификацията на "учрежденията" на пътя (с. 357). Много по важен конструкт на културата обаче се оказва пространството, което оторизира

[5] Пак там, с. 344.

присъствие и принадлежност на пътя. Това е оразмеряването и назоваването на имената на значителни географски обекти – градове, крепости, села, проходи. Географското пространство променя топонимията си с подмяната на владението. Така например, в грамота от X век за дарение се среща тоталната подмяна на античната топонимия със славянски имена (с. 355).

4. Народното предание, отбелязва Ив. Шишманов, приписва съграждането на древния римски път на император Траян, защото неговото управление се свързва с обширна и мощна строителна дейност. Но не само като "баснословен строител" живее Траян в паметта на балканските народи. Името му се вплита в славянската митология, където прониква под влияние на византийските предания (с. 340). Най любопитното е, че в сръбската и в българската народна словесност известното предание за Фригийския цар с магарешки уши Мидас се трансформира в предание за Траян.

Траяновото име се среща и в народни песни (с. 341), и в славянската апокрифна литература (с. 342). Много често Траян се явява като митологично същество, обитаващо градежите. Поради тази причина "всички поголеми стари градища се наричат Траянови градища" (с. 342).

5. Топография на "пътя в средния век". Пътуването през Средновековието добавя нова функция на пътното пространство. Това е пътят като заплаха. Владеенето на пътя от Византия съживява търговските връзки между Изтока и Запада, но заедно с това се увеличават, както отбелязва ученият, и набезите на маджари, печенеги, кумани, българи. Пространството на връзките се разколебава в несигурността, откритостта и невъзможността да защити пътуващите.

"Действително населението се продигало в повечето случаи скоро от тежките удари, но много пъти енергията на населението бивала убивана за дълго време и тогава градищата лежали запущени, селата изчезвали и пътят се преобръщал на хайдушка пътека…"[6]

Пътят е подвижност, динамика, култура. Той рано или късно се възстановява, защото от руините се издигат отново мащабните конструкции. Но често, за да маркират отново пътищата на войната (с. 360). Макар да отбелязва, че "и византийски пътописи в правия смисъл на думата не съществуват", Ив Шишманов за първи път в рамките на това изследване маркира една важна типологическа разлика между два вида текстове от епохата. Както бе отбелязано, характеристиката на пътя, "топографията", пътят като посоки, като конструкция и като средищно

[6] Пак там, с. 358.

място за съдбата и житейската реализация на много хора, бива последвана от интерес и анализ на *пътя като текст*, като наративен жест.

"За епохата от последните кръстоносни войни до завладяването на балканския полуостров от турците, притежаваме освен пътните бележки на византийците Акрополита и Григора и няколко истински пътописа, които ни дават възможност да вникнем по добре в състоянието на балканските държави преди покорението им и да наблюдаваме даже и предсмъртната им агония…Без да влязваме в подробности ний ще се ползваме в нашата студия от бележките на тия пътешественици, географическите записки на които образуват прехода от сухите средновековни итинерери към несравнено по любопитните пътописи, които захващат да се появяват от 16 век насам."[7]

Става ясно, че Ив. Шишманов разграничава особеностите и прехода между сухите списъци на географски обекти и даващите по подробна информация пътеописания.

6. Със завладяването на Балканския полуостров от турците животът на пътя се променя. Вниманието на новите "притежатели" на важната комуникативна артерия е насочено към поддръжката и реконструирането на изчезнали участъци и към защитата му.

"С изключение на римляните, ни едни завоеватели не са обръщали наистина такова внимание на стратегическите и търговските пътища като турците. Първата грижа на султаните била да строят пътища… Още в 1362 г. Мурад I се явява пред Чорлу и го превзема след отчаяна борба. Планът на по нататъшните военни действия на завоевателя е предначертан от направлението на пътя. Движещ се все по дължината на старата римска via militaris, Мурад превзема Месине, Аркадиополис, Едрене, преминава българската граница, принуждава Пловдив да се предаде чрез съсипването на водопроводите му, и се спира чак при Траяновата клисура."[8]

Както може да се забележи от наблюдението на Ив. Шишманов, пътят на войната – via militaris, непрестанно присъства като идеология на самата война[9]. Той чертае картата на бойните действия. Около неговите големи градежи се случват и великите битки на епохата. И в тази историческа ситуация пътят поражда необходимост от градежи и укрепления. Така са създадени каравансараите (с. 370), наблюдателните кули (с. 372), селищата, занимаващи се със защита на пътуващите (с. 373),

---

[7] Пак там, с. 364.

[8] Пак там, с. 369.

[9] Вж. **Вебер, М**. Социални причини за упадъка на античната култура. – В: **Вебер, М**. Избранное. Москва, 1994, 447– 468.

професионално ангажираните с поддръжката и опазването на пътя (с. 374).

Пътят като наративен жест в този период "зема съвсем друг характер". Тази част от изследването на Ив. Шишманов поставя изключително важните концептуални тезиси за историческите и политическите обстоятелства, залегнали в основата на появата на "новата пътописна книжнина". Това са, от една страна, изменението на "умствените и социалните отношения и интереси" вследствие на великите географски открития, и от друга, политическите промени, които разклащат европейското равновесие, с появата на нов, чужд на европейската цивилизация "елемент" в Европа – Османската империя. Тя е "удивителна, необятна и неуловима", недостъпна, "както във физическо, тъй и в морално отношение" за европееца, което я прави привлекателна цел на едно пътуване.

"От тия две обстоятелства, кое владее повече върху *формата* и кое повече върху *вътрешното съдържание* на нововековните пътописи и върху целта на самите пътешествия, точно не може да се определи."[10]

Новите пътувания разкъсват тесните граници на средновековния свят и той се пропуква под натиска на предприемчивите пътешественици.

"Набожните поклонници, разпалените кръстоносци отстъпват мястото си на смелите завоеватели, на дръзките експлоататори; идеалистите бледнеят пред материалистите."[11]

Това в общ план са причините за появата на новия тип пътеписен текст. Ив. Шишманов прави точна хронологическа и типологическа систематизация на тези пътеписи, като ги представя така:

Първият стадий в развитието на новата пътеписна книжнина са "водачите", "упътвачи" или "guides, които показват на пътника как се пътува в разните страни, през кои планини, реки, градища и села трябва да мине и даже какви правила трябва да съблюдава при пътуването". Това са своеобразни ръководства за пътуване, в които пътят се преживява като практическо указание. Съдържанието им често е схематично изброяване на "станциите".

Вторият стадий се отбелязва с разцвета на класицистичната образованост.

"Съдържанието на пътописите полека лека захваща да се обогатява и да става по разнообразно. Археологическите и историческите

---

[10] **Шишманов, Ив**. Цит. съч., с. 375.
[11] Пак там, с. 375.

реминисценции влязват в мода и пътешествениците се надпреварват със своята класическа ученост."[12]

С *третия* стадий се датира появата и началото на "съвременната пътописна книжнина".

"Третият стадий захваща от момента, когато пътешествениците земат да се интересуват и за особеностите на народите, през земята на които минават, да обръщат внимание не само на тяхното минало, но и на настоящето им и да схващат културните моменти в развитието им."[13]

Към тази систематизация Ив. Шишманов добавя още два вида описания – "според целта на пътешествията и положението на лицата, които вземат участие в дипломатическите посолства". Тези текстове са: "официални рапорти", например релациите на венецианските посланици, и "частни описания", които нямат за цел да бъдат докладвани официално. Всъщност подредбата на видовете пътеписи отчита както хронологическата, историческата, така и съдържателната страна на промените в пътеписните текстове. От каталози и наръчници за справяне с изпитанията на релефа тези "записи" се превръщат в исторически и археологически енциклопедии, а в най късния стадий – и в страници от ежедневието, от настоящето на посетените места. Така итинерерът, списъкът бива изместен от Историята, а след това започва да се налага Настоящето. Тези пътеписи постепенно стават публицистични есета върху съвременността, вълнението от срещите с непознатото, размисли за бъдещето на тези срещи.

Найважната констатация от тези наблюдения е осмислянето на връзката между Историята и Географията. Именно в такава средищна позиция се оказват наративите за пътя и пътуването. По този начин пътуването поражда не само реминисцентното преживяване на миналото (с. 386), но се вглежда прецизно в настоящето. Пътеписният поглед улавя спомена за историята, застиналата памет на местата, но и злочестината на живеенето на пътя на големите исторически събития. Така в пътеписите постепенно започва да става дума не само за пътя на Историята, но и за *съдбата* и пътя на малките човешки истории, които се случват всекидневно и обичайно (с. 388–389).

Не е безинтересно да се проследи начинът, по който се случва срещата на Историята и ежедневието в реакцията на жените от село Дервен, които "проявили своето отчаяние, дето огладнелите пътници от мисията на Чернина си позволили да си потърсят сами храна из къщята. Селянките си късали косата, деряли си лицето с ноктите и викали колкото

[12] Пак там, с. 376.
[13] Пак там, с. 376.

им е силата: О ле ле ле, за което развеселените пътници нарекли селото Lelеledorf"[14].

Същностен момент в изследването на Ив. Шишманов е опитът за обобщение върху повтарящи се "сюжети" в пътеписите, т. е. той представя пътуването като поредица от стереотипни мотиви. Така ученият се спира на около десет повтарящи се наративни елемента, които наблюдава в почти всички изследвани текстове. Те могат да се обобщят в следната примерна схема: 1) "Прелестите на самия път" (с. 391); 2) Състоянието на каравансараите (с. 392); 3) Проблеми и неудобства с прехраната (с. 392, 402); 4) Описание на исторически забележителности – римския път, прохода Траянови врата, могилите край Пловдив и София (с. 395); 5) Градовете през погледа на пътешественика – стени, валове, окопи, замъци (с. 399); 6) Постройката на частните домове (с. 400); 7) Обществените сгради – черкви, безистени, пазари, джамии, ханове (с. 401); 8) За правенето и качествата на българските вина (с. 404); 9) Носии, обреди, обичаи, поезия, музика, предания, хора, ястия на местното население (с. 405); 10) Погребални обреди (с. 406).

В тази посока е и седмата част на студията – "Топографията на пътя в 16 век". Това е кратко и прилагащо вече установената схема изложение (с. 410). То е последвано от представяне на шест пътеписци и пътеписи, открити от Ив. Шишманов и публикувани за първи път тук, придружени от подробни коментари бележки за историческия им контекст. Става дума за текстове на: Соломон Швайгер от 1578 г., Мелхиор Безолт от 1584 г., Адам Веннер от 1616 г., Павел Тафернер от 1665 г., Савиюр Люзинян от 1786 г., граф Фериер де Совбьоф от 1788 г.

* * *

В богатството на проучените прилежно източници и изобилието от историческа информация за изследвания период Ив. Шишманов предлага и своя методология на научното изложение. Първоначално изгражда *историческа перспектива* на пътуването. Описва историческия контекст. След това се задълбочава върху феноменологията на пътя – това е история, съграждане (архитектура, композиция, материали), поддръжка, конструкции (мостове, проходи, селища, ханове, военни постове и т. н.), разстояния, професионален ангажимент (войни, дипломати, търговци, пазачи, строители, водачи, драгомани и др.). Така чрез тези два типа наблюдения се вижда как пътят функционира като конструкт на историята

[14] Пак там, с. 407.

и на цивилизацията въобще. Затова се наблюдава изобилие от антропоними, топоними, дати, исторически събития.

Друг основен акцент като последица от и във този описан исторически периметър са текстовете за пътя и пътуването. Това е проследяване на възможността на пътя да поражда слово, разказ за себе си. Да предизвика споделено впечатление от пътуването. Тъй като пътят е език, текстове, очертания и описания, той се оказва цялостен и смислен наратив на времето. Поради това Ив. Шишманов търси рефлексите на историческите събития и мисловната нагласа и национална характеристика на пътуващите върху пътеписната продукция, обяснява причините за интереса, изобилието от записки и сведения или пък "мълчанието" на пътешествениците, значението на пътеписите като "образователно средство".

Пътуването е акт на културата. Чрез конструирането на пътя може да се проследят културосъздаващите и културоопределящите жестове на човечеството. В текста на Ив. Шишманов е потърсено и изследвано самото правене, градеж на пътя – не само като конструкция, но и като значимост, мисия и наличност в историята, и предимно като идеология. Именно като продукт на идеологическа, а и на политическа предопределеност, пътят оформя и идентифицира облика на променящото се време.

"И действително, като четеш тия стари пътописи, струва ти се, че един нов свят ти се открива. Една нищожна забележчица, една груба картинка, каквито се срещат в много от тия пътописи, една случайно записана мелодийка, изображението на някое свирало, беглото описание на някой обичай, на някоя носия, една думица пътем с половин ухо уловена – всичко това с един мах ти открива нови хоризонти, с вълшебна мощ те пренася в ония тежки времена."[15]

"Архаическият" език на оригиналите още повече улеснява пренасянето в света на фантазията. В разказването на Ив. Шишманов пътят оживява. Той не е оприличен на каменен "непреривен калдаръм", а често притежава собствена воля и мисия, изгубва се, пак се появява.

Всички пътеписи разказват за пътища. При настоящото изследване това е Римският път, при Ив. Богоров в първата пътеписна книга на Възраждането това е "железният път". Много покъсно в един друг национален сюжет става дума отново за следите, отломките от този велик исторически път. Край руините на римския път и римското време преминава Димитър Димовата героя Ирина, за да се срещне с Борис и със

---

[15] Пак там, с. 324.

съдбата си[16]. Всъщност и текстът на Ив. Шишманов в своята последователност, научна тезисност и задълбоченост, имитативно се вписва в жанровата природа на пътеописанието – с обяснителните бележки, отклоненията, които говорят за психологическия хоризонт в изследванията на учения, с обстоятелствените разяснения. Така текстът се разроява на множество пократки, изчерпващи или поставящи нов проблем, части. Ив. Шишманов стига до откровението, че да се пише за пътеписите безпристрастно, без увлечение, е невъзможно. Те превръщат и собствения си изследовател в пътешественик.

Всъщност подобно научно проучване поставя на изпитание високите претенции на всеки един изследовател, дръзнал да се занимава с пътеписите за Балканите. Иван Шишмановият текст се отличава с прецизността на тезите, яснотата на аргументацията и задълбочената проучвателска работа. Композиционно студията се гради от множество отклонения и допълнения, тези, които задълбочават и правят проучването ценно свидетелство за ерудицията, широтата на научния обзор и въображението на учения. И не само на учения със своите качества, но и на човека, който емоционално преживява и се вчувства в написаното за българите преди повече от три столетия. Затова към научните тезиси трябва да се прибавят и онези места в текста, които въплъщават душевността и пристрастията на многостранната личност на Ив. Шишманов.

---

[16] Вж.: **Стефанов, В.** Римският път (Метафоризации на болестта в романа "Тютюн") – В: **Стефанов, В.** Литературната институция. С., 1995, 177–188.

ИВАН Д. ШИШМАНОВ: "ДА СЕ НЕ ПИПА!"

Петко Тотев

Анкетата с Иван Вазов се възприема като крупно дело на литерариста проф. Иван Д. Шишманов. Но защо не и на литературния критик проф. Иван Д. Шишманов? При това най-съществени в случая са не само оценките за отделни Вазови произведения и фактите, свидетелстващи за готовността на народния поет да се съобразява с препоръките на критика или многократните връщания на двамата към съмнения, породени например от Вазовата драматургия с историческа тематика. Най-важно се оказва съсредоточаването на литературния критик върху стожерна личност, около която не стихват литературни борби, сблъсъци на направления и поколения, вкусове и предразсъдъци.

Анкетата на Иван Д. Шишманов, която излиза след неговата смърт в солиден том (1930 г.), винаги ще тежи върху всички везни, с които и занапред ще се опитват да мерят патриарха на българската литература. Литературнокритическите участия на Шишмановата анкета в минали, сегашни и бъдещи баталии са и ще бъдат в самата сърцевина на събитията. Литерариститкът, който започва системни срещи със своя "обект", за да напише академична работа според водещи европейски методологии, все повече осъзнава своя литературнокритически избор, вижда го едновременно в национален и наднационален план. Професорът работи с увереността на европеец, а не като срочно европеизиращ се, винаги запъхтян да не изпусне влака на последния "-изъм".

Иван Д. Шишманов, който с всеки следващ запис за анкетата вниква все по-дълбоко в мащаба и самобитността на Вазовия талант, и Вазов, щастливо изненадан в беседи с професор по сравнително литературознание и познал доверието на критик с европейски кръгозори и критерии – какви събеседници! Пред нас е най-градивният разговор в българската литература. Когато виждаме двамата редом и ги чуваме да разговарят, изпълваме се с надежди, че след полемики и дискусии се създава почва за анкети. А те са нещо много различно от бързо-приплamващи страсти, от натрупващи се грамади от неточни, несправедливи оценки. От друга страна, ясно е, че и в своето академично

спокойствие анкетата не престава да бъде и литературна критика със селекция и ударения върху автори, произведения, направления. Чрез срещите с народния поет в света на кабинетния учен неусетно и властно навлизат събития, които досега са възприемани по обичайните канали на информацията. Народната тяга към Иван Вазов в съдбоносни и най-трагични мигове по най-естествен начин превръща понякога анкетьора и в хроникьор. Благодарение на това неочаквано превращение изпод перото на литератор се появяват страници за българската история. Същевременно литературният историк и критик попътно променя първоначални замисли, планове, методологии. Сред въпросите, отговорите, поясненията излиза на преден план свръхтемата "Вазов и войните". Около нея веднага започват да се съсредоточават авторски наблюдения, изследвания, конспекти за продължения. Психологическият метод излиза от своето русло и изследователят чувства от дъното на душата си, че привличането между следньойска България и патриарха на българската литература е ненаписан епос. Дали някога той ще се появи, не е ясно, защото нататък върху хоризонта се диплят трагедии след трагедии. Но проф. Иван Д. Шишманов е наясно със себе си – трябва да започва, независимо какво ще става занапред. И той нарежда, пренарежда фишове, бележки, добавки след добавки върху голяма отделна маса. Преди да тръгне за Осло, откъдето няма да се върне, покрива масата с материалите за Вазовата анкета и поставя надпис: "Да се не пипа!"

И наистина, след проф. Иван Д. Шишманов вече е много трудно да се посяга към Иван Вазов. Изследователски и други интереси започват от високи прагове.

За да разберем какво става с автора на анкетата, достатъчен е дори само записът, направен на 27 ноември 1919 г.: "Днес бил подписан в Ньой фаталният мир. Към $1^{1/2}$, когато бяхме пили вече в клуба кафето си, мина една рота офицери. Вазов стана да ги види. Напомниха му руските доброволци и се просълзи.

След малко военна музика засвири "Съюзници, разбойници" и хилядна тълпа се натрупа пред Вазовия дом, но поетът се появи на ъгловия прозорец на клуба срещу Министерския съвет и тълпата се обърна. Вазов държа exprомto една хубава реч със силен глас. Изненада всички със своята импровизация.

В този момент се явиха на балкона на зданието на Министерския съвет някои от министрите. Даскалов държа реч и тълпата го изслуша внимателно, но накрая един офицер (бившият адютант на главнокомадуващия) заяви, че народът е дошъл за Вазова, а не да прави овации на правителството, та да няма недоразумения. Министрите

веднага изчезнаха от балкона и от прозорците – като облени със студен душ.

Вазов втори път говори, благодари за вниманието и заяви, че споделя чувствата на народа, че обича България, българската младеж и българското офицерство и пр.

Последваха бурни ура, след което тълпата се разотиде"[1].

В преразказа на втората Вазова реч, както и на думите, казани от адютанта на главнокомандващия, хронистът употребява за събралите се понятието **народ.** В останалата част на текста срещаме **тълпа.** Това не бива да води към неточни наблюдения. По същото време "народ" и "тълпа" съзнателно се сближават. Дотогавашното презрение към тълпата придобива обратен знак. Особено характерна в тази насока е поезията на Христо Смирненски:

В тълпите смълчана е буря незнайна,
стопено е слънцето в тях
("Тълпите", 1922)

Цитираният откъс от анкетата на Иван Д. Шишманов с народния поет е още едно доказателство за пътя към синонимиката народ–тълпа през двадесетте години. Свидетелство още по-ценно, след като се знае, че е свързано с двама новоприети членове на аристократическия Union club – Иван Вазов и проф. Иван Д. Шишманов. (Впрочем и двамата само след няколко месеца се разочароват от Union club – и не само от кухнята му). Но каквито и да са тълкуванията, остава написаното, което няма конкуренция нито сред писателите, нито сред историците и документаторите. Идването на народа при Вазов след Ньой 1919 е изрязано в гранит и веднага, сякаш, е намерило място сред старобългарските каменни писмена.

***

Композицията на "Иван Вазов. Спомени и документи" съдържа пет глави: "Животът на поета, както ми го разказа сам той", "Нашите срещи", "Вазов за своите творби", "Вазови писма до мене", "Вазов и войните. 1912–1918". Към тези, оформени от автора, части издателят и редакторът Михаил Арнаудов прибавя към второто издание на анкетата (1976 г.) "Добавки. Отломки, писма и статии", издирени по-късно при работата с архива на Иван Д. Шишманов. Първата и третата глава са най-близо до

[1] **Шишманов, Ив.** Иван Вазов. Спомени и документи. Под ред. на М. Арнаудов. С., 1930; 2-ро доп. изд. С., 1976, с. 185 (всички цитирания в текста са по второто издание – бел. ред.).

първоначалния замисъл, принос са за биографията и творческата история на Вазовите книги. Литературноисторическият хоризонт се разширява в "Нашите срещи" и "Вазови писма до мене", обхваща и литературнокритически злободневности. Все повече национални, социални, хуманитарни проблеми "оказват натиск" върху анкетьора.

Главата "Вазов и войните" се появява в процеса на работата, наложила се е под такъв "натиск на действителността". Главата е само започната със събиране на материали – главно от писмата, изпращани до поета по време на войните от войници и офицери, учители и ученици. Но веднъж отделена и формулирана, темата "Вазов и войните" очертава талвега. Михаил Арнаудов в предговора си към първото издание на книгата (препечатан и във второто допълнено издание от 1976 г.) определя главата "Вазов и войните" като "приложение"[2]. Подреждането на материала води и към подобно допущане. Но на едно място след цитат от статия, озаглавена "Поетическата война" (публикувана във в. "Народ", 15 май 1918 г.), Иван Д. Шишманов собственоръчно добавя "приписка": "К. Христов: Ей, българино, не бъди светия! Сърбия, Сърбия, сърби я. Па ща си ти, посв. на Милюкова. Войслав Ильич напада Бълг. в стих. После Сливница. Драгутин Ильич в стих. Ив. Вазову"[3]. Професорът по сравнително литературознание поглежда и към двете страни на фронта. И то след като е навлязъл дълбоко в драматизма на Вазов, изповядал "За тихи песни бяха твойте струни изопнати, о, лиро, за копнежи".

Не е възможно да се отговори точно как е щял да бъде използван материалът, отделен от Иван Д. Шишманов в петата глава на анкетата. Може би тук се намира началото на отделно изследване. Нека да си представим как литературният историк и критик се е вглеждал в писмата на войници и офицери, учители и ученици. От това "приложение" най-добре се чувства пулсът на събитията на фронта и в тила. Вазов чува непосредствен отзвук на своята лира в окопите, където се отстоява възрожденската мечта да се съберат всички българи в достойна европейска държава – свободна, обединена, независима. Личните впечатления на анкетьора от много срещи на Вазов – насрочени и ненасрочени, в дни на победи и погроми, на надежди и покруси – се озвучават и с гласове на воюваща българска младеж. Интересът към творчеството на народния поет се слива с всекидневните връзки на Вазов с хората и събитията.

Промени настъпват и в интроспективното развитие на анкетата. Отношението между общочовешко и национално, което е в основата на

---

[2] Пак там, с. 48.

[3] Пак там, с. 379.

замисъла на анкетьора, води към най-трагичната драма на Вазов. И тя се разкрива едновременно в творчеството и в злободневността. Анкетьорът негласно задава все повече въпроси и на себе си. Поставят се въпросителни знаци при досегашните оценки за патриотизма на Вазов и изобщо. Изповедите на поета, че по природа е лирик, пацифист, християнин, а е писал за гърма на победи, за войни и срещу кръвни братя – сърби и руси, че самооценките за патриотичната поезия са мъчителни – всичко това протича сред фронтовите комюникета от 1912 до 1919 година. Върху Иван-Шишмановите ПЕН-идеи, върху неговия хуманистичен универсализъм падат отраженията на Иван-Вазовия драматизъм при две национални катастрофи.

От оцелели тезиси, начални фрази за бъдещия предговор на Иван Шишманов и главно от негова реч по случай петгодишнината от смъртта на Вазов, произнесена на 30 септември 1926 г., може да се почувства свръхзадачата на анкетата. След като в речта си професорът дава ясна оценка – "Вазов е най-силният изразител на националната душа в художествената литература" – литературикът, осведомен за всички конфликти около народния поет, ги осветява откъм посоката на водените разговори през цели пет години (1915–1920): "Колкото за това, че някои млади (не всички!) не те признават – цитира свой разговор с Вазов анкетьорът, – това е един общ закон в литературното развитие и даже залог за всяка еволюция. Младите поколения са обикновено в опозиция към непосредствените си предшественици, ако и да стоят на техните плещи"[4].

От това начало и като изтъква специфичните за нашите условия "ожесточеност" и "фанатическо иконоборство" в конфликта между поколенията, сказчикът сочи примера на Вазов, който не разгаря противоречията, а търси и в тях поводи за постигане на синтез. Ето основното ударение в речта на Иван Д. Шишманов на 30 септември 1926 г.: "Ползвам се от случая да заявя, че Вазов в последните си години имаше вече това съзнание. Още дълго време преди юбилея си той бе простил на някогашните си противници и примирил се беше даже с най-непримиримия си отрицател д-р Кръстев, който често през 1919 г. идваше у поета, и го канеше да прекара няколко недели в лятната си къща в Костенец"[5].

Няма никакво съмнение за всички, които познават анкетата, че в тази основна посока е действал професорът, щастлив да установи от безспорни факти и документи съществени промени в социалното и

[4] Пак там, с. 425.
[5] Пак там, с. 426.

културоложкото възприемане на Вазов и неговото дело – особено по време на войните. Анкетьорът заключава: "Едно е вярно обаче, че между най-младите почва да се чува все по-често енергичният зов: Назад към Вазова. Във всеки случай не против Вазов, а от него и с него през Пенчо Славейкова, Яворова, Теодорова към все по-нови хоризонти. И тука е, ако не се лъжа, залогът за развитието на най-новата българска литература"[6].

Не е трудно сред многото взаимодействия, взаимомисля и взаимочувствия на анкетьора и анкетирания да се открои основното – родолюбието, патриотизмът. Анкетьорът, който има случаи да наблюдава и слуша Вазов и под гърма на победи, и в дни на национален траур след Букурещ 1913 и Ньой 1919, не крие и своите преживявания. Отечеството – при толкова променливи тълкувания и противопоставяния на родно и общочовешко – е постоянна грижа и тревога на професора. Ето какво е написал той през един славен ден, 13 март 1913 г., когато пада Одрин – върховна победа на българското оръжие във войните за освобождение и обединение на родината: "Отидох в аудиторията (№ 10) и обявих на студентите, които още нищо не знаеха, че съм развълнуван от вестта за великото събитие и няма да чета. Оглушающи ръкопляскания. Това са "безотечествениците" – които аз съм възпитавал в духа на отрицание, антипатриотизъм и etc. Сбъдна се каквото им говорех едно време"[7].

Научаваме и какви упреци е получавал проф. Иван Д. Шишманов. А той е продължавал своята работа над споровете и квалификациите, устремен към синтез на ценностите. И както Иван Вазов в беседите с Иван Шишманов изминава огромен път на сближение и с най-крайните си отрицатели, така и Иван Шишманов мълчаливо достига до неделимостта на общочовешкото и националното, до невъзможността общочовешкото да няма идентичност, а националното – отвореност и равноправие в обмена на опит и проекти. Този подход, който с пълна сила е проявен в замисъла и осъществяването на анкетата с народния поет, в много отношения е изпреварил не само своето време, но и нашето съвремие. Защото все още под всевъзможни форми, окраски, маскировки, гримове продължава да се прилага желязно властовият принцип "Разделяй и владей!" (днес виждаме и варианта му "Обезличавай и владей!").

Когато професорът по сравнително литературознание вади от Вазовия архив стотици писма на войници и ученици, той мисли и за своите студенти, за същите тези "безотечественици", готови да заминат като доброволци на фронта и след като вече толкова пъти са чели и слушали, че националната идея е останала в XIX в., че в модерните

---

[6] Пак там.

[7] Пак там, с. 394.

времена идва наднационалното. С всяко изминало десетилетие става по-ясно, че "Спомени и документи" е не само факт литературноисторически, литературнокритически, социокултурен и пр. Пред нас е смел опит да се събира несъбираемото, както се е мислело някога и както и сега някои продължават да мислят, опрени на еднопосочни и еднолинейни схеми.

Литературнокритическият акцент върху Вазов в анкетата на Шишманов е постигнат и с перфектно познаване на европейски социолози, културолози, социалпсихолози. И тази забележителна ерудиция не води към продължение на дискусията "за и против Вазов", а става начален жалон за бъдещи синтези на различни наблюдения и методологии. Всичко, което от единия полюс изглежда "опълченски патос", "зоологически патриотизъм", се поставя в действаща координатна система на националната история и култура, идентификацията на личността се възприема като устойчива и променлива на съдбоносната граница между узнаваемостта и размиването, между личното и безличното.

Когато Иван Вазов великодушно се движи към прошка и не отказва срещи с д-р Кръстев за изненада (радостна, разбира се!) на анкетьора, когато авторът на предговора към "Легенди при Царевец" признава заслуги и на модернисти, декаденти, създава се повод и откъм другия полюс да се излезе от менгемето на конфронтацията. Хуманистична надежда на Иван Шишманов е, че рано или късно и това ще стане. Движението откъм другия полюс е много по-усложнено, по-затруднено, по-зависимо от изгодни приоритети.

Михаил Арнаудов, пряк ученик на Иван Д. Шишманов, изпада в стрес, когато пристъпва към масата на учителя и вдига белия лист със заповедта "Да се не пипа!". Незавършеният труд на починалия в Осло учител е не само огромен по обем, но и с постоянно разширяващи се граници. Несъмнена заслуга на съставителя е, че запазва безброй възможности за продължения, за бъдещи синтези, които така или иначе ще се появяват, въпреки яростните съпротиви на догматични противопоставяния, винаги по-атрактивни за медиите и по-изгодни за работодателите.

В своя предговор към "Спомени и документи" М. Арнаудов търси методически връзки между Ив. Шишманов и известни европейски учени от края на XIX в. и първите две десетилетия на XX в. Споменати са д-р Едуар Тулуз, медикопсихолог, автор на анкета с Емил Зола; специалистите по индивидуална (диференциална) психология Уилям Стърн и Пол Маргис; К. Франк, изследвал социалните фактори, единствени за развитието на немската литература; Л. Шюкинг, теоретически отстояващ социологически методи в литературознанието; Г. Лансон, който в своите

литературноисторически изследвания обръща внимание и на взаимоотношенията писател-читател.

В една важна за литературната история статия Иван Д. Шишманов определя своя метод като психосоциологически[8]. При работата си над анкетата с Вазов ученият споменава Едуар Тулуз и, разбира се, Екерман, но с изрично уточнение: "Аз пристъпих към Вазова съвсем не като Екермана към Гете… Моят зрителен ъгъл е съвсем друг: тоя на литератор-историка"[9].

Досегашните критични погледи към методологията на проф. Иван Д. Шишманов се събират в думата еклектика. Струва ми се, че това е много несправедливо и само по себе си е механично-еклектично. Без да се навлиза тук в сложна литературнотеоретична проблематика, нека да се обърне внимание отново върху стремежа на учения към синтез, към многометодичност, определяна от изучавания предмет с оглед на взаимодействията както с отделния читател, така и с цялостната социално-психологическа атмосфера на времето. От това гледище главата "Вазов и войните" представя и литературнотеоретически интерес, а и съвременни перспективи за продължения на литературознанието в несъмнено плодотворна посока. Интересуващите се от възприеманията на литературния текст рано или късно ще признаят и тук пионерството на Иван Д. Шишманов.

В "Спомени и документи" проблемът за патриотизма от сърцевината на Вазовото творчество се движи към взаимоотношенията на народния поет с няколко поколения българи и в перспективата на съществуващи и бъдещи грижи да не се оставя родолюбието в миналото. Събраният от Иван Д. Шишманов материал за главата "Вазов и войните", макар и неразработен, е съвършено ясен в основните си ядра. Още след Сръбско-българската война (1885 г.) Вазов се самопроклина, че е възпявал братоубийство, че е тръгнал срещу собствената си природа. Но нима е било възможно народен поет да остане равнодушен към утвърждаването на Съединението и по-нататък към войните за обединение на чудовищно разкъсаното отечество? Вътрешнотворческият драматизъм на Вазов има постоянна развръзка – победа на дълга. И поетът непрекъснато е подкрепян от участниците в събитията. Връзката с тях се налага като първостепенна. Върху колебанията на поета властно действат правата на цял народ, неговите благородни пориви за освобождение и обединение. Поетът все повече се сближава с българската армия, която няма пленено

---

[8] Вж **Шишманов, Ив.** Психосоциологичният метод в литературната история. (Нужда от една нова наука: литературна сиоциология). – Училищен преглед, 1928, №1, 1–16.
[9] **Шишманов, Ив.** Иван Вазов…, с. 14.

знаме в битки с многоброен и по-модерно въоръжен противник. Вазов е все по-отзивчив към молби от фронта да пише за конкретни събития.

Към края на материалите за 1916 г., събрани от Иван Д. Шишманов, се намира и преписка на Иван Вазов с военната цензура, която спира четири негови стихотворения, представени за в. "Мир". Поетът остро възразява с писмо от 12 юли 1916 г., което завършва с изречението: "Няма ли да се смее светът, когато узнае каква цензура имаме". Но на 20 декември 1916 г. Вазов пише: "След зряло обмисляне видях, че в тия моменти цензурата има право – и аз писах в редакцията на "Мир" да не дава да се редят и другите находящи се там стихотворения в тоя хуманен дух"[10]. Композицията и на тези документи ясно показва, че професорът – пряко и чрез Вазов – е въвлечен в проблематиката на войната и е много далеч от едностранни подходи и олекотени задачи. Разбрал и почувствал до дъно разрушителната ирония в определения като "опълченски патриотизъм", един доброволец по време на Сръбско-българската война, възпитател на "безотечественици" в Университета, събира всички тематични и методологически линии на изследователската си практика в стратегически труд за Иван Вазов. Той не е завършен, но и неговата незавършеност е перспектива, която българското литературознание е щастливо да наследи.

[10] Пак там, с. 372

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

ЗАСЛУГИ НА ИВАН ШИШМАНОВ ЗА МУЗЕЙНОТО ДЕЛО И АРХИВИСТИКАТА В БЪЛГАРИЯ

Стефанка Кръстева

Професор Иван Шишманов е получил признание като основоположник на българската фолклористика, етнография, като виден литературен историк и критик, специалист по въпросите на западноевропейската литература и Ренесанса и т. н. Но сред научните му приноси остават някак неоценени според мен многогодишните му усилия за създаването на първия литературен музей в България и за организирането на целенасочено издирване, проучване и популяризиране на писмени паметници, ръкописи и архивни документи за нуждите на науката. Тези дейности го определят като един от основоположниците на съвременната музеология и архивистика и то във време, когато в България се създават едва първите музеи, а архивни учреждения все още няма. Разглеждането на тези страни от неговото дело ще обогати представите ни както за научните интереси и занимания на Ив. Шишманов, така и за приноса му в изграждането на ценностно отношение към културноисторическото ни наследство.

Дейността на Шишманов като музеолог е свързана преди всичко с организирането на музеите на Иван Вазов в София и Сопот. Идеята за създаване на музей на патриарха на българската литература се ражда по време на честванията на поета, свързани с 25-годишния юбилей на неговата творческа дейност (1895 г.). Както във всяка литература, така и в българската има автори, чието творчество особено тясно се свързва с народния дух, със специфичните качества на този именно народ, на неговото достойнство и творчески потенциал. Житейски и творчески неотделим от този дух, Иван Вазов печели любовта и признателността на своя народ и може би затова идеята за музея не дочаква преминаването на поета в отвъдното. Тя се ражда и развива приживе, свързана е с нещо повече от внимание към творчеството му. Свидетелство за това е интересът на минаващите пътници и на нарочните посетители към неговата бащина къща в Сопот. Разочарованието им било голямо, когато

не откривали и най-малки следи от това, което търсели[1]. Именно народният интерес подбужда идеята за възстановяване на родната къща на поета и превръщането ѝ в музей.

Успоредно с това конкретни очертания добива и идеята за изграждане на музей на поета в София. Професор Шишманов, който стои начело на инициативния комитет, споделя: "Вазовият музей личеше още тогава, ако и негласно в програмата на инициаторите и сам Вазов, след дълги колебания и съпротивления, бе се примирил най-сетне с идеята, че един ден неговата малка, мила, тиха къщичка на ул. Вълкович, която той пазеше тъй ревниво от любопитните погледи на външния свят, ще стане, както го уверявахме ние, един ден Делфи, светилище за целия български народ"[2]. В хода на почти 30-годишната подготовка, предшестваща създаването на музея, съществено се обогатява понятието "литературен паметник", разширява се и придобива ново съдържание понятието "предметна среда", посредством която се възприема творческата личност. Тяхната типологизация, която приема все по-сложни форми, отразява вече не само външните събития и прояви, но се докосва и до характеристиката на духовното въздействие. Личното участие на Иван Вазов в ранния етап от подготовката на музея, както и ерудицията и активността на професор Шишманов създават уникални условия за създаването на първия български литературен музей. Именно в този период в своите разговори с Вазов, в препоръките за запазването на ръкописи и фиксирането на творческите обстоятелства, Шишманов формира и реализира цялостен възглед за литературен музей, за неговата същност, функции и ценност. Изучаването на подхода му ясно показва, че за него литературният мемориален музей не е просто физически обект или историческа реликва, а носител на особена социокултурна ценност с комплексно интелектуално и естетическо въздействие, активен и действащ фактор на културното развитие[3]. Шишманов изучава, използва и съпоставя опита на различни страни – преди всичко работата на Екерман по музеефикацията на дома на Гьоте, на Тулуз за Емил Зола, като в същото време разработва специална методика за психосоциологическо изследване. Той възприема вижданията на Бейкън, че литературноисторическите изследвания трябва решително да се освободят от всяка субективна критика и да се преодолее смесването

---

[1] **Неделчева, Цв.** 60 години храм на българщината. – Музей, 1995, бр. 5.

[2] **Шишманов, Ив.** Иван Вазов. Спомени и документи. Под ред. на М. Арнаудов. С., 1930, с. 363.

[3] **Кръстева, Ст.** Студии по музеология. Тотеми, тезауруси, кунсткамери, виртуални пространства. Кн. I, С., 2003, с. 264.

на литературната история с "простата библиография или биографична номенклатура"[4].

Следвайки опита на т. нар. индивидуална или диференцирана психология, Шишманов обръща внимание както на преките показания на автора, така и на неговата кореспонденция, дневници и други документи със саморазкрития, а също и на един специфичен анализ на литературните произведения с оглед на закодираните в тях характеристики на ума, опита и убежденията на писателя[5]. В чисто теоретичен план тези негови схващания намират израз в статията му "Психосоциологическият метод в литературната история" (1928 г.), а практически са реализирани в анкетата, проведена от него с Вазов след 1915 г., и конкретизирани по-късно при събирателската и експозиционна работа за бъдещия музей. Научавайки от писмо на Лидия Шишманова, че Шишманов е искал да направи анкета като тази на Е. Тулуз за Зола, "но в друга насока", М. Арнаудов отбелязва: "Другата насока, именно, е тая, която обръща внимание не толкова на физиологията, колкото на биографията и на самото творчество. Ако д-р Тулуз не изучава по-близко нито романите на Зола, нито математическите открития на Поанкаре, – понеже няма подготовка и по-сериозен интерес към тях, – обратно Шишманов, с всичкия си опит на литературен историк, ще пристъпи към Вазова главно откъм потекло и смисъл на поетическите произведения…"[6] Сред другите предпоставки за творчество, които взема под внимание, се отделя особено социалната среда, обвързването на личността с обществените условия и потребности в даден исторически момент.

По такъв начин се формира мнение, че музеят трябва преди всичко да показва творческата лаборатория на писателя и нейната взаимозависимост с жизнената и творческа му биография. Главните източници за това ученият вижда в проучването и интерпретирането на архива на поета и на неговото творчество, в изследването на родния край и паметните литературни места, съхраняващи "ефекта на присъствие на писателя". Този цялостен оформен възглед на Шишманов мотивира два основни аспекта в подготвителната работа по създаването на музея.

Първият е свързан с откриването и съхраняването на потенциалните паметници, разглеждани все още не като цялостна музейна сбирка, а като предмети и обекти с музейно значение, литературни места,

---

[4] **Шишманов, Ив.** Психосоциологичният метод в литературната история. (Нужда от една нова наука: литературна социология). – Училищен преглед, 1928, № 1, с. 5.

[5] Вж. **Арнаудов, М.** Предговор. – В: **Шишманов, Ив.** Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1976, 18–19.

[6] **Шишманов, Ив.** Иван Вазов. Спомени и документи, С., 1930, с. XIII.

свързани с дейността на патрона. Казано на съвременен език – към осъществяването на един начален етап на конструирането на тези паметници в тяхното единство и взаимовръзка като предпоставка за музейното им осмисляне.

Вторият е свързан с физическото съхраняване на всичко, което има или ще придобие музейна стойност. В това отношение нерядко Шишманов е принуден да преодолява съпротивата на Вазов, който имал навика да унищожава свои ръкописи и други архивни материали. Шишманов с облекчение споменава, че е турил "край на тая вандалщина". "[...] В името на нашето приятелство заклех Вазов да предава съдържанието на ненаситния кош на мене. Тъй аз спасих много документи, които ще бъдат един ден голяма цена за литерар-историка"[7].

По стечение на обстоятелствата смъртта на Вазов сварва Шишманов в чужбина. В поредица писма той моли близките на Вазов да запазят "свято неговата архива до най-малкото надраскано от него късче хартия". И не само това. Той моли сестрата на Вазов да опише подробно Вазовите последни думи, особено болестта му до последното дихание. И към Борис Вазов Шишманов отправя своите съболезнования като същевременно се интересува дали Иван Вазов е дал "някакви разпореждания за своите литературни трудове". Той забелязва: "Това е важно за биографа на неговото творчество. Съветвам да бъдете много внимателни с литературното наследство... Друго: покойният, който до преди 4-5 години не пазеше писма и ръкописи се съгласи, благодарение на моите настоятелни просби, да не къса и гори нищо повече и да ми предава черновките и преписката си за бъдещия архив. Откак съм заминал трябва да му са се събрали сума писма и манускрипти. Вазов ми писа, че ги пази свято в една ракла за мене. Ще ви моля да не пренебрегвате волята му"[8].

Стремежът към изчерпателност и многостранност води Шишманов към изясняване на такива необходими аспекти на музейното представяне, каквито са наследствеността на художествените способности, менящата се интелектуална среда, смяната на литературните влияния. Като поставя появата и развоя на таланта на Вазов във връзка с културното равнище и условията на историческия момент в България, Шишманов изхожда от по-общи характеристики на поколенията, които съпътстват поета. Така се мотивират основните музейни и експозиционни акценти: родно място и околност – културно-обществен живот, роден дом и двор – детство, първи

---

[7] **Шишманов, Ив.** Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1930, с. 369.

[8] Пак там, с. XXIV–XXV.

творчески прояви, литературни влияния и мироглед и т.н. Тези акценти реално присъстват във всеки мемориален музей.

По такъв начин решението за създаване на музея, взето на най-високо държавно равнище непосредствено след смъртта на Вазов през 1921 г., има вече своята научна и конкретно музеоложка основа. Историята на музея и участието на Шишманов в нея водят до извода, че наличието на обществен интерес към определена личност или литературен паметник създава предпоставки за конструирането, но не решава автоматично въпроса за създаването на литературно-мемориалния музей. Само чрез съчетаването на активност и компетентност може да се наложи обосновано гледище за историко-културната значимост на предмета. Но обществено-интелектуалното средство за въздействие не е достатъчно, необходима е и икономическа и политическа потребност от неговото съхраняване и представяне. Музеят на Вазов – по принцип първият чисто литературен мемориален дом в България – е почти идеален случай за конструиране на паметник от такъв характер – предварителното всестранно изучаване на патрона, голямата и от различни позиции мотивирана литературна критика, всенародното признание за значимостта на делото на писателя са отправните точки за музейно представяне на литературното дело и личността на Вазов. Еднопосочността на културния и политическия интерес са в основата на сполучливото решение и неговата реализация.

Съчетанието на тези фактори е фиксирано в "Закон за съхранение дома, покъщината, ръкописите и подаръците на покойния поет Иван Вазов", приет от Народното събрание на 10 февруари 1922 г., в целенасочената работа на Министерството на народното просвещение, което в началото на 1923 г. предоставя издирени данни и документи, в указа под № 539 от 24 август 1923 г., с който се отчуждава за държавни цели и обществена полза Вазовата къща, в акта от 25 юли 1924 г., с който за завеждащ музея на Вазов е назначен писателят Елин Пелин.

Благоустройството и подреждането на музея отнема малко повече от две години. В експозицията максимално е запазен "ефекта на присъствие на писателя". "Аз се реших – говори Шишманов в речта си в Народния театър на 30 септември 1926 г. – да ви дам едно понятие за Вазова – човека, като ви запозная с неговото жилище – днешният музей. Тъй естественикът от черупката може да съди понякога и за мидата, когато някога я е обитавала..."[9]

Успоредно със създаването на музея в София се създава и музеят в Сопот, в чието изграждане и организация отново най-голяма роля играе

[9] Пак там, с. 368.

Шишманов. Изучавайки цялостно творческия феномен Вазов, той отделя съществено внимание на семейната среда, търси и намира онези характеристики на Сопот, дома и двора на Вазов, които не само са отразени в неговите произведения, но са и в основата на социално-психологическите характеристики на неговия творчески подход. Тези изследвания и близката работа на учения с Вазов, чийто резултат е описанието на родния му дом в Сопот, направено от поета, допринасят съществено за успешната реставрация през 1930–1932 г. и формират необходимия за дейността на бъдещия музей информационен потенциал.

Теоретичните бележки и практическата дейност на проф. Ив. Шишманов при изграждането на музеите на Ив. Вазов в София и Сопот създадоха предпоставките по-късно да се утвърдят няколко взаимно допълващи се подхода при моделиране на действителността в литературните музеи:

1. Колекционно-систематически метод, при който музейните предмети се демонстрират по типове, определени при научната класификация.

2. Ансамблов метод, при който автентичното запазване или реконструиране на интериора на дома, на битовата обстановка, в която е живял писателят, е неприкосновено.

3. Илюстративно-тематична демонстрация на явленията и процесите в хронологически ред по тематични комплекси. При този метод автентичните битови предмети се съчетават с литературните.

4. Музейно-образователен подход на моделиране, при който водеща е целта да се пресъздаде спецификата на творчеството на писателя, духът на неговата епоха, да се даде възможност на посетителя да се потопи в атмосферата на тази епоха и, с помощта на представяните автентични материални свидетелства, да се предизвика у него емоционален отклик.

5. Херменевтичен подход, който води към разкриване на заложените в произведението знакови същности, позволяващи на музея със специфични средства да осъществява своята комуникативна функция, встъпвайки в ролята на посредник между твореца, неговите произведения и посетителя (реципиента). Благодарение на емоционалното въздействие върху реципиента тази комуникация активизира произведението на писателя, включва го в контекста на съвременната култура.

Без да прави специализирани научни обобщения, Ив. Шишманов извежда практическата дейност по изграждането на българската литературна музеология на най-високото за времето си научно равнище. Съчетавайки тези подходи и техни елементи, той постига цялостно автентично, емоционално обагрено и същевременно компаративно и

оценъчно представяне на патрона, което не е загубило музеоложката си валидност[10].

Постиженията му в тази област на научно знание не са случайни и не са плод само на стечение на обстоятелствата и близостта му с Ив. Вазов. Методите на музеефициране на архивните и литературните паметници занимават учения още от края на XIX в. и са свързани с грижата му за утвърждаване на националната и културната идентичност на народа ни. Показателна в това отношение е статията му "Впечатления от Пражката народописна изложба", в която подчертава, че "тенденцията на народописните изследвания бе първата проява на национализма между тия народи, които за първи път добиваха чрез историята и етнографията съзнание за своето национално единство и за своето минало достойнство[11]. Според Шишманов именно с това заграждане на етнокултурно пространство се обяснява неимоверното развитие на етнографските трудове през XIX в.: "Касаеше се за много народи [...] да докажат на света, колко висока е поетичната им дарба, какво неизчерпаемо е богатството на езика им, колко е дълбока философията им и колко заслужават поради тия необикновени качества вниманието, удивлението или състраданието на цивилизования свят"[12]. Пражката народописна изложба през 1894 г. според Шишманов надхвърля рамките на едно обикновено етнографско изложение. Тя е "колосален културно-исторически музей", показващ "най-релефно умствената култура" на чешкия народ[13]. Чехите са представили нещо ново, "една невиждана досега по своята системност литературна изложба"[14], разкриваща нагледно развоя на национална им литература.

Верен на стремежа да изгради обществена чувствителност към литературното наследство у българина, Шишманов се спира на характера на чеха, на готовността му да пренебрегне личното си материално благополучие в името на славата на своето отечество и нейното разпространение. От Пражката народописна изложба той получава импулси, които насочват вниманието му към организирането на висукообразования елит и държавата, към ролята на националната интелигенция, която трябва да бъде разширявана и утвърждавана, включително и със средствата на музеите, който обективират и продължават във времето нейното въздействие върху развитието на

---

[10] Вж. **Кръстева, Ст.** Студии по музеология... с. 263-264.

[11] **Шишманов, Ив.** Впечатленията от Пражката народописна изложба". – Български преглед, 1895, № 9–10, с. 117.

[12] Пак там, с. 117.

[13] Пак там, с. 118.

[14] Пак там, с. 119.

обществото. И реално работи за тяхната реализация не само като учен и музеен строител, но и като министър на просвещението.

Психологическата и интелектуална готовност на Ив. Шишманов да обоснове и оцени мястото на литературния музей в културния процес личи в акцентите, които поставя при описанието на изложбата: "отделът за простолюдната литература, гдето може да се види какво чете народът"[15], развитието на четивото – "колкото повече се приближава към новите времена, толкова повече четивото става по-съдържателно и сериозно"[16], в литературната секция за първи път се показва "една цяла литература, представена от нейното начало до последните ѝ произведения количествено и качествено – с всичка възможна пълнота"[17]. Обобщенията на Шишманов са не само израз на високата оценка, а и програма и повод за далече отиващи размисли, защото за него това голямо, културно събитие в Чехия е резултат на раждането на новия човек, с изградено историческо съзнание – образован, с ценностно отношение към хилядолетните достойнства на своя народ и към цивилизационните натрупвания. Именно той търси средства и методи за пропагандиране на националната култура и утвърждаването ѝ в общочовешката. Все качества, които не са загубили своята актуалност и днес, когато процесите на глобализация водят до разграждане на етнокултурните пространства.

Представянето на Пражката изложба от проф. Шишманов не само информира, но и внушава, дава възможност да се види и почувства динамиката на личността, явлението, факта, литературния процес в обществената и литературната среда, да се оценят достойнствата на хронологичния подход, който спасява от хаоса от факти като едновременно с това достига максимална изчерпателност на информацията, чрез широкото използване на научно-спомагателни средства, което позволява на зрителя да се почувства съавтор и активен наблюдател. Както е видно, още тук са заложени доразвитите в по-нататъшната дейност на учения идеи в полето на музейното строителство в България.

За съжаление намаленото внимание към музейното дело през 30-50-те години на XX в. задържа и теоретичното осмисляне на литературните места като източници на знания и средища на социокултурно общуване. Научните виждания и изследвания на Шишманов не намират развитие в съответната мемориална музейна практика по отношение на други литературни дейци.

---

[15] Пак там, с. 129.
[16] Пак там, с. 130.
[17] Пак там, с. 132.

Музейната дейност на Ив. Шишманов е пряко свързана с ценностното му отношение към материалните свидетелства, които разкриват по неоспорим начин достоверността на отминали факти и събития. В споменатия труд "Психосоциологическият метод в литературната история" той изтъква, че литературната история има работа "*с конкретни паметници* (писани и устни), които могат да се изучават, също като предметите на природните науки, отчасти с методите на тия последните, при това и *авторите* на литературните произведения са по-достъпни за изследване от *фактите* на историческите събития"[18]. Тя е "много по-малко от политическата, социалната или културната история принудена да прибягва до хипотези за обяснение на явленията от своята област"[19]. Отношението на учения към писмените паметници, проличава още през 80-години на XIX в., когато той настоятелно препоръчва в разговори, в кореспонденции и в печата отделни възрожденски дейци да запишат спомените си за своята дейност и за дейността на своите съвременници, защото техните свидетелства, както и запазените ръкописи и документи, "ще представляват едно от най-ценните градива за историята на нашето духовно и политическо възраждане"[20]. Тези "извори от първа ръка" са най-значителният и най-надеждният извор на ретроспективна информация, така необходима за моделиране на отминали факти и събития. В писмо до К. Иречек Шишманов отбелязва с възхищение: "Какви интересни данни крият тия чудни архиви, когато човек умее да ги намери и осветли..."[21]. Документалните свидетелства трябва грижливо да се пазят , защото "Идеята да се събират книги и ръкописи в определени помещения, с цел да се предпазят от гниене и повреди, та да могат дълго време да служат на нуждаещите се от тях е толкова стара, колкото и самата цивилизация"[22]. Освен това трябва да се използва всяка възможност за публикуване на архивните материали. В книга I на "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" (1889) Шишманов публикува писма на Юрий Венелин до Васил Априлов, като

---

[18] **Шишманов, Ив**. Психосоциологичният метод..., с. 283. (подч. – Ив. Ш.)

[19] Пак там .

[20] **Шишманов, Ив.** Нещо за нашите ветерани. – Денница, 1880, № 6, с. 262.

[21] **Велева, Д.** Архивното наследство на проф. Ив. Д. Шишманов. – Списание на БАН, 1962, № 3, с. 60.

[22] **Шишманов, Ив**. Народните библиотеки, техният развой и тяхната уредба. – Училищен преглед, 1896, № 4, с. 382.

[23] Две писма от Юрия Ивановича Венелина до Василия Априлов. – СбНУ, 1, 1889, с. 176.

[24] Материали за историята на българското възраждане. (Подп. От Редакцията). – СбНУ, 3, 1890, 395–397.

призовава в бележка под линия читателите на изданието да започват издирване на писма или други книжа и записки на по-видни възрожденски дейци[23]. Повече по този въпрос има в редакционната статия "Материали за историята на българското възраждане" (СбНУ, 3, 1890), с която се обявява създаването на самостоятелен отдел под това название в изданието. Издирените и изпратени дневници, мемоари, кореспонденция, снимки и др. под. ще се публикуват и съхраняват до създаването на "Музея на българското възраждане" и ще бъдат спасени от "зъба на времето"[24]. Всеки документ по принцип се възприема за ценен исторически извор. Текстът се възпроизвежда, като се запазват и отразяват всички особености на оригинала – лексикални, фонетични, ортографски[25]. Това точно копиране на документа се дължи може би на Възрожденската ни традиция, наложена от Г. С. Раковски и Марин Дринов[26]. Ив. Шишманов продължава и утвърждава изискванията да се означава историята на откриването на документа, без което, от гледна точка на съвременните археографски изисквания, тези публикации не притежават необходимите качества за пълноценното им използване днес в областта на научно-изследователската дейност и за други цели[27].

На страниците СбНУ в периода 1889–1912 г. са публикувани 1400 документа[28]. Темите на публикациите, както и съставът на самите документи в тях, не се определят предварително в зависимост от научната проблематика на премислена концепция. Една от причините е, че проблематиката на самата историческа наука и в частност на литературната история все още е неопределена и неизяснена, а изворовата им база –

---

[25] **Нейкова, А.** Нормализацията на правописа при публикуването на българските архивни документи от епохата на Възраждането. – Известия на държавните архиви, 38, 1979, с. 102.

[26] Вж. **Раковски, Г. С.** Писмо до Д. Душанов от 28 януари 1857 г. – Архив на Г. С. Раковски. Т. I, 1952, с. 117; **Дринов, М.** Писмо до българските читалища. – В: **Лазаров, Ст.** Христоматия по история на читалищното дело. С., 1987, 20–25.

[27] **Нейкова, А.** Документалните публикации за Възраждането в периодичните издания – начален етап на археографска дейност. – Известия на държавните архиви, 40, 1980, 55–70.

[28] Между тях 105 писма от кореспонденцията на Неофит Рилски с габровския учител Цвятко Недев Самарджиев (СбНУ, 3, 1890, 398–409); Автобиографията на Григор Пърличев (СбНУ, 11, 1894, 346–402); Писма на П. Р. Славейков (от архива на Н. П. В. Златарски) (СбНУ, 15, 1898, 1–32); Две писма на Юрия Ивановича Венелина до Василя Априлов (СбНУ, 1, 1889, 176–190); Писма на П. Р. Славейков, публикувани от П. Славейков (СбНУ, 20, 1904, 1–216) и др. Цит. по **Нейкова А.** Документалните публикации…, 68–69.

твърде ограничена. Публикациите на архивни документи в онзи период бележат началото на организирано издирване и въвеждане на документалните извори в научен оборот.

Като редактор на СБНУ и като министър на просветата (1903–1907 г.), Шишманов насочва вниманието към изграждане на ценностно отношение към материалните свидетелства, което е и предпоставка за по-нататъшното опазване на литературното и историческо документално наследство. Съдейства за създаване на първите архивни сбирки от общи възрожденски документи, засягащи обществено-икономическия и културен живот на страната от този период, към някои учреждения – например архивната сбирка към СбНУ, сбирката към Народния музей в София (1903 г.), към Музея на министерството на народното просвещение, а по-късно (1906 г.) и към Етнографския музей[29]. Пак като министър на Народното просвещение, той издава и заповед № 76 от 13 януари 1905 г., чрез която "въз основа на чл. 3 от Закона на народното просвещение" се учредява и първата у нас "Археографическа комисия" с оглед на необходимостта от организиране на издаването на "текстове на исторически и книжовни паметници, отнасящи се към българската старина и българското отечество"[30]. Новосъздадената комисия "урежда и издава серия от отделни книги" под надслов "Български старини"[31]. Изданието "има чисто критично-научен характер със сведения за историята на паметника, указания на съществуващата по него литература и с подробен показалец на имена и вещи; ако ли пък паметникът има и палеографско значение, то да се прилагат към текста и автотипични или хелиотипични таблици (факсимиле) от него"[32]. При това всяка книга от изданието трябва да представя от себе си нещо отделно, завършено цяло; напр. "една книга да съдържа критично издание на Паисиевата история с нейните приправки, друга – беседата на Кузма Презвитера, трета – едно или две житиета, според големината им, четвърта – записи, надписи стари и пр. пр."[33]. Този документ ни дава интересна информация за възгледите на Шишманов, свързани с архивната му дейност.

---

[29] **Савов, Н.** Към историята на българската архивистика, 1990, с. 57, 77, 99–100; **Радков, М.** Из историята на архива на Възраждането в България. – Известия на държавните архиви, 7, 1963, с. 63, **Нейкова, А.** Документални свидетелства за дейността на проф. Иван Шишманов като археограф. – Известия на държавните архиви, 67, 1994, с. 341, 343.

[30] АБАН, ф. 11, оп. 2, а. е. 420.

[31] Пак там.

[32] Пак там.

[33] Пак там.

За съжаление министерството на Народното просвещение не успява да обхване дейността, свързана с организирането, ръководството и финансирането на работата по публикуването на документалното наследство на миналото ни. Но подготвя необходимите условия да се появи в културното пространство (1908 г.) първият документален сборник за историята на възрожденската епоха.

Освен в СбНУ, проф. Шишманов участва (като редактор или автор) в редица други научни и тясно специализирани периодични издания от това време. Негови литературоведски, архивографски, културоложки и педагогически статии излизат в списанията "Училищен преглед", "Български преглед", Списание на БАН, Сборник на БАН, "Македонски преглед, "Българска мисъл" и др.

"За мащабите и резултатите от събирателската, научноизследователската и публикаторската дейност на проф. Шишманов много показателен е и фактът, че при систематизирането и описанието на неговия личен архивен фонд (т. нар. научно-техническа обработка), специалистите в Научния архив на БАН са имали уникалната възможност да формират още пет архивни фонда, а именно – на Константин Фотинов, Неофит Рилски, Стефан Веркович, Кузман Шапкарев и Иван Вазов"[34]. Всички тези документи и ръкописи били събирани и грижливо пазени в продължение на десетилетия от проф. Шишманов в неговия личен архив. Част от тях той е получил за мнение като редактор и сътрудник на посочените издания. В личния му архив се намират много преписи на ценни документи, издирени от самия него в страната или в чуждестранни хранилища. Шишманов внимателно е следял, изучавал и търсил приложението в България на постиженията на европейските държави – Германия, Русия, Франция, Италия и други страни с вековни традиции в организацията на архивната дейност[35].

Анализираните историко-литературни факти и обстоятелства ни насочва към няколко обобщаващи извода:

1. Грижата на Шишманов за запазването на писмените паметници и за утвърждаването на национално и народностно самосъзнание, за развитието и обогатяването на характерните за възрожденската и ранната следосвобожденска дейност в тази област обогатяват медийно-комуникативните форми на литературното наследство, сред които и създаването на литературни мемориални музеи. Те са формирани от взаимодействието на националната културно-политическа активност с

---

[34] **Нейкова, А.** Документални свидетелства за дейността на проф. Иван Шишманов като археограф…, с. 343.

[35] Пак там.

модерния европейски опит. Приложеният от Шишманов подход дава възможност да се материализира във видими документи писателската лаборатория и самата личност на писателя, което е необходимо не само за изграждането на музея, но и за изпълнението на присъщите му социални функции.

2. Съществена особеност на първите български литературно-мемориални музеи е, че те се подготвят и изграждат приживе или непосредствено след смъртта на патроните (литературният музей на Иван Вазов в София, музеят на Алеко Константинов в Свищов). Документалните свидетелства, интериорите, вещите, близките, духът на мемориалните места съхраняват "ефекта на присъствие на писателя".

3. Литературно-мемориалното дело в България се развива благодарение на обществено-културен и държавно-политически интерес.

4. В експозициите действа принципът на вярност към епохата, стремежът да се съхрани и възстанови максимално точно не само вътрешното устройство, но и външния вид на сградите, с акцентиране на определени вещи и факти, които разкриват личните достойнства и творческата индивидуалност на автора.

II. ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ДИАЛОЗИ

ИВАН ВАЗОВ В ЛИТЕРАТУРНОИСТОРИЧЕСКОТО ЗРЕНИЕ НА ИВАН ШИШМАНОВ

Бистра Ганчева

В десетилетната дружба между Иван Вазов и Иван Шишманов ученият винаги се е осланял на собствена, устойчива представа за писателя, която сам е изразил в известното си писмо до него:

"Откато те знам като човек и поет, аз съм те дълбоко уважавал и обичал. Вземал съм най-живо участие в твоята съдба и съм намирал истинска наслада в своя култ към тебе... Аз и днес, като вчера и преди година, и преди десетки години - ценя в тебе най-силния изразител на българската народна душа в художествената литература"[1].

"Уважение", "обич", "култ"; "обективност", "точност", "литературноисторическа перспектива" едновременно участват в Шишмановата оценка, което навярно е сред причините тя да остане така постоянна. Твърдостта и неуязвимостта ѝ от времето обаче сами са имали нужда от време, за да се утвърдят.

При първата среща между двамата впечатлението на 23-годишния женевски студент влиза в неочаквано, почти болезнено противоречие с предварителните му представи за българския (а и за всеки) поет:

"Аз идех от "Запад", прекарал бях юношеството си между немци и не зная защо, бях си въобразил, че поетът на "Тъгите на България", на "Избавление" и на "Поля и гори" трябва да бъде нежна, ефирна фигура, нещо като Шилеровите, с мечтателни очи, с бледо, изпито лице. А пред мене стоеше мъж с всичките белези на една здрава балканска натура.[2]

Очакването, формирало се при небългарски условия, е попречило на "идещия от Запад" да отчете простия факт, че тъкмо "Тъгите на България" и "Избавление" носят много от белезите на същата "здрава балканска натура". Второто впечатление внася необходимите корекции:

---

[1] Цит. по **Димов, Г.** Иван Шишманов. Литературно-критически очерк. С., 1964, 148.

[2] **Шишманов, Ив.** – В: Иван Вазов в спомените на съвременниците си. С., 1966, 125.

"Монументалният Вазов сега беше почти съвсем неузнаваем…Наистина, сивите очи с металния блясък и този път ме поразиха със своето спокойствие, но щом седнах и компанията продължи своята обща беседа върху литературата, забелязах, че искри заиграха във Вазовите зеници, нещо в очите му се стопи и заблестя…И скоро поетът ми се откри с всичката оригинална прелест на дълбоката си българска душа. "Да, тоя човек е истински син на музите, и дългите коси на Шилера или Аполоновското гладко лице на Гьоте, изглежда, не ще да са неизбежни атрибути на поета…"[3]

Небългарската възприемателска настройка, без да бъде отхвърлена или опровергана, престава да бъде единствена и дава място до себе си на друга, не по-малко вярна. Почти синонимните изрази: "белези на здрава балканска натура" и "прелестта на дълбоката българска душа" тук се вграждат в противоположен контекст. През дългите години на дружба между двамата синовната любов към "българската душа" и респектът към "най-силния (й) изразител" ще определят цялостното и единно – колкото и да е многосъставно – отношение на Иван Шишманов към Иван Вазов.

Мимоходом може да се запитаме – дали целенасочено родолюбивото зрение на авторитетния учен не е сред причините Патриархът толкова дълго да бъде определян само като национален поет и европеистичните му заслуги да останат в сянка за цели десетилетия? Защото известно е, че едва в края на XX и началото на XXI век бе изваден на показ "вторият" Вазов, направил много, за да се преодолее ограничено патриотичната тематика в българската литература[4]. Налице са и свидетелства за проблематичната (понякога и отхвърляна) роля на европейския пример в разговорите между двамата.

Безспорно, позоваванията им върху европейското – като роля и като пример – са чести. Вазов – съавтор на монументалната "Българска христоматия", запознала тогавашната ни публика с няколко култури от различни епохи и Иван Шишманов – водил университетски курс по сравнителна западноевропейска литература, уверено пребивават сред европейските сюжети, герои и идеи. Но тъкмо когато прибягват до аналогии, по своему се оттласкват от образеца:

"Когато му привеждах за пример, че такива (литературни) музеи съществуват вече в Европа и му указвах особено на Гьотевата къща във Ваймар, отдавна Гьотев музей, той ми отговаряше:

---

[3] Пак там, с. 126.

[4] **Цанева, М.** За подписа "Г. З-ч" или за "черните дупки" в литературната история. – В: **Цанева, М.** Патриархът. С., 2000, 138-157; **Тиханов, Г.** Вазов и европеизирането на българската литература. – Нова христоматия, Лит. фронт, 1. V. 1991.

- Да, брате, но това е Гьоте.
- Но ти, любезни Вазов, изигра в еволюцията на българската литература една изключителна роля. Ти сам по себе си представяш една епоха, която никога няма да се върне вече, както няма да се повторят и социалните условия, които те създадоха"[5].

Споменавайки Гьоте, Шишманов се отдалечава от него като пример, защото разполага явлението Вазов единствено в национален контекст. От Европа ученият получава не база за сравнение, а зрителна перспектива. Своето и чуждото, независимо доколко са близки, далечни или несъпоставими, заедно възлизат към нещо друго – към **над**национални мерки за литература и култура. Съизмерването отстъпва пред функционалната еднотипност, почитта към високия образец не накърнява увереността в цената на родното.

* * *

Свои решения за стойността на явлението Шишманов има и по въпроса "Вазов и новото изкуство".

Както е известно, ученият поддържа връзка с почти всички български творци на времето си, включително с най-върли отрицатели на приятеля му – и все пак, в условията на *"фанатично иконоборство"* против традицията, остава верен на традиционалиста. Доколкото може да се съди по кореспонденцията и изказванията му, не е полагал особени усилия да "лавира" или "да примирява", нито пък е бил упрекван в "прекалена толерантност". Обяснението на такава гъвкава позиция – без да е двойствена – откроява втората част на цитираното по-горе писмо до Вазов:

"...аз не съм съглеждал нищо неестествено или вредно в борбата на младите против старите. Няма какво да се прави, драгий Вазов. Това е един общ закон в литературното развитие и залог за всяка еволюция: младите поколения винаги са в опозиция към непосредствено предшестващите, ако и да стоят на техните плещи..."

И по-нататък:

"Има само една утеха, тя е, че младите не са вечно млади, че и те един ден ще остареят и на тяхно място ще дойдат по-млади, които по реакция ще търсят може би опора в низвегнатите идоли. Не вярваш? Е

[5] **Шишманов, Ив.** Пак там

добре, аз ти предсказвам: няма да се мине много време и около твоето име ще се групира най-младата България.[6]"

Това известно предсказание има по-късен, не толкова известен послеслов: пет години след смъртта на приятеля си, на специално организирано утро, Шишманов цитира предричането си, завършвайки с думите:

"Не зная излязох ли добър пророк.[7]

И макар да чува възгласите "Назад към Вазова!", те не го водят до увереността, че е бил прав. Нужни са му били още няколко години, които не е доживял.

За литературната история обаче такава увереност е повече от потребна – заради същия *"общ закон в литературното развитие"* и *"залог*(а) *за всяка еволюция"*, както и заради водещия литературен историк, който пръв ги е формулирал у нас.

Сред многото феномени, потвърждаващи "добрия пророк" – творби, автори, литературни движения (от типа "Родно изкуство"), настоящият текст се спира върху два – Христо Смирненски и Теодор Траянов.

I. Христо Смирненски.

Независимо доколко Шишманов го има предвид в констатациите си за връщане към Вазов, юбилейната му реч, може да се каже, не може да го няма предвид, защото се отнася за тенденции, характерни за представителни текстове на младия творец.

Народният поет е сред авторите, които Смирненски „най-пълно познава и помни наизуст"[8]. Наивно читателското му възхищение не се е съобразявало, сякаш не е знаело десетилетните определения за Патриарха като изживял времето си, останал в "средните равнища" на публиката и в низините на литературния вкус. Обичта на "слънчевото дете" към остарелия творец е сякаи извън контекста – независима и от разделящите ги епохи, и от противоположния факт, че двамата са съвременници и че единият умира само две години след другия.

В литературноисторически план нещата стоят, разбира се, различно. Поезията на Смирненски се отнася многозначно към Вазовата, включвайки и много пародии по нея. Което не й пречи да посегне към

---

[6] Цит. по **Димов, Г.** Пак там

[7] **Шишманов, Ив**. Реч по случай петгодишнината от смъртта на поета – държана на 30 септември 1926. Публикувана във в. "Мир", бр. 7906 от 5 ноември 1926. – В: **Шишманов, Ив.** Ив. Вазов. Спомени и документи. С., 1976, 426.

[8] **Динеков, П**. Иван Вазов на прехода на две епохи. – В : Освобождението 1878 и развитието на българската литература. Сборник. С., 1977, 179-180.

моделите ѝ. Понякога – случаите отдавна са били отбелязвани[9] – е налице пряко заявена, демонстрирана близост. Като например:

…нашта смърт ще вдигне другите да мрът:
за едного триста, за двама хилядо…
(Ив. Вазов, "Каблешков")

и

всяка капка кръв пред вас
ще бликне нови хиляди борци…
(Хр. Смирненски, "Йохан")

Или между

И ако слънцето изчезне
от тия небеса приветни,
то някой в ада ще да влезне,
главня да вземе, да ни светне!
(Ив. Вазов, "Не се гаси туй, що не гасне")

и

И ако слънцето угасне в боевете,
то моето сърце кат слънце ще им свети…
(Хр. Смирненски, "Карл Либкнехт")

В тези паралели Вазовият изказ се разкрива в автентичния си вид – с добре познатия си смисъл и интонации, които се вписват в нов смисъл и с нови интонации .

Други текстове ("Великата мисъл" на Вазов и "Веригите на мисълта" на Смирненски) свидетелстват за по-съществени сходства, например за своеобразното персонифициране на човешката мисъл. И у двамата тя оживява като субстанция, като одухотворен източник на сили, които ще променят света – патриотичен ентусиазъм, прогрес, социални надежди и перспективи, хора, готови да умрат за реализиране на идеите си. Лирическите герои не носят в себе си такава "мисъл", а я съзерцават извън себе си. Тя живее като вечна – убивана и възкръсваща – сила, която изчаква времето си, за да даде нова посока на човешките въжделения и действия.

Лесно обяснимо е защо тъкмо примерът на Вазов се оказва така плодоносен. Съсредоточили вниманието си върху мащабни образи (нация, класа), двамата поети естествено наблягат върху общественото значение на идеята, превърнала се в жива сила, в лост за човешката история. Такова схващане има основополагащо значение в творчеството

---

[9] **Цанев, Г.** Иван Вазов.- В: **Цанев, Г.** История на българската литература. С., 1970, т. I, 119.

им – Смирненски "няма как" да не възвие "назад към Вазов". Оттук и "функционалната подчиненост" на лирическия аз – ролята му в творби на двамата често се определя най-вече от това доколко епохата говори чрез него. Затова той неведнъж попада под сянката на колективния герой. Творческият субект избягва да задържа вниманието върху себе си, съзнателно и решително отстъпва пред по-значимото и авторитетно множество.

С тези особености на лириката си двамата поети фактически спорят с цели теории и постановки за литературата, с видни имена и издания. Достатъчно е да се съпоставят възраженията на "Мисъл" срещу Вазов и на "Златорог" срещу Смирненски, за да се види еднотипната отрицателна реакция. "Златорог" сам се връща към Вазов, за да уплътни чрез аналогия оценката си за Смирненски: "...авторът бързаше да се отзове на всяко събитие в пролетарските борби, **тъй както Вазов бързаше** (подч. мое – Б. Г) да хроникира всяко сражение, всеки празник, всяка по-значителна случка от всекидневието"[10]. Отдавнашното становище, че поезия от типа на Вазовата или на Смирненски е "приложна", "пряко производна от нелитературния свят" днес има поне това значение, че чрез негативната оценка посочва общото между двамата. Но именно тази оценка бе преодоляна с историческа и естетическа дистанция от следващите поколения изследователи на творчеството на двамата поети.

В косвена връзка с казаното следва да се отбележи и активното участие на историческите реалности в поезията им. И у Вазов, и у Смирненски е налице точно познаване на хода на споменаваните събития, а също и живота и делото на възпяваните герои. И тъкмо чрез разликите в поетическите системи се разкрива генетичната им връзка. Например такава връзка може да се открие в опозицията "достоверност-условност", залегнала в някои творби на двамата поети.

У Вазов достоверността е така видимо застъпена, че сама повишава изискванията към текста и предизвиква недоволство, ако не ѝ се отговори. Всяка епоха има собствени потвърждения за ролята ѝ (известният упрек на д-р Кръстев, че Левски дори не би прочел приписвания му монолог в "Левски", е най-популярното свидетелство на миналото). Неотдавнашните възражения срещу "неточностите" в "Епопея на забравените" (че "не така" протекъл боят на Шипка, че Кочо Чистеменски е убивал близките си не с нож, а с револвер, че Левски не е обикалял България девет години) днес са изгубили доскорошната си валидност. Но тъкмо нашето време прибави към тях исторически пример

---

[10] **Василев, Вл**. Между сектантство и демагогия.– Златорог, V, 1923, № 3, 162-163.

с болезнена валидност – във връзка с поп Кръстю. Повече от век тезата (убеждението? мълвата? заблудата?) за неговото издайничество владееше над няколко поколения. Независимо че се поддържаше и от нелитературни обстоятелства (цяла епоха виждаше идеологически грях в самите усилия за "оправдаване на попа"), най-мощният ѝ крепител и изразител бяха съкрушителните Вазови стихове от одета "Левски":

Той биде предаден и от един поп!
Тоя мръсен червяк, тоя низък роб
.....
... чието име не ще спомена
от страх мойта песен да на оскверня...

Днес за невинността на свещеник Кръстьо Никифоров се трупат все повече свидетелства, заговарят стойностни изследвания[11]. Ако тя бъде окончателно потвърдена, страховитото Вазово изобличение ще придобие нов смисъл – за убийствената сила на поетическото слово, ако то не отговаря на истината. Бихме се съгласили, че е налице пълна – макар и кратковременна – саморазправа на достоверността с поетическата условност. И това би било не друго, а влог на нашето време във въпроса за "Епопеята" като историческо свидетелство, като източник на сведения за собственото ни минало. При положение, че "предателят" наистина се окаже чист, обществото следва да признае неизкупимата си вина пред оклеветения съратник, в когото Апостола никога не се е усъмнил. Каквато и да е посмъртната съдба на поп Кръстю, посмъртна съдба за стиховете няма – те от противоположни етични пространства биха влезли в нравствените терзания на нацията. А в литературноисторически план биха актуализирали ролята на достоверността във великия поетически цикъл. Окончателната оценка за поп Кръстю не може да избегне и Вазов, и очертания от Шишманов път "назад" към него.

У Смирненски също е налице живо отношение към историческите факти. Но неговите текстове не държат да информират за тях – а по-скоро **разчитат** на наличната читателска информация, като се стремят да я актуализират и да я подчинят на условността. Например стихотворението "Карл Либкнехт" споменава дори алеята на зоологическата градина в Берлин, където е бил заровен водачът на спартакистите – но това става в

---

[11] **Петев, Ив.** По-важни моменти от живота и делото на йеродякон Игнатий – Васил Левски. (Изследване). С., 1993, 168. Нови свидетелства, документи и тълкувания бяха изнесени на проведената на 22 ноември 2006 г. в София научна конференция "Поп Кръстю – живот и дейност", посветена на 125 г. от смъртта на свещеноиконом Кръстю Тотев Никифоров. В конференцията участваха видни учени историци и филолози, писатели и общественици, като текстовете ще бъдат издадени в сборник (бел. ред.).

най-условния момент от стихотворението, в следсмъртния монолог на героя. Лириката на Смирненски **държи да заяви** отказа си от властващата достоверност тъкмо защото помни ангажиментите на традицията към нея и си дава сметка за тях. Отдалечавайки се от Вазов, младият събрат всъщност **припомня** за него и **актуализира** творческите му модели, изпълнявайки предричането на Шишманов. Литературният историк наистина се оказва "пророк, обърнат към миналото"[12].

II. Теодор Траянов.

Ако съпоставките по линия "Вазов-Смирненски" стъпват върху основата на познати характеристики за традиционно определяната "българска революционна поезия", вторият избран пример, Траянов, може да изглежда най-далеч от каквато и да било възможност за сравнение и за **връщане към Вазов**. В значителна част от творчеството си този поет прокарва принципи, органически чужди на националната традиция и на Патриарха като нейно въплъщение. Въпреки това, противно на всякаква аналитична логика, основанията за сравнение са лесно видими, независимо доколко са били видени. Намираме ги в най-европоцентричната Траянова стихосбирка – "Пантеон".

По-европоцентрична от нея може би няма и в цялата българска лирика. Избрала за герои някои от най-известните (редом с не толкова известни) поети от няколко литератури, тя преследва задачата "В тържеството на европейската култура гласът на славянското сърце ... да зазвучи още по-силно и предопределено"[13] . И въпреки това, моделът на изграждането ѝ неведнъж се е свързвал със самото национално средоточие на лириката ни – с поетичния цикъл на Иван Вазов "Епопея на забравените". Лесно се посочват приликите между двете книги: преклонение пред духовния (все едно исторически или творчески) феномен; изграждане на героя в надличностен план; проблематично съотношение между конкретнобиографичния и обобщенооценъчния елемент; роля на откритията патос.

По-съсредоточени наблюдения насочват към стихотворението от "Пантеон", посветено на Иван Вазов. Неговите "поетически истини" израстват от известни истини: че фигурата на Патриарха фокусира самото ни народностно съществуване, че словото му носи българското като съдържание, знак, глас, съдба.

---

[12] **Василев, Вл.** Пенчо Славейков. – В: П. П. Славейков, П. К.Яворов, П. Ю.Тодоров в спомените на съвременниците си. С., 1963, . 130.

[13] Авторски послеслов. Цит. по: **Блуждаеща естетика**. Българските символисти за символизма. Сборник. Съст. и встъпителна студия Стоян Илиев. С., БАН, . 86.

Озаглавено "Столетник", то е сякаш изпълнено със спомени за друг "столетник" – от стихотворението "Борът", с което, както е известно, младежът Иван Вазов за първи път привлича вниманието на съвременниците си през 1872 г. Близостта между двата текста може да се забележи и при елементарна съпоставка:

"Борът":

А в тоз скит спокоен, скит стар християнски,
над черквица ниска със вехти светий
се бор възвишава на ствол великански
и върха си черни във облаци крий.
.....
И тъй той живей тук години безчетни
със бури и хали в неспирна борба
и мразове зимни и пекове летни
минуват безследно над горда глава.

"Столетник":

Над варварско царство, над стройна дъбрава,
под тежката сянка на черно крило,
столетник владее, сред обич и слава,
из клонища силни възправил чело.
Загледан в небето, унесено слуша
старинната песен на свойто сърце,
как в напаст и бури, под гръм и сред суша,
той скритом е вдигнал към Бога ръце.

Освен в ритмиката и в еднаквия размер на стиха – четиристъпен амфибрахий – сходствата продължават в сюжетното развитие, в проследяване съдбата на героите с техния дълъг живот и внезапна смърт; средищен в лирическите композиции е и изгледът на "повалениа от бурята гигант"; не може да не се подчертае и "нематериалното градиво", еднакво органично в двата образа:

- у Вазов борът живее с "**мечти**, свещени и тайни" и със **спомени** за "бившата сяйност", на която "може свидетел да е"; т. е. като посредник между епохите;

- у Траянов същата посредническа роля се осъществява не между историческите времена, а между земното и божественото: столетникът, страж на съдбините народни, си позволява да издигне глас към самия Бог:

О, Боже, защо ни напусна земята?

Тя, в жажда и ситост, най-вярна ти бе!

"Помнещи", "мечтаещи", "взрени", "вслушани" в нещо "не от този свят", борът и столетникът еднакво принадлежат и на друг свят. В двойното им поданство е може би най-дълбоката концептуална близост между двете стихотворения. "Пантеон" всъщност изгражда втори вариант на създаден вече художествен образ, свидетелствайки за типично траяновската – по произход символистическа – наклонност да се твори литература от литература.

С това Вазовското присъствие далеч не се изчерпва. "Столетник" носи в себе си и друго – **читателската представа** за Патриарха, уподобявала го десетилетия наред на величествено дърво в общата панорама на българското словесно изкуство. Няколко примера:

"Чел бях някъде, че **в Калифорния имало едно дърво**, високо 140 метра и дебело 35 метра в обиколка…За него именно аз си спомням всеки път, когато минавам край гроба на Вазов и го виждам да се извисява високо над този гроб – като видение от светлина[14].

"**Подобно на възпетия от него бор** той довчера възвишаваше своето чело като същински гигант над всички…Но и повален, той е тъй величав, та дори несъизмерим с никого от живите[15].

"(Вазов) се възправяше някъде наоколо……**едно огромно клонесто и зашумено дърво,** цялото звучащо от птичи песни…Той оставаше там, където бе поникнал, **наистина като дърво**, обречено на неподвижност, завършен сам за себе си[16]).

Кой е всъщност Траяновият "столетник"? Народният поет, Патриархът? Или първият значителен образ, създаден от него? Или пък читателската визия за "твореца-гигант"? Дали стихотворението "избира измежду" или "взема по нещо" от всички източници? Доколко те се конкурират или съчетават?

В различните възможни отговори едно остава общо и несъмнено: по какъвто и път да тръгне, богатата асоциативност на Траянов се натъква на едно и също изходно начало – Вазовото. Столетникът, който "помни миналото" и "гледа в бъдещето", се оказва – в интервал от 70 години – образ еднакво плодоносен и преди началото на българския символизъм и след края му. Следовникът се е извърнал "назад към Вазов", изцяло според предричането на Шишманов.

---

[14] **Гълъбов, К.** Иван Вазов. – В: **Гълъбов, К**. Спомени весели и невесели за български писатели. С., 1959, 30.

[15] **Росен, П.** Спомени и размисли. С., 1963, 161.

[16] **Константинов, К**. Път през годините. С., 1981, 413, 414.

Тъкмо "последователният символист"[17], вървял най-дълго по новаторски път, има време да го измине докрай, да свърне към началото и да получи стимул от старата традиция. Той удвояващо потвърждава предсказанието на учения – през младостта си израства "в опозиция на непосредствено предшестващите" и втори път, във време на "още по-млади(те)", се връща към "низвергнатия идол". "Пантеон" забравя и пренебрежението на символистите към Вазов, и неприязънта на Вазов към тях. Възстановява се отреченото, без "отрицание на отрицанието". Един от органичните недъзи на националната ни култура – сама да пресича собствената си приемственост – се неутрализира по Шишманов модел.

Отделен въпрос е – него дори Шишманов не е предвидил – че "отдалечаването" и "връщането" се побират в рамките на **едно творчество.** Докато – при естествени условия – няколко поколения принадлежат към един период, тук е обратното – различни периоди могат да се впишат в едно поколение. И да разменят местата си дори спрямо елементарната хронология – постсимволистът Смирненски[18] се придвижва към Вазов цяло десетилетие преди символиста Траянов. У нас "закономерностите на всяко развитие" могат да се осъществят и по "най-незакономерен начин".

След нови 50 години идва ред на Траяновата стихосбирка да бъде възнаградена за благородното ѝ отношение към предходника – "Пантеон" днес е сред най-действащите характеристики за "Епопея на забравените"[19]. Макар – доколкото ни е известно – никой да не се сеща за това заглавие, когато го прилага към Вазовия цикъл. Да припомним, че Траянов сам бе сред низвергнатите идоли, към които по-новото време се върна на свой ред. Би било, разбира се, утопия да се мисли, че два единични случая са достатъчни да преодолеят жестоката накъсаност на българската култура. Иван Шишманов до самия си край не се е уверил, че е добър пророк, а Христо Смирненски и Теодор Траянов, **осъществили пророчеството му**, не са си го припомнили. У нас верните предсказания често не знаят, че са се потвърдили, а потвърждението им не знае, че са били направени. Само когато тези негативи (прорези, процепи, липси, недостатъци) бъдат коригирани и попълнени, ще се отчете, че литературноисторическото зрение на големия учен не се е нуждаело от корекция. И тогава ще бъде лесно да се види в него добрият пророк.

---

[17] Отдавнашно определение за Траянов, оспорвано неведнъж.

[18] **Игов, Св.** История на българската литература. С., 1990, с. 316

[19] **Мутафчиева, В.** За българската национална митология. – Септември, 1981, № 11, с. 184.

НИКОЛАОС ПОЛИТИС И ИВАН Д. ШИШМАНОВ. "ПЕСЕНТА ЗА МЪРТВИЯ БРАТ" – ЕДНА ОБЩА ТЕМА НА ГРЪЦКИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ УНИВЕРСИТЕТСКИ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРЕЗ XIX в.

Кирил Топалов

Мотивът на народната песен за мъртвия брат е широко разпространен не само в балканския, но (макар и в един доста по-различен вариант) и в европейския фолклор въобще. Известно е, че една стара немска балада с подобен сюжет е дала подтик на Бюргер да напише прочутата си творба "Ленора", издадена още през 1774 г., преведена веднага на много езици, вдъхновила за подобни произведения не един и двама поети и прозаици и предизвикала големия научен интерес към този фолклорен мотив. На неговата проблематика посвещават задълбочени научни студии и "бащите" на гръцката и българската фолклористика, университетските професори Николаос Политис от Атина и Иван Д. Шишманов от София. Благодарение на труда на Иван Д. Шишманов, който излиза по-късно от този на Н. Политис, ние днес можем да проследим цялата европейска научна дискусия, разгоряла се в края на XIX в., и да открoим особено важното място в нея на двамата видни балкански учени, допринесли извънредно много за изясняването на един културологичен проблем не само от балкански, но и от общоевропейски характер.

Както посочва Иван Д. Шишманов в своята студия "Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи", чиято първа част излиза преди сто и десет години, през 1896 (втората – две години по-късно)[1], първите балкански публикации на песента за мъртвия брат се появяват в началото на XIX в. През 1824 г. Вук Караджич публикува една сръбска песен в "Српске народне пјесме", а на следващата година С. Фориел включва в "Chants populaires de la Grèce moderne" песен със заглавие "Нощното пътуване" ("Η νυκτερινή πέρπατησία"). Първият български вариант на този мотив се появява през 1852 г. в "Цариградски вестник", а някои от най-поетичните – в сборника на Братя Миладинови "Български

---

[1] **Шишманов, Ив.** Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи. – СбНУ, 13, 1896, 474–569; СбНУ, 15, 1898, 449–600.

народни песни" (1861 г). С албански вариант (в превод на френски) науката се запознава чрез статията на Дора Д'Истрия "Les albanais des deux côtés de l'Adriatique et la nationalité albanaise d'après les chants populaires" ("Албанците от двете страни на Адриатика и албанската народност според народните песни"), поместена през 1866 г. в "Revue des deux mondes", а за румънска версия съобщава за първи път самият Иван Д. Шишманов (в студията си "Der Lenorenstoff in der bulgarischen Volkspoesie", отпечатана в "Indogermanische Forschunden", IV, 1894 г.). В по-късно издаваните балкански сборници и в публикациите на народни песни се срещат десетки нови варианти. (До днес са събрани повече от сто български).

За разлика от западноевропейския мотив, където мъртвецът е годеник, който завлича в гроба своята любима, защото не понася нейните страдания и желаейки да отмъсти за това, че е нарушила гробния му покой, в балканския вариант мъртвият брат се вдига от гроба, за да заведе при страдащата си майка омъжената в далечен край своя любима сестра.

На мотива за мъртвия годеник и на вдъхновената от него балада на Бюргер "Ленора" са посветени много изследвания през XIX в., като полският учен Лех Ширма и немският професор В. Волнер изследват задълбочено разпространението на мотива сред западните славянски народи. Поетът Залокостас смята, че Бюргер е заел сюжета за "Ленора" от гръцка народна песен, а С. Сатас и Е. Льогран в предговора на книгата "Les exploits de Digénis Akritas, epopée Byzantine du dizième siècle" (1875) ("Подвизите на Дигенис Акритис, византийска епопея от дванадесети век") откриват произхода на балканския мотив за мъртвия брат в цикъла от епически песни за византийския герой Дигенис Акритис. Волнер обаче не приема тази генеалогия, нещо повече – смята, че първообразът е славянски и по-точно сръбски. (По-късно той променя становището си.) Следва студията на Янис Психарис ("La ballade de Lénore en Grèce" в "Revue de l'histoire des religions", 1884, t. IX), който подкрепя тезата на Волнер, че няма генетическа връзка между епоса за Дигенис Акритис и песента за мъртвия брат и че сръбският вариант предхожда гръцкия, а в основата на всички лежи най-вероятно украински или татарски образец. Той смята, че след като се ражда в сръбския фолклор, този мотив преминава в гръцкия чрез посредничеството на българската и албанската песен.

В тази ситуация на противоречиви, оборкани, понякога взаимноизключващи се становища се появява изключително ценната статия на безспорния авторитет в гръцката фолклористика Николаос Политис

"Народната песен за мъртвия брат"[2], с която известният учен възразява обстойно, аргументирано и категорично на становищата, изразени от Психарис и някои други изследователи. Той включва в студията си 17 варианта на тази песен (7 от които непубликувани дотогава) и още в началото не само изразява възторга си от високите художествени качества на тези песни, но и припомня, че елегичният и мрачен характер на мотива на "Ленора" за мъртвия годеник не противоречи на гръцкия национален дух – такива са мирологиите, песните за Харон и голяма част от "Дигенис Акритис". Спира се накратко и на въпроса за произхода на "Ленора" на Бюргер и открива корените на мотива за мъртвия годеник в скандинавския мит за Сигрун и Хелги, изграден върху поверието, че страданията и сълзите нарушават спокойствието на мъртвеца в гроба.

Що се отнася обаче до мотива за мъртвия брат – основната тема на изследването му – Политис е категоричен, че не сръбският, а гръцкият вариант е прототипът, от който са възниквали – независимо един от друг – българският и албанският, докато сръбският е произлязъл директно от българския. Анализа си на българските варианти изгражда въз основа на няколко песни от сборника на Братя Миладинови "Български народни песни" и от сборника на Огюст Дозон "Chansons populaires bulgares inédites" (1875) ("Неиздадени български народни песни"), а на албанския – по варианта, отпечатан у Джироламо де Рада, "Rapsodie d'un poema Albanese raccolte nelle colonie del Napoletano…", (Firenze, 1866). Смята, че албанската песен – почти във всичко тъждествена с гръцката – е донесена в Южна Италия от албанци, които са се преселили там от Пелопонес. Генетическата връзка с гръцкия прототип (а не със славянски, както твърди Психарис) е толкова очевидна, че той смята за ненужно да я обяснява подробно, защото става дума за почти пълно копие. Посочва само някои по-важни аргументи, сред които използването на познатите от "Дигенис Акритис" гръцки имена Константин и Арети (в албанския вариант Гарентина), а също и на гръцки думи, за които в албанския език си има съответствия. Припомня и обстоятелството, че тези песни са се пеели не в Северна Албания, където може да се допусне връзка със славяните, а в Южна Италия, където албанци са емигрирали, минавайки през Пелопонес. За красивата Морея, от която са отплавали за Италия, те пеят и в песните си, тъгувайки, че няма да я видят вече, и оплаквайки погребаните там свои близки.

---

[2] **Πολίτη, Ν.** Το δημοτικόν άσμα περί του νεκρού αδελφού, «Δελτίον της ιστωρικής και εθνολογικής εταιρίας της Ελλαδος", Αθήνα, II, 7, 1885.

(**Политис, Н.** Народната песен за мъртвия брат. – Бюлетин на историческото и етнографското дружество на Гърция. Атина, II, 7, 1885.)

Политис отделя повече място на аргументите, с които отхвърля тезата на Волнер и Психарис за славянски и конкретно сръбски произход на мотива. Странно е според него, че използването на числото 9 (често срещано във фолклора на много народи, включително и на древните и новите елини), фразата в сръбския вариант "Мили боже, чуда великога" (която в гръцките варианти е "Θιέ μου μεγαλοδύναμε, μεγάλο θάμμα κάνεις")[3], богословска по своя произход и преминала в балканските народи от гръцки, споменаването на чумата с различни имена, нежната любов на брата към сестрата – да се смятат за присъщи само на сръбския, но не и на гръцкия фолклор и характер. Възразявайки категорично на Волнер и Психарис за смятания от тях чисто сръбски израз на силни братски чувства, той заявява, че който твърди подобно нещо, показва само, че не познава характера на гърците и цитира един великолепен откъс от гръцка народна песен като едно от многото доказателства за силата на братската любов, намерила широко място въобще в гръцкия фолклор:

Τρία πράμματα μ' αρέσουν εις τον απάνω κόσμον -
το κάτεργο που περπατεί και τ' άλογο που τρέχει,
τα δυ' αδελφάκια τα καλά, σαν είν αγαπημένα...
...Ανάθεμά τον, που το ειπεί τ' αδέρφια δεν πονούνται,
τ' αδέρφια σκίζουν τα βουνά και ΄δεντρα ξεριζώνουν,
τ' αδέρφια εκυνηγήσανε κ' ενίκησαν το Χάρο[4].

Политис припомня и изразения от поета С. Василиадис възторг от съдържащата се в народните песни любов на сестра към брат, която според него сродява съвременните гъркини с великите им сестри– предшественички Антигона и Електра. За големия изследовател и познавач на гръцкия фолклор и на гръцката душевност аргументите от морално-психологически характер имат не по-малко значение от чисто фактологическите. Той обръща внимание на обстоятелството, че в сръбския вариант не е изведена ясно и логично идеята на гръцките песни за светостта на даденото обещание, от което човек не може да се освободи дори и мъртъв (това според него е направено много по-добре в българския

---

[3] Многосилни боже, голямо чудо правиш. (прев. К. Т.)

[4] Три неща ми харесват в този свят -
плаващата платноходка и тичащият кон,
две братчета добри, като влюбени...
...Анатема на който каже "Не болеят братята един за друг".
Братята пресичат планини, дърветата изкореняват,
братята подгониха и победиха Харос. (Прев. К. Т.)

вариант, който стои по-близо до гръцкия). Политис посочва и някои съществени разлики в мотивацията на героите, която в гръцката версия носи в основата си особено силната, традиционно болезнена антипатия на гърка към "чужбината", отразена в много народни песни. Той съзира само един недостатъчно логичен елемент в гръцкия сюжет (общ впрочем и за много от българските версии) – неоправданата смърт на сестрата. Допуска, че това е нов елемент и че в по-старите варианти сестрата се превръща в кукумявка[5].

Политис смята, че мотивът е проникнал в българска среда през ранното Средновековие, когато много византийски съчинения са били преведени на български. Вероятно между тях е бил и епосът за Дигенис Акритис, от който във фолклора е възникнала песента за мъртвия брат. За него е без значение дали народните песни или "Дигенис Акритис" са по-ранни, важното е, че са гръцки и че в балканския и в славянския фолклор са преминали именно от гръцки. Събира в 11 точки доказателствата си, с които подкрепя становищата на Сатас и Льогран – първите издатели на "Дигенис Акритис" – за генетическата връзка между византийския епос и народната песен. Далечно начало на този мотив той вижда още в елинската древност – в мита за Адонис, който след смъртта си, подобно на обновяващата се природа през пролетта, се връща на земята и остава известно време при любимата си Афродита. Политис припомня, че подобни сюжети се срещат и в старогръцката литература – например разказът на писателя от II в. сл. Хр. Флегон Траянос за Филиния, която излиза от гроба си, за да се срещне с годеника си, или епизодът, в който Лаодамия се среща с мъжа си Протесилай, убит в Троянската война.

Както изчерпателно посочва Шишманов, към спора на Волнер, Психарис и Политис взимат отношение редица европейски учени като А. Веселовски, К. Крумбахер, Г. Дестунис, Г. Майер, Жюл Жирар и др., които оспорват или допълват с нови аргументи доказателствата на основните становища – гръцки или славянски е прототипът. Веселовски изразява мнението, че в областта на фолклора е възможно и влияние от по-слабо към по-силно развита съседна култура. Дестунис подкрепя тезата на Политис за най-ранното появяване на гръцката песен като за посредник между нея и сръбската смята българската, а Жюл Жирар приема, че българската песен е прототип на всички останали. Крумбахер признава, че след забележителната студия на Политис променя становището си и приема гръцкия, а не славянския вариант за прототип. Приема и идеята за връзка на баладата с "Дигенис Акритис" и смята, че голямата разлика между мотива за мъртвия годеник (мотивът на

[5] Или в кукувица, както се среща и в български песни от този и от други мотиви.

"Ленора") и гръцкия и южнославянски мотив за мъртвия брат дава основание да се говори за съвсем различни мотиви. Въз основа на известното дотогава и на още 13 открити от него непубликувани варианта И. Созонович също стига до извода, че между мотива за мъртвия годеник и мотива за мъртвия брат няма нищо общо, освен обстоятелството, че мъртвите могат да възкръсват и да общуват с живите. Смята, че прототип на мотива за мъртвия годеник е разказът за Протесилай и Лаодамия, а за прототип на втория мотив – за мъртвия брат – определя сръбската песен, която след това е преминала у българите, албанците и гърците. Созонович признава на Политис преди всичко заслугата, че е събрал много нови варианти, но оспорва тезата му, че мотивът за мъртвия брат е генетически свързан с "Дигенис Акритис".

Най-сериозна подкрепа на тезата на Политис за приоритет на гръцката песен за мъртвия брат оказва по това време Иван Д. Шишманов в посочената вече обемна, подробна и много задълбочено аргументирана студия "Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи". За разлика от Психарис, който смята, че въпросът за генеалогията на мотива може да бъде решен и чрез използването само на един вариант, той поставя като решаващо условие изследването на възможно най-големия брой варианти. В труда на българския учен за първи път се разглеждат всички известни дотогава и много непубликувани и неизвестни балкански варианти на песента за мъртвия брат, голяма част от които той получава от редица балкански и други европейски учени. Още в началото на студията Шишманов изразява радостта си, че е получил и 15 нови гръцки варианта от колегата си, професора от Атинския университет Николаос Политис, които са част от готвения от него фолклорен сборник. Дава пълна библиография на десетките български и гръцки варианти, които вече са му известни, както и на румънските, албанските и няколкото сръбски. Чрез много подробен сравнителен анализ на многобройните балкански варианти той не само изследва генеалогията им, но и се стреми да разкрие важни черти на балканската народопсихология. Улеснява го не само владеенето на всички балкански и на основните европейски езици, но и изключително широката му ерудиция в областта на митологията и фолклора на Европа и на Изтока, на цивилизацията на Стария и Новия свят.

Изследвайки детайлно композицията на различните балкански варианти, Шишманов достига да заключението, че: " […] гръцката версия и от гледището на обема отговаря най-добре на идеалната схема на цялото сказание: а) Тя е изобщо взето най-кратката и при всичко това най-пълната. Всички други версии (без изменените от обреда варианти) личат, че са преводи, и то свободни преводи с дълги парафрази и украшения. б) Всички важни епизоди и детайли на гръцката версия се срещат в другите

балкански версии, докато напротив – специалните подробности на последните не могат да се констатират в гръцката. Това показва, че по-кратката версия е служила за основа на по-дългите, а не обратно. По-кратката версия е обаче гръцката"[6].

Привличайки огромен доказателствен материал от историята на световните култури, той подчертава универсалността на използването на числото 9 и обръща внимание върху любопитния факт, че то се среща най-рядко именно в смятаната от Психарис за прототип сръбска версия. Като вещ познавач на западноевропейските литератури, Шишманов посочва и много пътища, по които очевидно от Запад е дошъл на Балканите смятаният от някои за сръбски по произход десетосричен размер на балканската епическа народна песен.

Произходът на гръцкия прототип трябва да се търси, според Шишманов, в Мала Азия, откъдето той се е разпространил на Балканския полуостров, като най-близки до него са албанската и българската версия. От българската са се развили румънската и сърбохърватската. Без да отхвърля тезата на Политис за тясна генетическа връзка на песента за мъртвия брат с "Дигенис Акритис", Шишманов смята, че тя се нуждае от по-силни доказателства. Той дори обръща внимание върху недостатъчно използвани прояви на влияние на византийския героически епос върху южнославянския фолклорен героически епос. Предлага, освен в малоазийските гръцки етнически територии, изследването да се разшири и в областите, с които те граничат, за да се види дали този мотив не се среща и в техния фолклор и ако се среща – да се направи и въз основа на събрания там материал едно подробно съпоставително изследване. Шишманов подкрепя и тезата на Крумбахер, че е необходимо да се проучат отношенията между двете групи мотиви – за мъртвия брат и за мъртвия годеник, за да се установи дали има генетическа връзка между тях. Като посочва, че между българи, гърци и албанци е разпространен само мотивът за мъртвия брат, а между румънци и сърбохървати се среща често и мотивът за мъртвия годеник, Шишманов приема, обратно на Волнер, че мотивът за мъртвия брат е по-ранен и че мотивът за мъртвия годеник е произлязъл от него.

Студиите на университетските професори Николаос Политис от Атина и Иван Д. Шишманов от София не само допринасят извънредно много за изясняване на проблемите около един от най-известните мотиви в европейската фолклористика. С толерантността и взаимното колегиално уважение, с приятелския тон на своята кореспонденция, с професионалната взаимопомощ (изпращат си книги и неизвестни дотогава варианти на интересуващия ги мотив) двамата големи учени дават и

---

[6] **Шишманов, Ив.** Цит съч., с. 200.

пример на културно общуване, което винаги е било така необходимо между толкова близки народи като балканските и което, още от византийско време та до днес, е компенсирало, поне донякъде, грешките на политиците.

ИВАН ШИШМАНОВ И ЧЕШКАТА НАУКА

Владимир Пенчев

На пръв поглед опитът да се потърсят някакви пристрастия на известния български учен към Чехия и чешкото е обречен на неуспех. Западният възпитаник Шишманов трудно се вписва в контекста на българо-чешките научни и културни взаимоотношения на прелома на XIX и XX век. Малко известно е обаче, че може би още семейната среда изиграва роля за ориентацията му в подобна посока – баща му, Димитър Шишманов, се записва доброволец в австрийската войска и през петдесетте години на XIX в. пребивава известно време в Прага[1]. Тъкмо оттогава датират еднадве публикации в тамошния печат, посветени на България и българите, които са подписани с инициалите *D. Š.* Не по-малко интересен е и фактът, че през 1882 г. младият Иван Шишманов иска и получава стипендия от Министерството на просвещението да учи филология в Прага. Намесват се обаче виенските нотабили от дружество "Напредък", които са финансирали гимназиалното му обучение във Виена с условието след завръщането си да бъде учител в българско селище[2] и за съжаление това намерение на бъдещия учен остава нереализирано. Защото в обратния случай пътят на Шишманов към чешката фолклористика едва ли щеше да бъде толкова стръмен, колкото е в действителност. От друга страна, по време на обучението си в западноевропейските университети той получава все пак някаква обща представа за чешката фолклористика и нейните постижения и явно не е случаен фактът, че още в първото си научно съчинение ("Значението и задачата на нашата етнография", 1889) показва едно добро познаване на чешката фолклористична мисъл. Тук става дума не толкова за критиката (звучаща по онова време впрочем доста еретично, но затова пък напълно разбираема днес) към "старобългарските народни песни" в "Славянския народопис" на Шафарик, колкото за прокарването на определени научни постановки, които са в пълно съзвучие с лансираните от тогавашната чешка фолклористика идеи. В студията си българският

---

[1] Вж. Българската възрожденска интелигенция. С., 1988, с. 714.

[2] Вж. спомена на Ив. Георгов в: Ив. Д. Шишманов, д-р К. Кръстев, Б. Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983, с. 8.

учен заявява, че новото време, за разлика от миналото, поставя нови задачи пред нашето народознание, че придържането към некомпетентни и некомплексни методи, т. е. към методите на митологическата школа, която интерпретира фактите на погрешна основа и стига до направо фантастични резултати, има гибелни последствия за науката, че специализираните изследвания могат да се основават единствено на научно събран материал, че колкото и да не ни се иска, фолклорът търпи развитие, в процеса на което е възможно някои неща да бъдат загубени за науката и затова е наложително те да бъдат документирани навреме и то според новите изисквания и по нов начин[3].

Всъщност още в началото на деветдесетте години на XIX век Шишманов добре разбира, че разгръщащата се нова генерация чешки фолклористи в лицето на Ян Махал, Ч. Зибърт, И. Поливка, Л. Куба, В. Тиле и др. има какво да даде на младото българско народознание, че може да бъде негов истински съюзник в усилията му за полагане изследванията на фолклора на научни релси[4]. И както може да се очаква, Шишманов не остава на ниво констатация, а прави решителни стъпки за прокарване на разбиранията си. Несъмнено огромната заслуга за тяхната реализация се пада на Константин Иречек. Никак не са случайни откровенията на българския учен, споделени в писмо до Владимир Сис: "От тая дата (1891 г. – В. П.) нашата преписка вървя непрекъснато до смъртта на великия ми приятел, който в много отношения ми беше образец. Мога да кажа, че съм чел почти всичко, което е излязло изпод неговото перо. <...> Той ме държеше впрочем в течение на своята научна мисъл, като ми пращаше трудовете си или отделни отпечатъци от своите научни изследвания. Понякога съм се обръщал за съвет към Иречека и винаги той ми е отговарял с най-голяма готовност"[5]. Или пък неподправеният му възторг, изразен пред самия Иречек: "Паисий, Венелин, Иречек! Ето тримата, които, всеки на свой начин, ни показаха миналото и дадоха една определена цел на нашите народни аспирации"[6]. Безспорно е, че тази човешка и научна връзка донася много на Шишманов – и за оформянето му като учен, и за развитието на изследователските му усилия. Достатъчно е само да се

---

[3] **Urban, Z.** K dějinám vztahů mezi sofijskou a pražskou univerzitou na poli literární vědy a folkloristiky. – In: Práce z dějin slavistiky. T. 13. Praha, 1989, p. 61; **Robek, A.** Sto let univerzity v Sofii a národopis. – In: Práce z dějin slavistiky. T. 13, 79–80.

[4] **Urban, Z.** Op. cit., 61–62. Вж. и **Robek, A.** Česká etnografická bulharistika na přelomu 19. a 20. století. Čeněk Zíbrt a Bulharsko. – Český lid, 73, 1986, № 4.

[5] **Димов, Г.** Иван Шишманов. Строител на българската национална наука и култура. С., 1988, 219–220.

[6] Из архива на Константин Иречек. Т. 1. С., 1953, с. 462 (писмо от 8. X.1902 г.).

разгърнат страниците на продължилата почти двадесет години кореспонденция, за да се види широтата на темите, обсъждани от двамата, дълбочината на разменената научна информация, прозиращата висока научна ерудираност[7]. Тук обаче е важно още нещо. До голяма степен тъкмо Иречек е онази брънка във веригата, свързваща Шишманов с чешката фолклористика, благодарение на която стават реалност контактите му с Ч. Зибърт, Ян Махал, И. Поливка. Особено близки са те с последния. Започнала с писма през 1893 г., преминала през личното им запознанство през 1895 г. в Прага, тази научна връзка прераства в искрено приятелство. Шишманов и Поливка си разменят литература, изпращат си взаимно своите публикации, информират се един друг за намеренията и идеите си, спорят по отделни проблеми[8]. Подобни, макар и доста по-епизодични, са взаимоотношенията на българския учен с другите чешки фолклористи.

Естественият и логичен техен резултат може да бъде систематизиран в две направления. От една страна, Шишманов на практика прокарва в българската наука модерните за времето си виждания на чешката фолклористика, осигурява възможности за изява на нейните представители в научния ни печат или пък запознава българската научна общественост с техните постижения в нарочни свои публикации. Тук имам предвид както проекциите на търсенията на чешкото народознание в собственото му научно творчество, както появата в Сборника за народни умотворения на известните студии на Поливка, така и университетските му лекции, рецензиите му и другите публикации, посветени на подобна проблематика. Много показателно в тази връзка е написаното от Шишманов в рецензията му за сп. "Чески лид": "Мене ми се чини, че <...> заведената у славяните практика, която в "Чески лид" е възпроизведена в яка система, ще има силно влияние върху методологията на новата наука фолклор. Едва сега думата "народоука" ще отговаря на едно ясно понятие. Тъй както "Чески лид" разбира задачата на фолклора: а) изследване на народното тяло; б) изследване на народната душа, тъй би трябвало да се разбира тя занапред. Без тая синтеза фолклорът не може да се издигне на нивото на една самостоятелна наука"[9]. Специално внимание заслужават и работите му,

---

[7] Вж. Из архива на Константин Иречек. Т. 1–3. С., 1953–1963.

[8] Кореспонденцията се съхранява в Архива на БАН (сигн. НА БАН, ф. 11) и в Архива на Музея на националната писменост в Прага (сигн. LA PNP, fond J. Polívky). Вж. и **Urban, Z.** Op. cit., p. 62; **Димов, Г.** Цит. съч., с. 142.

[9] Вж. СбНУ, 6, 1891, 3–5. Вж. и рецензията му за "Библиография на чешки народни песни" на Ч. Зибърт в: Български преглед, 1896, № 4, с. 129. Вж. също **Павлов, Ив.** Чешката литература, фолклор и етнография в Софийския университет "Кл. Охридски". – In: Práce z dějin slavistiky. T. 9. Praha, 1983, p. 60.

посветени на П. Й. Шафарик, в които акцентира върху развитието на схващанията на бележития учен за българите, за техния бит и култура[10]. Още по-характерен е отзивът (който на практика е статия) на Шишманов за посещението му на Пражката народописна изложба през 1895 г., където покрай неподправения възторг от постиженията на младата чешка нация, покрай детайлното описание на организацията, подредбата, функционирането на изложбата, много стройно са изложени схващанията на автора за корените и същността на национализма, за отношенията му с народознанието и най-вече за огромната национална тежест на етнографските и фолклористичните изследвания[11]. Зачекната е и една тема, която по-късно има специфично място в научната дейност на Шишманов. Става дума за "Веда Словена". Не е тук времето и мястото да се спирам на нея, но не може да не се отбележи, че известният български учен слага сериозен акцент върху ангажираността на чешката фолклористика в лицето на Леополд Гайтлер към споменатата проблематика. Още във "Френската наука и "Веда Словена", а след това и в нарочната статия "Леополд Гайтлер – защитник на Верковичовата "Веда Словена", Шишманов представя строга научна аргументация на виждането си по въпроса, опонирайки изцяло на тезите на чешкия учен[12].

Впрочем втората статия илюстрира и следващата страна от практическата дейност на проф. Шишманов в областта на българо-чешките фолклористични взаимоотношения – усилията му за представяне пред чешката научна общественост на постиженията на младото българско народознание. Неслучайно в едно свое писмо до Иречек той заявява: „Действително време е вече да се пръсне повечко светлина върху значението на нашата народна словесност. Материали имаме с грамади – но рядко са ония, които разбират какво и защо събират"[13]. Именно затова Шишманов не се ограничава само с апостолска научна работа у нас, но и изпраща в Чехия Сборника за народни умотворения, както и други издания с народоведска проблематика, предлага взаимно рецензиране и рефе-

---

[10] **Шишманов, Ив.** 1. Личните отношения на Павла Йосифа Шафарика с българите. – Български преглед, 1895, № 2; 2. Бележки за българите в ръкописното наследство на Павла Йосифа Шафарика. – Български преглед, 1896, № 1.

[11] **Шишманов, Ив.** Впечатления от Пражката народописна изложба. – Български преглед, 1895, № 9–10, 113–139.

[12] **Шишманов, Ив.** 1. Френската наука и "Веда Словена". – В: Сборник в чест и памет на проф. Луи Леже. С., 1924, 33–72; 2. Леополд Гайтлер – защитник на Верковичовата "Веда Словена". – In: Sborník prací věnovaných V. Tillovi k šedesátým narozeninám. Praha, 1927, 202–211.

[13] Из архива на Константин Иречек. Т. 2, 258–259 (писмо от 10. IX. 1889 г.).

риране, провеждане на инициативи, посветени на българския фолклор и на някои български фолклористи, печатане в чешките славистични издания на български автори и т. н.[14] И което е още по-важно – чрез контактите си с цитираните чешки учени той упражнява известно влияние и върху научните им пристрастия, не само насочвайки ги към български теми, но до някаква степен и внушавайки им определени теоретични виждания и постановки. Което, ако се замислим, никак не е малко с оглед мястото на чешката наука в тогавашното европейско славистично народознание.

Казаното дотук естествено не претендира за изчерпателност, то е по-скоро едно напомняне за не толкова неизвестни, колкото малко проучвани факти, и от тази гледна точка, надявам се, би представлявало импулс за нови изследвания[15].

---

[14] Вж. **Димов, Г.** Цит. съч., 141–142.

[15] Вж. по проблема още **Пенчев, Вл.** Шишманов и Чехия. – В: Зборник Матице српске за славистику. Т. 64. Нови Сад, 2003, 231–236.

ПРЕПИСКАТА НА ИВАН ШИШМАНОВ И НИКОЛАЙ РУБАКИН (1921–1924)

Марина Смолянинова

Иван Шишманов и Николай Рубакин – две равностойни фигури. И двамата са били енциклопедически ерудирани учени, и двамата са работили в полето на образованието. В Ръкописния отдел на Руската държавна библиотека имах шанса да открия 12 писма на Иван Шишманов до Николай Рубакин, написани в периода 1921–1924 година и 2 писма на Н. А. Рубакин до Ив. Д. Шишманов от 1923 г. Тези писма за първи път се включват в научно обръщение.

Ярката личност на Иван Шишманов – с неговата научна, културно-просветна и преподавателска дейност – е добре известна на българските читатели. Вероятно по-малко известен за тях е Н. А. Рубакин, с когото Шишманов има преписка през 20-те години на XX век. Затова, макар и накратко, е необходимо да се разкаже за адресата на българския учен.

Николай Александрович Рубакин (1862–1946) е руски книговед, библиограф и писател. Целта на своя живот той формулира буквално така: "Борба против три несправедливости: 1. Несправедливо разпределение на материалните блага; 2. Несправедливо разпределение на гражданските и политическите права; 3. Несправедливо разпределение на образованието, тоест на знанията, идеите и тяхното свободно осъществяване"[1].

Това кредо на Рубакин определя и основната насока на неговата дейност. Той става организатор на библиотечното дело в Русия, създавайки две уникални библиотеки. Едната – съдържаща 130 000 книги – Рубакин подарява на библиотеката в Санкт-Петербург през 1907 г. преди напускането на Русия и заминаването си за Швейцария. Втората библиотека, състояща се от 100 000 книги, събирана зад граница, той завещава да се предаде на Русия след смъртта му (което е сторено). Днес тази втора библиотека на Рубакин се пази в Руската държавна библиотека. Първата половина от своя живот той прекарва в Русия (1862–1907), а втората – в Швейцария (1907–1946). Писателят завещава прахът му да бъде погребан в Русия. И това негово завещание е изпълнено.

---

[1] **Рубакин, Т. А.** История одной борьбы за права русской книги и свободу человеческой мысли (ръкопис). – В: Ръкописен отдел на Руската държавна библиотека, фонд 358, архив "Н. А. Рубакин", картон 348, а. е. 7.

Николай Ал. Рубакин разработва проблеми, свързани с пропагандата на книгата, методиката на четене, самообразованието. Основните му библиографски трудове са: "Сред книгите (Опит за обзор на руските книжни богатства във връзка с историята на научно-философските обществени идеи)" (т. 1–3, Москва, 1911–1915); "Какво е това библиологическа психология?"(Ленинград, 1924); "Психология на читателя и книгата" (Москва-Ленинград, 1929); "Introduction à la psychologie bibliologique" (t 1–2, Paris, 1922).

Рубакин завършва два факултета в Петербургския университет – физикоматематическия и юридическия. От 90-те години на XIX век той издава научно-популярни книги в различни области на знанието. До 1917 г. те се разпространяват в тиражи до 20 милиона екземпляра. Писателят води усилена кореспонденция с повече от 20 000 читатели, за които съставял и индивидуални програми за самообразование. Н. А. Рубакин създава нов отрасъл на психологията – библиопсихология. В Лозана, на базата на своята богата библиотека, основава Международен институт по библиопсихология. Именно тогава той предлага на Иван Шишманов да командирова в този институт български библиотекари.

Н. А. Рубакин е автор на 280 книги и брошури, на 350 статии в списания. Няколко статии написва, по настоятелната молба на Шишманов, специално за българското списание "Читалище"[2]. Такава е статията "Най-неотложна и несложна реформа в библиотечното дело", поместена в бр. 2–3 на "Читалище" (1921). В същия брой е публикувана и статия на Иван Шишманов за неговия руски колега и приятел[3]. В нея той дава висока оценка на трудовете на руския библиограф: "Действително няма друг човек, който така дълбоко и така всестранно и любовно да е изучавал читателя. Ето затова на него му е било съдено да стане основател на нова наука – библиопсихология, която си поставя за цел изтънченото изследване на читателската душа"[4]. Списанието помества и друга статия на Н. Рубакин – "Книжните богатства, тяхното изучаване и разпространение" (1926, № 2–3), която е особено актуална за замисъла и дейността на самото списание.

---

[2] Списание "Читалище" е орган на Читалищния съюз в България, излиза с прекъсвания от 1911 г. То помества статии и материали, свързани с библиотечното и читалищното дело, литературни очерци и студии за български писатели и книжовници, съдържа информация за новопоявили се книги. Сред сътрудниците на списанието са Ив. Шишманов, Ст. Чилингиров, Т. Г. Влайков, Вл. Полянов, М. Арнаудов, Г. Константинов, К. Гълъбов и др. (бел. ред.)

[3] **Шишманов, Ив.** Н. А. Рубакин (за 35-годишнината от неговата обществено-книжовна дейност). – Читалище, 4, 1921, № 2–3.

[4] **Шишманов, Ив.** Цит. съч., с. 49.

В България са преведени няколко книги на Н. А. Рубакин. Сред тях по-известни са: "Опит за доктор Исаак. Стара истинска приказка" (превод от руски Стоян К. Абрашев) (Сливен, 1893); "Как и кога разните народи са се научили да говорят?" (преработил на български Ив. Н. Молов) (София-Плевен, 1911); "Разказът за великите и страшните явления в природата" (превод М. Москов) (Шумен, 1919); "Сред тайните и чудесата" (превод Д. Зидарова) (София, 1966) и др. Както се вижда, книгите на Рубакин са били превеждани в България при всички режими.

Иван Д. Шишманов и Николай А. Рубакин се запознават в Швейцария. Шишманов е гостувал на Рубакин, зачитал се е в книгите от библиотеката му, преглеждал е ръкописите му. Тези двама видни просветни дейци на България и Русия са имали общи интереси и "духовно родство", което е документирано в публикуваните по-долу писма. Писмата са представени на оригиналния език (руски и отчасти френски) на тяхната кореспонденция. След всяко писмо, в скоби, е дадена справка по фонд № 358 на Н. А. Рубакин, намиращ се в Ръкописния отдел на Руската държавна библиотека в Москва.

Всички свои писма до Н. Рубакин българският учен Ив. Шишманов пише на руски език, който прекрасно е владеел.

* * *

I. Писма на Иван Шишманов до Николай Рубакин

Глубокому исследователю читательской души, основателю библиопсихологии, высокогуманному другу и брату народа, образцовому популяризатору наук Ник. Ал. Рубакину в день его 35-летн. юбилея от "Союза болгарских Нар. читален".

Кларан, 30. III. 1921. Предс. И. Шишманов

(Дарствен надпис на Иван Шишманов върху книгата "L'ancien art Bulgare", подарена на Н. Рубакин, 30 март 1921 г.; фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон № 288, ед. хр. 49, л. 15.)

Писмо № 1 от 3. VI. 1921 г.
Monsieur le D-r Nicolas Roubakin
Clarens, Maison Lambert.
Section de la psychol. bibliologique
Wilderswil, 3. VI. 1921.

Дорогой Николай Александрович!

Вы не можете себе и представить, как мы довольны, что наконец Марии Артуровне[5] удалось найти потерянную корректуру. Действительно редкая догадливость! Вот что значит быть не только библиопсихологом, но и хорошим математиком, знакомым с теорией вероятности. Как бы ни было, нам живется спокойнее с тех пор, как совесть успокоилась.

Здесь мы нашли себе уютную комнату в старом сельском местечке. И живем тихо и счастливо. Жена заботится о том, чтобы я сделался опять крепким. Был бы Вам очень признателен, если бы Вы могли прислать нам на несколько дней книгу Тысса.

Жму всем крепко руку

И. Д. Шишманов

Милая Людмила Александровна!

Мы устроились очень уютно и спокойно. Муж поправляется не по дням, а по часам и очень доволен и весел. Еще благодарю за все.

Ваша Лидия Шишманова.

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 1.)

Писмо № 2 от 24. VI. 1921 г.

Wilderswil pris Interlasten

Haus des Gemeindeschroobers Hem

Дорогой Николай Александрович!

На днях отослал несколько сведений о Вас и Вашей деятельности для органа болгарского "Читательского Союза" вместе с Вашей прекрасной статьей о неотложной реформе библиотечного дела.

Прилагаю Вам копию с просьбой после прочтения (попробуйте понять с помощью Марии Артуровны) вернуть мне ее.

Как Вы увидите я больше всего восхищаюсь Вашей готовностью отвечать безусловно всем своим корреспондентам, но должен признаться, что по отношению ко мне Ваша ревность до сих пор не проявилась с большой интенсивностью.

Как это объяснить?

Ну, будьте здоровы и не слишком сердитесь, если не передал, может быть, некоторые факты с желательною подробностью. Приходилось быть кратким. Во всяком случае не откажите признать, что мой опус о Вас отвечает вполне моему психологическому типу.

---

[5] Мария Артуровна – помощничка на Н. Рубакин.

Вам он известен.

Кланяюсь Г-же Рубакиной и детям. Жена ждет ответа. Поклон Марии Артуровне и всем знакомым.

Ваш И. Шишманов.

PS. Мы нашли другую квартиру, еще лучше. Чувствую себя прекрасно в Wilderswil-t, где климат и местность восхитительны. Наш новый адрес:

Wilderswil pres
Interdems Chalet Boutibonn
А книгу Тысса?
(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 9, л. 2.)

Писмо № 3 от 29. VII. 1921 г.

Написано на визитната картичка на д-р Иван Шишманов.
Dr. Ivan Schischmanov
Wilderswil
Avec les meilleurs remerciements.
Благодарю за остроумное письмо!
(Фонд № 358 Н. А.Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 4.)

Писмо № 4. Берн, 19. VIII. 1921 г.

Глубокоуважаемый Николай Александрович!

Получил очень лестное сообщение из Софии, что Академический совет выбрал меня титуляром болгарской кафедры при Международном университете в Брюсселе. Так как Otelet – один из организаторов этого высшего Учебного Института и как многое мне об его целях и тенденциях неизвестно – прошу сообщить мне точный адрес Вашего друга и почитателя Otelet.

Очень рад был бы, если бы Вы могли написать ему несколько строчек обо мне. Если хотите можете послать свою маленькую рекомендацию мне – а я прибавлю ее к своему письму (чувствую, что запутался в падежах, но Вы направляйте и прощайте).

Завтра едем во Фрайбург. Как тяжело нам расставаться с прекрасной Швейцарией – но невозможная валюта заставляет нас уехать в менее богатые страны. Лишь бы валюта была сносной.

Адрес: Herrn N.A.Roubakine Clarens Schweiz Maison Lambert

(Кларан – с Женевского озера).
(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 5.)

Письмо № 5 от 1. IX. 1921 г.
Freiburg 1/23 Werderst. 15
Pension UTZ

Дорогой Николай Александрович!

Извините великодушно, что не ответил Вам немедленно на Ваше милое письмо с рекомендацией к Отеле. Какой Вы добрый, какой Вы энтузиаст. Чем я заслужил такое теплое отношение ко мне?

К сожалению, и мне не удалось поехать в Брюссель – переезд не позволил мне подготовиться вовремя. Слишком поздно сообщил мне Академический Совет своё решение. Обещал занять свою кафедру на идущий год.

Ваша прекрасная статья и моя должны выйти в органе нашего Союза читалень ("Български читалищенъ Съюзъ"). Журнал называется "Читалище". Но, к сожалению, не могу сказать в каком номере. Очень возможно, что редактор отложил печатание на сентябрь, так как наш орган не выходит во время вакансии. Пошлю немедленно отдельный оттиск.

Жму крепко руку и прошу передать наши самые горячие приветы Вашей супруге, детям, Марии Артуровне и всем знакомым

Ваш Шишманов.

Wilgebor
N.A. Roubakin
Clarens, Schweiz
Maison Lambert (Ward)
(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 6.)

Письмо № 6 от 8. X. 1921 г.

Дорогой Николай Александрович!

Сообщили мне, наконец, из Софии, что Ваша и моя статейки вышли в октябрьской книжке нашего органа "Читалище". Надеюсь, что пошлют отдельные оттиски. Есть маленькая просьба к Вам. Спросите Otelet, почему он не отвечает на мое длинное письмо, в котором я излагаю ему свое мнение о будущей организации Международного университета.

К сожалению, я сделал ошибку и не послал письмо рекомендованным. Очень возможно, что пропало.

А когда выйдет Ваш chef d' ouevre?

Жму руку и прошу передать наши сердечные поклоны супруге, детям, Марии Артуровне и всем знакомым.

Ваш И. Д. Шишманов.

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 7.)

Письмо № 7 от 12. VI. 1922 г.
Freiburg in Br.
Werderst. 15, Pension UTZ

Дорогой Николай Александрович!

Позвольте поздравить Вас с выходом в свет Вашей книги и поблагодарить прежде всего за милое, лестное посвящение. Я действительно горжусь, что имел удовольствие быть первым читателем Вашего крупного труда. Посмотрим теперь что скажет Компетентная европейская критика. Вы прекрасно сделали, что посвятили свое сочинение Ферриеру и Отеле. Как раз они лучше всего могут оценить высокое значение новой, навеки с Вашим именем связанной науки, библиопсихологии. Но я уверен, что Ваша теория и практика будут восприняты всеми, которые смотрят на книгу и на читателя не только с научной, но и с высоко гуманной точки зрения.

Перевод Вашего сына очень хорош. Иногда кажется даже, что русский оригинал выиграл от известных качеств французского стиля: ясность и сжатость.

Если не ошибаюсь, Вы прибавили к концу кое-что мне неизвестное. В том виде Ваш труд должен, по моему сделаться настольной книгой для каждого библиотекаря, qui le respecte, qui aime ton metice et qui a le sentiment de l'inscimense role social du livre. Я отлично знаю, что Рубакиных, понимающих свое дело, как священную миссию, немного найдутся, но этого наконец нельзя и требовать. Пусть библиотекари всего мира осуществят хоть десятую часть того идеала, который Вы им ставите – и это немало!

С этим пожеланием позвольте поблагодарить Вас еще раз за посылку. Книгу перечитываю с карандашом в руке, подчеркиваю на каждой странице оригинальные мысли, рассуждения, дефиниции, классификации, программные точки, воззвания к библиотекарям, ответы к читателям и пр., и пр.

Могу ли Вас спросить почему Вы переселились в Лозанну и что сделалось с Вашим планом поехать к Отеле в качестве директора библиопсихологического института?

Моя жена и я кланяемся всем Вам, а также и Марии Артуровне и просим не забывать нас. Мы думаем остаться здесь еще на один год, если дороговизна и трудности, создаваемые иностранцам, позволят.

Жму крепко руку

Ваш И. Д.Шишманов

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 8.)

Письмо № 8 от 2. VII. 1922 г.

Lausanne

Av. des Mousquines 38, III.

Женева, 2.VII.1922

Дорогой Николай Александрович!

Не удивляйтесь, я действительно в Женеве. Приехал (au III Congrès d'éducation mondiale) как делегат председательствуемого мною Союза родителей и воспитателей Болгарии и думал, что непременно встречу Вас здесь Helas! Бирюков и Ferrieres убедили меня скоро, что не увижусь с Вами, по крайней мере в Женеве. Что с Вами? Нужно встряхнуться! Нельзя поддаваться и болезням. Узнал, что дело с Мексином расстроилось. Зачем? Это должно быть Вас мучит, но нельзя ли как-нибудь поправить?

Мексин – единственный ли издатель в мире? Масса их в Берлине, в Париже. А Бирюков не может ли помочь? Его дела, должно быть, отлично преуспевают. Он очень потолстел и оживился: отличные симптомы.

Как madame Рубакина и детки? Подросли (потолстели?) в горах? Мария Артуровна все также ли прелестная работница? Она с Вами, или осталась в Кларане при библиотеке? Вот видите, по старой привычке обливаю Вас вопросами. Буду здесь еще сегодня и завтра.

В пятницу (утром рано) уезжаю (6.50).

Жму крепко руку Вам, супруге, детям и Марии Артуровне.

Ваш И. Д. Шишманов

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 9.)

Письмо № 9 от 31. X. 1923 г.
Freiburg, 31.X.1923 – Werderstr, 15.

Дорогой Николай Александрович!

Из Софии просят меня взять на себя редакцию нового органа "Союза Народных читален" (Читалищен Съюз) и я принципиально согласен. Придется мне, значит, скоро возвратиться на родину. Мне очень хотелось бы поместить еще в первом номере журнала что-нибудь от Вас. Не пошлете ли Вы мне коротенькую статейку (может быть, и программную?). Я со своей стороны обещаю Вам познакомить нашу публику в ближайшее время с Вашей библио-психологией. Не согласились бы Вы быть нашим сотрудником и поставить Ваше имя в числе таковых?

Сердечный привет всем Вашим и Марии Артуровне.

Горячо жму руку.

Шишманов

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 10.)

Письмо № 10 от 28. IX. 1923 г.
Herrn Roubakine N.A.
Lausanne
Av. des Mousquines 38.

Дорогой Николай Александрович!

Простите, что не писал Вам немедленно после приезда. Ведь хотелось мне сообщить Вам положительные результаты моего вмешательства в Вашем деле.

К сожалению, первый раз видел Горького в большой, шумной русской компании и не было никакой возможности поговорить с ним наедине. Но письмо (т.е. копию письма) передал все-таки вместе с письмом Гомена О. Он даже Ваше послание пересмотрел раньше и сказал, что получил и читал оригинал. Наконец, несколько дней тому назад мне удалось поговорить с ним интимно. Изложил ему все, как было, в Вашей записочке… но получил довольно сердитый ответ. Он мне прямо заявил, что не может лично ничего сделать, и прибавил очень недвусмысленно: "Я ему прямо напорчу. Пусть отнесется к Григорьеву в советское посольство (в Берлине) или к Рязанову (Моск. Госархив). "Но пусть не думает, что издадут его вещи без всякой цензуры…". Вот, дорогой Николай Александрович, что я могу Вам сообщить по важному для Вас

вопросу: почти что ничего. Живу еще с впечатлениями от последней моей поездки в Швейцарию и не забуду никогда Ваше гостеприимство. Не забуду ласковую заботу Марии Артуровны и не забуду, как Вы меня заставляли спать, заваливая меня самыми интересными книгами. Какой чудный вид должно быть сегодня с Вашего балкона.

Обнимаю. Сердечный поклон супруге.

И. Д. Шишманов

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 11.)

Письмо № 11 от 10. XII. 1923 г.
Freiburg
Werderstr. 15.

Дорогой Николай Александрович!

Не ответил Вам немедленно, во-первых, потому что Вы меня почти зарезали, и нужно было ждать, чтоб рана зажила и, во-вторых, хотел получить из Софии формальное уверение, что новый орган "Читалищнаго Союза" не будет заниматься абсолютно никакой политикой.

Да и я, как Вам известно, не большой приятель тенденциозной общественности, и потому мне несколько обидно, что Вы, хоть и ловко и с большим дипломатическим тактом, отказались подкрепить меня в трудном деле редакторства. А мне необходимо иметь в первом номере по крайней мере дружеское письмецо от Вас в роде отеческого благословления или маленького благопожелания или же программочки. Довольно пока, чтоб люди знали о Ваших симпатиях в нашем деле. Да оно же и Ваше дело. Вы же в качестве основателя библиопсихологии работаете для всего человечества. В Болгарии Вас знают не меньше, а может быть, и больше, чем в других частях широкого славянского мира (кроме России, понятно). Я же хочу, чтоб Вас не только глубоко уважали, но и любили. Caprisce? Donc, прошу послать мне хоть несколько строк для первого номера.

Горький обещал написать мне воспоминания об одном болгарском писателе, жившем и умершем в Швейцарии, с которым познакомился на Capri, – Петко Тодорове.

Merci d'avance!

Жму крепко руку. Сердечный поклон Вашей супруге, Марии Артуровне и детям.

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 12.)

Писмо № 12 от 24. I. 1924 г.
Monsieur N.A. Roubakine
Lausanne
Av. des Mousquines 38, III.

В вагоне:
Мюнхен, 24. I. 1924.
По дороге за Болгарию!
Дорогой Николай Александрович!
Наконец, тронулись.

Послезавтра будем в Софии. Ваша статейка замечательна. Жаль, что нужно ее переводить. Ждем до сих пор сообщение, какой гонорар можно Вам определить. Очевидно, письмо потерялось. Вот почему немножечко опоздал со своим "Спасибо за сотрудничество". Но Вы знаете, как я Вам глубоко признателен за поддержку.

Жму крепко руку.

Сердечный поклон супруге, Марии Артуровне и детям.

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 288, ед. хр. 49, л. 13.)

* * *

II. Писма на Николай Рубакин до Иван Шишманов

Писмо № 1
Лозанна, 5. XI. 1923 г.

Дорогой наш Иван Дмитриевич! Получил Вашу открытку, лаконичности которой позавидовал бы и Ликург. Очень порадовало меня то, что Вы снова начинаете работать в психической стихии Вашей родины, где уже столько поработали. Поздравляем от всей души! Впрочем, по совести сказать, на Вашем месте не торопился бы ехать. Разумеется, Вы, при Вашей гуманности, – драгоценнейший элемент для обновляющегося государства, и в "Читалищах" не засидитесь: взовьетесь "сизым орлом под облакы". В таком случае буду аплодировать с высоты лозаннской горы. Постарайтесь услышать наши аплодисменты.

Теперь о Вашем дружеском призыве к библиотечному сотрудничеству. Принципиально принимаю с благодарностью. Рад служить просвещению болгарского народа, если могу. Но дело вот в чем: я до сих пор

не сдал второго тома русского издания "Библиопсихологии", который, кстати, сказать, имеет очень мало общего с французским изданием. Сдам к новому году только. Значит до первого января 1924 года, на мое сотрудничество не рассчитывайте. Кроме того, Ваша лаконичность вовсе не вразумительна: каких размеров орган? О библиотеках только или о народном образовании вообще? Каких размеров должна быть статья? Из какой примерно области? Вы думаете, что я телепатически знаю все это в виду общения наших душ? Увы, супра-нормальное сознание во мне еще не действует! Поэтому "объяснитесь", как говорят юристы. Или пришлите первый номер журнала. Если Ваш орган будет культурнический, – это для меня очень хорошо. Но если он будет вместе с тем органом политическим? В таком случае хотел бы знать, какой партии, да и программу партии прочитать. Вы знаете, что я не любитель политики с ее красными, черными и иными террорами, и блестяще могу подвести Вас при всем моем неограниченном к Вам доверии и любви.

Мария Артуровна и все мы посылаем Вам и Лидии Михайловне свой душевный привет. Будем ждать писем.

Если увидите Мак. Алек., спросите его, получил ли он из редакции "Накануне" экземпляр моей книги "Писем к читателям о самообразовании"? Вообще я очень удивляюсь, что не получил от него ни строчки и даже ответа на мою просьбу о присылке его книг в мою библиотеку, имеющую, как Вы знаете, немалое общественное значение.

Н. А. Рубакин

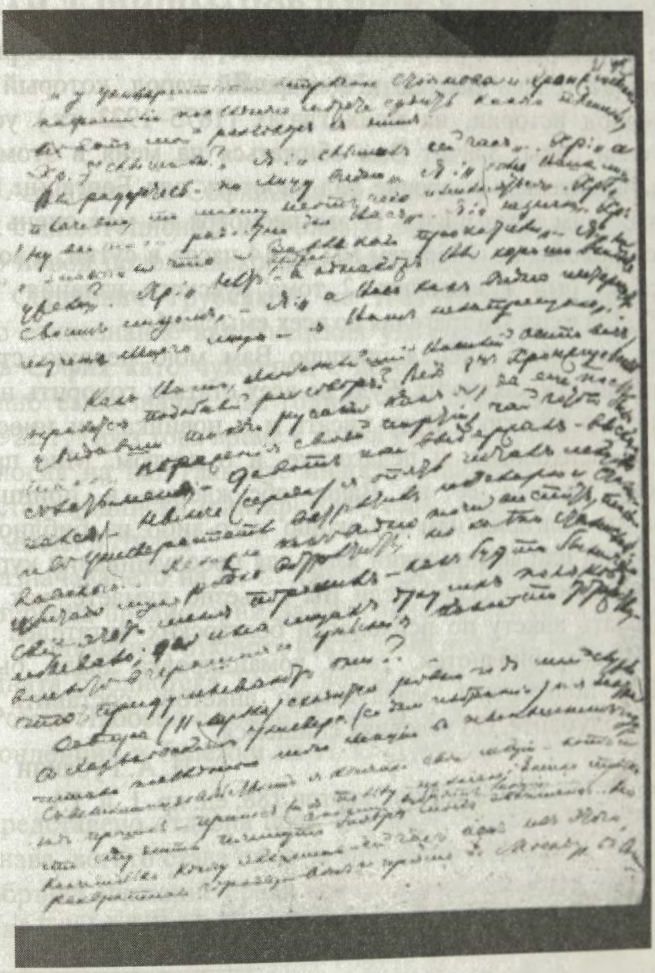
(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 188, ед. хр. 1, л. 2.)

Письмо № 2

Лозанна, 13. 12. 1923 г.

Дорогой наш Иван Дмитриевич!

Сейчас получил Ваше письмо, и так Вы меня напугали, что я немедленно взял перо и написал для Вашего симпатичного журнала небольшую статью, хотя, как мне кажется, и не программную. Вы чего же это по воробью из пушки выстрелили? Кажется, воробей – птица мирная и Вас очень любящая, и Вас не обижающая. Напротив, она сама обижена: не желая стоять ни в большевиках, ни в антибольшевиках, я осужден сидеть в своем книжном выезде и работать, увы, не для настоящего, а для будущего. Вы сами были свидетелем той психологии, какую мне адресуют даже такие, как Горький и Р. Роллан: никому я не угодил! Даже

Ръкопис на писмо на Иван Шишманов до Николай Рубакин

дорогому Ивану Дмитриевичу! Для меня всякая политика есть обман и насилие. Я не желаю участвовать ни в том, ни в другом. Из газет я знаю, что весь болгарский народ пропитан политикой, и заключил отсюда, что мое мнение о политике будет принято плохо, а это мне неприятно. Я очень люблю не только Вас, но и болгарский народ, который в такой короткий период истории, на моих глазах (1875–1923 гг.) успел так развернуть свои силы. Значит Вам обижаться на меня в этом смысле нечего. Я действительно искренне рад работать для Болгарии вместе с Вами и под Вашим крылышком. И это несмотря на мое очень тяжелое материальное положение. Работаем мы по 14 часов в сутки, а вот до сих пор не в силах был я закончить 2 тома русского издания "Библио-психологии". Для меня это трагедия во всех смыслах!

Через несколько дней я пришлю Вам мою первую статью. Я открываю небольшую серию их. Буду во всех статьях говорить не только о теории, но и о практике. Буду писать и о новинках, и иностранной литературе по психологии, и педагогике, и о другом. Мне пришла в голову мысль: ставлю ее на Ваше обсуждение в принципе: не командирует ли Болгария нам в Секцию кого-либо из библиотекарей, знающих русский или французский язык для прослушивания курса моих лекций по библиопсихологии? Если Вы серьезно думаете, как Вы мне говорили, сделать анкету по психологии болгарских читателей в целях улучшения Ваших библиотек, такая командировка была бы очень полезна. Надо подготовить заведующего анкетой, составить сообща бланки и т.д. Подумайте. Об условиях спишемся.

Н. А. Рубакин

(Фонд № 358 Н. А. Рубакин, картон 188, ед. хр. 1, л. 1.)

ИВАН Д. ШИШМАНОВ И НИКОЛАЙ С. ТРУБЕЦКОЙ

Владко Мурдаров

В Алманаха на Софийския университет "Св. Климент Охридски" от 1940 г. с животописни и книгописни сведения за преподавателите, подготвен по повод половинвековното му съществуване[1], при името на княз Николай Сергеевич Трубецкой, по това време редовен професор по славянско езикознание във Виенския университет, е посочено, че той е работил в София като чужденец с договор и е бил редовен доцент по сравнително езикознание две години – от 1 октомври 1920 г. до 1 октомври 1922 г. През това време е водил курсове по сравнителна граматика и морфология на най-главните индоевропейски езици, основен и горен курс по староиндийски (санскритски) език, както и по история на религиозната мисъл в Индия[2].

Назначаването на Н. С. Трубецкой в Софийския университет има обаче интересна предистория. За нея свидетелства едно негово дълго писмо до Ив. Шишманов, открито, както става ясно, от някогашния директор на Народната библиотека Тодор Боров в архива на Шишманов и изпратено на Роман Якобсон с коментар, за да бъде публикувано в големия том с кореспонденция и бележки на Н. С. Трубецкой, който Якобсон е подготвил[3].

Представено отдавна пред научната общественост, това писмо не се споменава, когато става дума за личността на Иван Д. Шишманов, и на него се обръща внимание преди всичко заради ценните данни за научната и житейска биография на самия княз[4].

---

[1] Алманах на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Животописни и книгописни сведения за преподавателите. 2. изд. За петдесетгодишнината на Университета 1888–1939. С., 1940. Това преработено и допълнено издание на Алманаха, излязъл през 1929 г., е подготвено под ръководството на М. Арнаудов с помощници М. Михайлов и Ал. Бурмов.

[2] Пак там, 619–620.

[3] N. S. Trubetzkoy's Letters and Notes. Prepared for publication by R. Jakobson. The Hague–Paris, 1975, 445–448.

[4] **Симеонов, Б.** Н. С. Трубецкой в Болгарии (документы). – Балканско езикознание, 1977, № 4, 5–12; **Младенов, М.** Письмо Н. С. Трубецкого акад. Ст. Младенову. – Болгарская руссистика, 1978, № 6, 75–77.

Писмото на Н. С. Трубецкой носи дата 27 април 1919 г. и е изпратено от Константинопол, близо до който, както сам пише, князът живее по това време в колония на руски бежанци[5]. В него той описва подробно своята научна кариера като приватдоцент в Московския университет, където е преподавал санскрит, и моли Иван Д. Шишманов за съдействие да бъде назначен като преподавател в Софийския университет или в някое друго българско висше учебно заведение, след като последно е бил приватдоцент в катедрата по сравнително езикознание и е преподавал индоевропейски езици в университета в Ростов на Дон.

От началото на подробното писмо става ясно, че около 1905 г. Иван Шишманов се е запознал с юношата като племенник на В. Н. Лермонтова и му е изпратил по-късно изследването си "Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите"[6] с автограф и надпис "На бъдещия историк на древните българи". (В писмото Н. С. Трубецкой нарича това проучване на Шишманов "книга", което означава, че може би е получил от автора целия том на СбНУ).

Иван Д. Шишманов има всички основания да напише своето посвещение, защото от четиринайсетата си година[7] Н. С. Трубецкой започва да се занимава с изследователска работа и скоро публикува и първите си кратки изложения по въпроси на етнографията, фолклора и народната поезия[8], като постепенно от финските, древните азиатски и кавказките народи се насочва и към славянските[9].

Като съобщава в писмото си до българския учен, че не е станал историк, Н. С. Трубецкой посочва специално, че интересите му първоначално са били насочени преди всичко към етнографията, но след това съществено се е засилил и интересът му към езикознанието. След

---

[5] **Kretschmer, P.** Nikolaus Fürst Trubetzkoy. – In: Akademie der Wissenschaften, Wien. Almanach für das Jahr 1938, 88, 1939, 226–337; **Jagoditsch, R.** Zum Studium der Geschichte der Slavistik in Österreich. – Wiener slavistisches Jahrbuch, 8, 1960, 180–181; **Meister, R.** Nikolaus S. Trubetzkoy. – Wiener slavistisches Jahrbuch, 11, 1964, S. 8; **Hafner, S.** Fürst Nikolaj Sergeevic Trubetzkoy (Trubeckoj). – In: Opera slavica minora linguistica. Hgg. **St. Hafner, F. W. Mares** und **M. Trummer** unter Mitarbeit von **W. Kuhlnelt-Leddihn**. Wien, 1988, S. XXXV; **Hafner, S., H. Miklas, E. Ertl**. Geschichte der österreichischen Slawistik. – In: Beiträge zur Geschichte der Slawistik in den nichtslawischen Ländern. Wien, 2005, S. 34.

[6] **Шишманов, Ив.** Критически преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името "българин". – СбНУ, 16–17, 1900, 504–703.

[7] **Hafner, S., H. Miklas, E. Ertl**. Op. cit., p. 33.

[8] Ibid., 33–34.

[9] **Чейка, М.** Николай Сергеевич Трубецкой (1890–1938). – Съпоставително езикознание, 1990, № 2, с. 105.

революцията на него му се наложило да напусне Русия, но силно желаел да продължи както преподаването, така и същинските си научни занимания. Доколкото обаче смятал, че в родината му дори и след края на гражданската война хората на чистата наука още дълго ще бъдат смятани за "ненужни хора", той решил да обърне погледа си към България, свързана с Русия и чрез академичните традиции, но и чрез общите тенденции в развитието на науката и духовната култура[10].

Като обяснява подробно, че основните му интереси са преди всичко в областта на езикознанието и описва заниманията си с индоевропейските, угрофинските, тюркските и кавказките езици, за да започне и работа по дисертацията си "История на възникването и разпада на общославянския праезик" и да завърши голяма част от нея, бъдещият създател на фонологията Н. С. Трубецкой отбелязва, че в същото време продължава да се занимава и с етнография, фолклор и история на религиите, но в тези области заниманията му имали по-скоро епизодичен характер. За да завърши представянето си обаче, той посочва, че публикациите му до момента били преди всичко в областта на етнографията[11].

Особено интересен факт за читателя е, че писмото на княз Н. С. Трубецкой съдържа и кратък словесен портрет на Ив. Шишманов, както той е познат на младия учен. Като го определя като един от видните представители на българската наука и човек, ясно съзнаващ неразривната връзка на българската научна мисъл с руската, князът специално подчертава симпатиите на Шишманов съм Русия, които са добре известни на неговите сънародници[12].

Тази оценка за Иван Д. Шишманов е напълно основателна, защото задълбочените му изследвания за руското влияние в българската книжнина и за приноса на отделни учени, публикувани преди всичко в професорското списание "Български преглед"[13], в чието списване е участвал, са добре познати.

Писмото на Н. С. Трубецкой завършва с молба за отговор дали въз основа на получените данни от биографията му той може да получи преподавателска длъжност във висше учебно заведение в България. В архива на учения отговорът на Ив. Шишманов не се пази, но както

---

[10] N. S. Trubetzkoy's Letters and Notes, p. 445.

[11] Ibid., p. 448; **Hafner, S.** Op. cit., p. X.

[12] N. S. Trubetzkoy's Letters and Notes, p. 446.

[13] **Шишманов, Ив.** 1. Венелиновите книжа в Москва. I–II. – Български преглед, 1897/1898, № 8, 17–46; № 9, 36–70; № 10, 35–51; 2. Наченки от руско влияние в българската книжнина. – Български преглед, 1898/1899, № 9–10, 113–177; 3. Руското влияние в езика и Богоровата реакция. – Български преглед, 1899/1900, № 2, 106–127.

посочва в бележка под черта в изданието си и Якобсон, желанието на младия учен е увенчано с успех[14] и след като, наред с други руски преподаватели[15] емигранти[16], е избран за доцент в Софийския университет, на 29 октомври 1920 г. Н. С. Трубецкой изнася там встъпителната си лекция "Съвременно приближаване към въпроса да праиндоевропейския език"[17].

Този факт заслужава внимание не само защото така се сбъдва голямото желание на руския учен да работи и да преподава отново в научна атмосфера и да ползва библиотеките на България[18]. Интересно е и това, че с безспорното си съдействие за привличането на Н. С. Трубецкой Иван Д. Шишманов, който по това време вече е приключил дипломатическата си кариера като пълномощен министър в Украйна и отново се е върнал към науката, освен че прави хуманен жест към него, осъществява и едно свое собствено намерение, което той е провеждал съвсем последователно като член на професорската колегия в Историко-филологическия факултет на университета и особено като министър на народното просвещение.

Амбицията на българския учен винаги е била да даде възможност на младите българи чрез следване или специализация да се обогатят интелектуално, като се потопят в европейската наука и така, със своите знания, да обогатят по-късно и самата родна наука. Заради това той има голям принос за множеството стипендии, които те получават, за да учат в различни европейски университети. Привличането на княз Н. С. Трубецкой в преподавателския състав на Софийския университет е ход в обратната посока – да бъдат приобщени към българската наука перспективни учени, за да може и в България студентите да имат възможност да получават качествени знания, които инак биха били трудно достъпни за тях. Тези виждания на Иван Д. Шишманов споделя и неговия ученик М. Арнаудов, който докладва в университета предложението за приемането на Н. С. Трубецкой като доцент[19].

Не може да се говори за дружески отношения между двамата учени. Въз основа на публикуваното писмо може да се каже, че контактът между тях е бил преди всичко официален, но той допълва представата ни

---

[14] **Jagoditsch, R.** Die Lehrkanzlei für slavische Philologie an der Universität Wien 1849–1949. – Wiener slavistisches Jahrbuch, 1, 1950, S. 44.

[15] **Hafner, S., H. Miklas, E. Ertl.** Op. cit., p. 34.

[16] **Арнаудов, М.** История на Софийския университет "Св. Климент Охридски" през първото му полустолетие 1888–1938. С., 1939, с. 407.

[17] N. S. Trubetzkoy's Letters and Notes, p. 448.

[18] **Hafner, S., H. Miklas, E. Ertl.** Op. cit., p. 34.

[19] **Симеонов, Б. Н.** Цит. съч., 8–11.

за Иван Д. Шишманов като учен, амбициран не само да обогатява със своите занимания науката в България, но и да поддържа по всякакъв начин нейното европейско равнище, което той върши през целия си съзнателен живот.

ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ИВАН ШИШМАНОВ И ДИМИТЪР МАРИНОВ СПОРЕД ЕПИСТОЛАРНОТО ИМ НАСЛЕДСТВО

Маргарита Василева

В историята на нашата наука – имам предвид не само етнологията, но изобщо българската хуманитаристика – името и делото на проф. Ив. Шишманов отдавна са утвърдени и оценени високо. Днес като че ли е много трудно да се добави нещо ново. Въпреки това поемам предизвикателството да акцентирам върху отделни детайли, свързани с дейността на учения, които рефлектират върху българската етнография и нейното научно-организационно укрепване в един точно определен времеви отрязък.

При издирванията ми за живота и дейността на известния наш етнограф Димитър Маринов и усилията да намеря възможно най-пълна изворова информация, попаднах на оживената кореспонденция между него и Иван Шишманов. Тя датира от 90-те години на XIX в. и продължава цели три десетилетия. Това са над 120 документални текста, главно писма и по-малко официални рапорти, обяснителни записки и донесения. Основната част от тези документи се съхранява във фонда на Ив. Шишманов в Научния архив на Българската академия на науките (НА БАН), а 11 писма от Ив. Шишманов до Д. Маринов, датирани в периода от 1891 до 1906 г., се намират в Архива на Етнографския институт с музей (АЕИМ)[1]. Съвсем естествено в това внушително като обем архивно наследство натежават писмата от Д. Маринов до Ив. Шишманов. Самият Маринов не е фондообразувател. Вероятно част от адресираните до него Шишманови писма (често споменавани от Маринов) са загубени, но и споменатите 11, намиращи се в АЕИМ, са достатъчно красноречиви и ценни.

Запазените главно епистоларни документи представляват рядък извор за личностните качества на двамата дейци, за научните виждания и обществените им позиции. Но те очертават и ролята, която Ив. Шишманов изиграва за формирането на Д. Маринов като етнограф и

---

[1] Част от тези документални текстове вече съм публикувала изцяло в по-ранни мои работи. Най-много на брой (28) са отпечатани в приложение към труда ми "Димитър Маринов. Изследователят на живата народна старина" (С., 1996).

фолклорист, а чрез него и за общото научно и институционално развитие на българската етнография.

По своя дълъг жизнен и творчески път Д. Маринов се среща с много изявени личности на своето време, учи се от тях, ползва се от подкрепата им. Но връзката му с Ив. Шишманов е нещо много по-специално. Тя е и научно, а до голяма степен и емоционално мотивирана. От 1889 г., когато започват връзките между тях и Д. Маринов нарича Ив. Шишманов свой "споспешник", в смисъл попечител, през всички последвали години на активна дейност той среща неговото разбиране, напътствия и безрезервна подкрепа. Като учен със солидна европейска подготовка и висока ерудиция, сам работил по етнографски и фолклористични проблеми, Ив. Шишманов вижда в лицето на начеващия етнограф перспективен изследовател на българската народна култура. А в качеството си на висш служител в Министерството на народното просвещение през 80–90-те години на XIX в. и по-късно министър, той разполага с административни и финансови механизми за конкретна помощ. Шишманов следи работата на Д. Маринов, напътства го и го насърчава.

В края на 1891 г. по повод на излязлата първа книга от поредицата "Жива старина" Шишманов му пише: "Аз се чудя на Вашето трудолюбие, на Вашата прозорливост и особено на Вашата строга систематика! В последното отношение особено Вие седите по-високо от всички наши етнографи… Вий притежавате всички условия да станете сериозен изследовател и да влезете в реда на славянските учени етнографи, които минават и в областта на сравнителната наука."[2]

Д. Маринов не пропуска да благодари за оценката (както впрочем прави това и по-късно многократно). На 13 януари 1892 г. той пише пространно писмо до Шишманов, в което между другото оценява и влиянието му върху себе си:

"Първата искрица, много слаба искрица бе от г. Бассанович, който с въсхищение чете отломци от огромния ми материал; втората искрица е от г-на Живкова[3], но тя беше повече от голяма за мене благосклонност, отколкото от едно твърдо уверение в ценността на събрания материал. Вий сте, г. Шишманов, третата голяма искра, която стопли моите сили. Вашето насърдчение и оценка за досегашния ми материал са дотолкова ценни, защото Вий сте го видели и имахте може би право да се произнесете другояче… Недейте го зима за преувеличение – Вий сте моят

---

[2] Вж. АЕИМ, № 218, л. 2.

[3] Става дума за Георги Атанасов Живков, който тогава оглавява Министерството на народното просвещение.

учител, моят образец. Доста толкова. Моля Ви само туй: искрено указвайте на тия редове, дето аз негде ще погреша."[4]

Мисля, че в случая Д. Маринов не преувеличава, нито пък ласкае Ив. Шишманов. Цялата кореспонденция, която имам предвид, потвърждава, че по времето, когато Маринов пише отделните книги на "Жива старина" и извършва допълнителна теренно-събирателска работа за дооформяне на поредицата, той непрекъснато държи в течение Ив. Шишманов, допитва се до него, очаква съвети. И Ив. Шишманов наистина го съветва. През 1892 г. той е съвсем конкретен в препоръките си:

"Пазете се само от прибързани генерализации и забелязвайте за всеки факт де е видян или слушан. Общите разсъждения си имат своята прелест, но и своите опасни страни. По-добре картината да не представлява такива широки и очарователни перспективи, но да бъде фотографически вярна".[5]

От своя страна Д. Маринов, респектиран от научния авторитет на Шишманов, се вслушва в съветите и препоръките му. (Изключение е случаят с предложението написаното да се публикува в СбНУ). С него той споделя изследователските си планове, идеите си за научно-организационното укрепване на българската етнография, дори и личните си преживявания и проблеми, които съвсем не са малко. По съветите на Шишманов Д. Маринов се ограничава в педантичното събиране и систематизация на материала, в което е и силата му.

Още през ранната 1892 г., работейки върху "Жива старина", Д. Маринов излага в писмо до Ив. Шишманов свой план за пълно етнографско проучване на българските земи чрез едно "етнографическо бюро (или комисия)" и за изграждане на специализиран етнографски музей със свой печатен орган. Този проект е обвързан с тогавашната му идея да оформи "Жива старина" като етнографско-фолклорно списание от 20 поредни книги, с които да обхване цялото богатство на българската народна култура.

Няма никакво съмнение, че изложеният проект е провокиран от програмната статия на Ив. Шишманов "Значението и задачата на нашата етнография" (1889 г.), която Маринов е познавал. Интересна е реакцията на Ив. Шишманов. В архива му е запазена чернова от писмото, с което той отговаря веднага на Д. Маринов. Ето какво четем там:

"Драги г-н Маринов, Вий ме удивихте с плана, който излагате в последното си писмо, и то в двойно отношение: едно, защото се схожда напълно с един мой заветен идеал, и друго, защото **именно в последно**

---

[4] НА БАН, ф. 11 к, оп. 3, а. е. 911, л. 12–14.
[5] АЕИМ, № 218, л. 5.

време [той] бе захванал и мене да занимава по-живо… Ще ви кажа само това още, че и да не се съгласи г. Министъра на нашия план, аз имам намерение тая година да търся друг начин за неговото осъществяване: именно чрез създаването на частни фолклорни дружества или комисии във всеки или в повечето административни окръзи или поне в София (там, дето има повече приготвени сили) със състав и програма, каквито и Вий предвиждате в писмото си. Още от началото на настоящата година аз търся другари за това предприятие; не искам мнозина – най-много 10–12, но по всички главни клонове на народознанието".[6]

След едно десетилетие, на 10 юни 1903 г., Д. Маринов пише от Цариград на Ив. Шишманов като отново се връща към идеята за етнографско бюро, което да обедини усилията на "всичките наши малцинка етнографи и други любители на народния бит", за да може да организира етнографските проучвания и да се създаде етнографски музей. Към този момент той е силно впечатлен от факта, че в Петербург княз В. Н. Тенишев вече е създал такова частно етнографско бюро.

Вероятно това писмо изиграва ролята на непосредствен подтик и през септември на същата 1903 г. Ив. Шишманов, тогава вече министър на народното просвещение, назначава Д. Маринов за завеждащ етнографския отдел на Народния музей в София. Изборът не е нито случаен, нито е неподходящ. Шишманов познава Д. Маринов от края на 80-те години на XIX в., знае го като отличен познавач на народната култура в българското доиндустриално общество, знае и неговите амбиции. Сполучливият избор се потвърждава и от известния Рапорт от 19 септ. с. г., който новоназначеният Маринов изпраща до министъра. В него е изложена програмата за събиране на материални образци от народната култура и начина на излагането им в музея[7]. Този уникален за времето документ е посрещнат от Ив. Шишманов с възхищение и оценен по достойнство. Тук искам да припомня нещо интересно. Когато през 90-те години на XIX в. той е висш служител в Министерството на народното просвещение, Д. Маринов му предрича бъдещия министерски пост. Запитан от Шишманов какво ще поиска тогава от него, Маринов отговаря, че ще иска само магаре, с което да прави своите етнографски обиколки. И сега, по повод на Рапорта и новата служба на Д. Маринов, Шишманов изрича знаменателните си думи: "Ти искаше от мене магаре, ето, аз ти давам ат. Иди и работи!"

---

[6] НА БАН, ф. 11, к, оп. 3, а. е. 913, л. 27–28. (Подч. от Ив. Ш.ишманов – бел. авт. М. В).

[7] Пълният текст на Рапорта вж. у **Василева, М.** Димитър Маринов. Изследователят на живата народна старина. С., 1996, 158–170.

Тясната професионална връзка между двамата продължава и през следващите години, когато Д. Маринов урежда музейните сбирки, когато от 1906 г. оглавява самостоятелния вече Етнографски музей, а и след неговото напускане. Това много добре личи от кореспонденцията им. В архива на Ив. Шишманов има цяла серия от писма и кратки бележки, с които Д. Маринов го уведомява за подготовката на музейната експозиция, иска неговото мнение, моли го да дойде лично и на място да даде своите съвети. За всичко, което го вълнува, Д. Маринов се обръща към Шишманов, например за готовността си да напише упътване за преподаването на специален учебен предмет "етнография", изпраща му проект за устав на бъдещо етнографско дружество и т.н. Тази непрекъсната многогодишна връзка включва и контактите им в рамките на фонда "Българско отечество". Отново Ив. Шишманов е този, от когото Д. Маринов търси напътствия за написване на възложените му "монографии". Влиянието на Ив. Шишманов много отчетливо се вижда и в етнографските сбирки на Д. Маринов, посветени на материалната култура.

Архивният материал документира подкрепата на министър Шишманов за реализираната от Маринов през 1906 г. едномесечна командировка до музеите в Белград, Сараево, Загреб, Пеща, Дубровник, Задар, Любляна, Прага, Виена, Берлин, Лайпциг и Дрезден[8]. Мисля, че тук водещо е не толкова изказаното лично желание на музееведа, колкото европейското мислене на Ив. Шишманов за съизмерването ни в по-широк културен контекст. В тази посока могат да се тълкуват и препоръките му към народоведа за популяризиране на българските етнографски издания пред външния свят. Непосредствено след обнародването на първите две книги от "Жива старина" Шишманов го подсеща: "Ако имате възможност, пратете даром на учените, както правим със Сборника – поне на славистите. Аз сам ще обявя за Вашите сбирки в един реферат върху българската фолклорна литература, който се обещах да направя за един чешки етнографски вестник".[9] И за улеснение му изпраща списък с имената на учени (главно известни слависти) и етнографски списания. Още по-обстоятелствен и категоричен е Ив. Шишманов, когато в 1907 г. Маринов му изпраща отпечатаната кн. 1 от Известия на Етнографския музей:

"Не забравяйте да изпратите органа си на всички по-видни славянски и европейски етнографи, етнографски и други научни дружества. Помолете всички да Ви изпращат в замяна своите съчинения или издания и сборници. Турете вече основа на една по-специална народоучна библиотека при музея. Постарайте се да съберете преди всичко една пълна колек-

[8] НА БАН, ф. 11 к, оп. 3, а. е. 913, л. 27–28.

[9] АЕИМ, № 218, л. 5.

ция от всички български издания на песни, приказки и пр. Нека музеят стане средище на всички, които искат да изучават българската етнография. Влезнете в преписка с ония учени, които биха се интересували за нашата народоука. Завържете по-близки отношения с музеите на балканските народи, като им изпратите на първо време органа си."[10]

Запознаването с кореспонденцията оформя категоричното впечатление, че именно връзката между двамата дейци и до голяма степен влиянието на Ив. Шишманов формират професионалния стил на етнографа-изследовател Д. Маринов.

Непрекъснатите писмовни контакти разкриват и редица личностни черти на двамата учени. През 1900 г., когато Д. Маринов е в Цариград и научава за вероятния избор на Ив. Шишманов за министър на народното просвещение, той му пише: "Аз запалих една свещ и топло се помолих на моя Бог, да се сбъдне това по-скоро."[11] А ето и отговорът на Шишманов:

"Не Ви отговорих досега, защото ми напакостихте със своите свещи! Без малко щяха именно насила да ме направят министър. Благодарение обаче на Княза, който в една аудиенция от цял час ме изслуша и разбра, можах да се спася… Аз издържах обаче храбро бомбардировката, в която трябваше да чуя между друго и обвинения, че не съм бил патриот. Аз не съм бил патриот! Като че патриотизма се състои само в това, да играеш политическа роля, като че ли културната работа не е тоже патриотично дело!... Аз спечелих от целия инцидент туй, че станах в цяла България вторият, който досега е имал доблест да се откаже от един министерски пост. Така ми казват поне мнозина. Мен само едно ме очудва, че моята постъпка се смята въобще за някакво геройство! И тъй наместо да седна на министерската скамейка, аз продължавам да заемам своята мила професорска катедра и своя редакторски стол."[12]

Другият случай е също твърде показателен. Огорчен от ниския хонорар, определен за публикациите му в кн. 18 на СбНУ и верен на своя прям и рязък характер, Д. Маринов в писмо от 12 май 1902 г. напада остро редактора Ив. Шишманов – човека, който винаги го подкрепя и пред когото многократно изказва най-добрите си чувства, и в края на писмото се подписва "Ваш присен почитател". Отговорът на проф. Шишманов не закъснява: "Познавам Вашата млада буйна душа, която не е изгубила своя пигмент като белите Ви коси. Познавам Вашето пламенно око, виждал съм го как то мята стрели в един миг на възмущение…" И по-нататък след разяснения по случая завършва: "След това, ако искате, оскърбявайте ме

---

[10] АЕИМ, № 218, л. 10.
[11] НА БАН, ф. 11 к, оп. 3, а. е. 912, л. 8.
[12] НА БАН, ф. 11 к, оп. 3, а. е. 914, л. 5–10.

пак с изложения, че ще ми отстъпите целия си хонорар, и продължавайте да ми бъдете само "присен" почитател – за себе си аз знам, че каквото и да направите, каквото и да кажете, това няма да ме направи да не почитам във Вас "нине и присно и во веки веков" един добър, заслужил етнограф, трудовете на когото ще се ценят и тогава, когато моите собствени научни изследвания ще гният по прашните лавици на библиотеките (ако въобще им се направи тая чест)".[13] Тези думи показват и благородството на техния автор, и мнението му за личността на Д. Маринов.

Инцидентното задочно спречкване бързо отминава, добрите отношения се възстановяват и кореспонденцията между тях продължава. Този спор не попречва на Шишманов по-късно (в 1911 и 1914 г.) в две свои рецензии върху трудове на Д. Маринов да даде най-точната, най-пълната и ласкава оценка за ветерана етнограф.

[13] НА БАН, ф. 11 к, оп. 3, а. е. 914, л. 11–12.

ИВАН Д. ШИШМАНОВ И МИХАИЛ АРНАУДОВ. ПРОДЪЛЖЕНИЕТО НА ЕДНА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ

Васил Балевски

В сборника "Иван Д. Шишманов – форумът" публикувах първата част от писмата на Иван Шишманов до Михаил Арнаудов[1] – до 5 декември 1900 г. включително.

През 1900 г. Арнаудов е вече учител в Държавната мъжка гимназия във Видин. През 1901 г. е преместен в София, където учителства в Първа софийска мъжка гимназия (1901–1903). През 1903 г. заминава за Липиска (Лайпциг), а в периода 1904–1905 г. е в Прага за подготовка и защита на докторската си работа. След завръщането си в София е учител във Втора мъжка гимназия, след което е командирован на работа в Министерството на народното просвещение като чиновник за особени поръчки.

През този период Ив. Д. Шишманов е главен редактор на "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина". Декан е на Историко-филологическия факултет (1901–1902). От 1902 г. е действителен член на Българското книжовно дружество и Министър на народното просвещение (5. V. 1903 – 5. I. 1907). Избран е за народен представител.

Писмата, които публикувам в настоящата работа, отразяват както развитието на М. Арнаудов като личност и учен, така и енергичната дейност на Ив. Д. Шишманов в полза на научната кариера на Арнаудов. В заключение е представен един щрих от съвместната работа на двамата в Министерството на народното просвещение – единият като министър, а другият като чиновник за особени поръчки.

В писмото от 9 март 1901 г. Шишманов подготвя пътя за развитие на даровития си ученик, като първата стъпка естествено е преместването на Арнаудов от Видинската гимназия в София, тъй като по думите на самия Арнаудов той не се чувства твърде комфортно във Видин. Ив. Шишманов ходатайства за своето протеже пред Министъра на просве-

---

[1] Вж. **Балевски, В.** Кореспонденцията между Иван Д. Шишманов и Михаил Арнаудов – първи европеистични изяви на българската литературна наука. В: Иван Д. Шишманов – форумът. Шишманови четения. Кн. 1. С., 2005, 257–262.

щението, от когото е издействано обещание за преместването на Арнаудов от следващата учебна година в София.

9 март 1901
Господину Арнаудову
Учител в Държ[авна] М[ъжка] Гимн[азия]
Видин[2]

Драги г-н Арнаудов,

Неизвестно защо, Вие не ми отговорихте на писмото, в което Ви съветвах да приемете изработката на Монографията за бълг[арски] нар[одни] приказки, предложена Вам от "Българско отечество". От съдържанието на Вашето отношение до Комитета се вижда обаче, че Вие сте получили писмото ми и сте одобрили моя план. Бързам да Ви съобщя, че на Министъра са докладвани Вашите послания и той се е съгласил да Ви премести в началото на следната учебна година в София.

Само [че] това е за сега **тайна**, която Вие само трябва да знаете.

Тъй поне мисли Комитетът, който ме натовари да Ви явя конфиденциално резултата от ходатайството му пред Министерството.

В моя том на сборника печатат от Поливка "Бележки към Шапкаревите приказки", които ще Ви бъдат невероятно полезни за Монографията Ви. Собствено те са поръчани за Вас. По-нататък ще Ви препоръчам на самия Поливка, който е готов да Ви помогне. Надявам се, че тоя път ще ми драснете два реда.

Против сборника се подига отново цял кръстоносен поход. Многобройните му доброжелатели биха тъй охотно желали да го унищожат! Недавно Ягич ми пишеше, че моят сборник върши повече работа от цялата българска Академия. Види се, затова и нашата академия иска да се отличи, като вземе върху си изданието и го разстрои.

С поздрав Ваш
И. Шишманов

[2] Писмото е написано на бланка на редакцията на "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина".

Шишманов мисли за бъдещето на своя любимец в далечна перспектива и подготвя всеки бъдещ ход от стратегията си за неговото израстване. Дори, както самият той признава, "Бележките към Шапкаревите приказки" от Поливка са поръчани за сборника ("моя том от сборника") специално заради Арнаудов. Шишманов вече мисли как да препоръча на Поливка младия си ученик. Нещо, което ще се случи няколко години по-късно.

В края на писмото си Шишманов поставя няколко реда, в които приятелски споделя огорчението си от опитите на Академията да вземе Сборника за народни умотворения при себе си.

В следващото си писмо, с дата 1 август, Шишманов продължава да напътства Арнаудов по отношение на конкретните стъпки, които трябва да предприеме и същевременно по бащински да го гълчи...

1 август 1901

До
господину
М. Арнаудову
учител при Вид[инската] м[ъжка] гимназия
Чам-Кория

Драги г. Арнаудов,

Не по-малко от Вас съжалявам, че не можахме да се срещнем. Байрактаров (студентът, който живее у мене), не можа да ми разправи кой ме е търсил, инак аз щях где да е, да Ви намеря, ако и да бях много зает. Защо не си оставихте адреса, защо не записахте името си, ако не сте имали визитна картичка? Вижда се, че Вие сте вече на път, да станете от ония професори, които забавляват тъй често публиката на "Fliegende Blätter"[3] със своите омбрели. Непрактичен човек! (впрочем… хърбел на щърбел).

Вашият въпрос аз смятам за решен. Има формално обещание, още от покойния Славейкова, че ще бъдете преместен в София. С приложеното Вие ще отидете при **проф. Бъчварова** (подпредседател на Ред. комитет на Б. О.). Той знае как трябва да се постъпи по-нататък. Най-добре ще бъде, да Ви заведе при Лазарова (нач. на отделение) и да Ви представи лично. Вие от своя страна ще настоявате категорично (което е истина), че не можете написа възложената Вам монография вън от София. Държете ме в

[3] нем. – хвърчащи листа.

течение на работата. Тъй като съм положително уверен, че идещата учебна година ще ви виждам често у себе си, не намирам за нужно, да Ви давам каквито и да било писмени наставления по Вашата монография. Впрочем това би било и малко мъчно от Чам-Кория. Моята библиотека ще Ви бъде естествено на разположение всецяло. Боя се само, че тъкмо по приказките не ще намерите много. Но виде-щем. Писах Ви, че по-специално за Вас молих Поливка, да разчлени Шапкаревия сборник (VIII–IX) и да укаже успоредиците. Работата е готова за печат. Искайте от моя коректор, Спространова (Ред. на Сборника в Висш. Учил.), да Ви да даде един оттиск от III коректура на листове. Прегледайте го внимателно.

Пишете ми пак. Не бъдете **тоя път** – Fliegende Blätter – Profesor[4]!

Ваш предан
И. Шишманов

Тук всички крачки на Арнаудов в Министерството са описани подробно. Шишманов е сигурен, че от есента на 1901 г. любимецът му ще е учител в София. Така и става. В периода 1901–1903 г. Арнаудов преподава в Първа софийска мъжка гимназия. През тези две години по обясними причини (и двамата са в София) кореспонденция няма. 1903 г. донася важни промени – Михаил Арнаудов заминава за Лайпциг (Липиска), за да продължи заниманията си в областта на староиндийската култура и език, а Иван Шишманов става министър на народното просвещение. Писмото, което следва с дата 22 април 1904 г., е вече на плик с инициалите на Министерството на народното просвещение.

22 април 1904
(На плика)
Прага, Чеко
г-н М. Арнаудов
Прага / Sokolska Xrida 18[5]

Любезни г. Арнаудов,

Най-сетне благоразумието преодоля накърненото Ви честолюбие. Тъй Ви обичам. Оръжието не бива да се слага тъй

[4] нем. – професор Хвърчащи листа.
[5] Пликът е с отпечатани инициали на Министерството на нродното присвещение.

лесно. Разбира се, че нямам нищо против това Ви положение – докторант в Прага, щом Ви позволяват да представите дисертацията на български. Темата ви е готова и аз се надявам, че Поливка ще я одобри. Ще му пиша, когато дойде време. Вие идете във всеки случай при него и поговорете за намерението си. Узнайте какви са условията за докторския изпит пред чешкия университет? Ще искат ли, да бъдете записан и да следвате още 4 семестъра или ще се задоволят с по-малко, при кого и от кои предмети трябва да полагате изпит und vergleichen mehr[6]. За "оформване" на всичко ще подадете официална просба до мене, в която ще споменете, че по моя препоръка се решавате да направите докторат – просба, че искате да се преместите от Липиска в Прага. Изпратените Вам пътни пари да Ви се прехванат за срока, когато действително ще се завърнете mit dem Doctorhut auf dem Kopfe[7].

Ваш предан
И. Шишманов

Шишманов урежда преместването на Арнаудов от Лайпциг в Прага за защитата на докторат. М. Арнаудов е на път да направи първата сериозна крачка в научната си кариера или, както казва учителят му в края на писмото си, "да се завърне с докторска шапка на главата". Следващите напътствия, които ще бъдат изпратени с писмото от 28 юли 1905 г., вече ще бъдат адресирани до "Доктору М. Арнаудову".

28 юли 1905
(На плика)
Господину
Доктору М. Арнаудову
Чам-Кория[8]

Драги г. Арнаудов,

Господин Бобчев ми предаде едва оня ден Вашата дисертация, която нямам естествено възможност да прегледам изцяло основателно, но и от добросъвестния прочит на Увода можах да се убедя, че моят **Ученик** не ме е засрамил в Прага.

---

[6] нем. – и други подобни.
[7] нем. – с докторска шапка на главата.
[8] Писмото е написано на бланка на Министерството на народното просвещение.

Друг е въпросът, дали не би могло да се поспори върху Вашата класификация, – която като всеки опит да се втикнат в един **малък** брой чекмеджета един **огромен** куп от разнообразни факти, – страда от известни пресилвания. Така напр. вижда ми се, че разширявате твърде много понятието "легенда" – Обаче днес не ми се спори, нито имам време за това. Друг път ще поговорим. Искам главно да обърна вниманието Ви на "неоспоримия" факт, че Законът за Университета изисква от кандидатите за доценти да представят **печатан** научен труд. Боейки се от педантството на Тодоровци[9], съветвам Ви до 1 окт. да публикувате поне **Увода** от дисертацията си. Той е кратък, няма да излезе повече от $1^{1/2}$. Останалата част представете в ръкопис.

Пишете ми, съгласен ли сте с това предложение? Могли бихте естествено да напечатате също и от Асиро-Вавилонските си студии.

С поздрав
Ваш
(следва подпис)

Шишманов подготвя следващите крачки на младия учен Арнаудов. Завърнал се в България с докторска степен, от 1905 г. той първоначално е учител във Втора мъжка гимназия. Впоследствие е командирован на работа в Министерството на просвещението като чиновник за особени поръчки. Шишманов настоява Арнаудов да публикува увода на дисертационния си труд или своите Асиро-Вавилонски студии, за да има шанс за кариера в Университета.

Следва препис на писмо с предложение за откриване на семинар от проф. Густав Вайганд до министър Шишманов с бележки от министъра до неговия чиновник М. Арнаудов.

Препис.
Липиска, 3 март 1906 год.

[Бел. на М. Арнаудов:
София, вероятно март 1906]

Уважаеми Господине Министре!

---

[9] Става дума за Александър Теодоров-Балан и за групата около него, за които Шишманов се изказва неласкаво.

Известието, че Народното събрание е гласувало нуждната сума за отваряне един български семинар ме много зарадва, защото с това се приближавам доста към осъществяване заветната си идея да разшироча Ромънския си институт в институт за балкански езици. Преди всичко Вам, Господине Министре, който можахте да схванете правилно тази моя идея, и да оцените добрите следствия от осъществението ѝ за изучването всички балкански езици, дължа тоя резултат и затова Ви сърдечно благодаря.

Що се отнася до плана за дейността на българския институт, съобщавам Ви следното:

1. Ще чета лекции по новобългарски език, по историята на българския език, по българска диалектология специално върху положението на македонските говори към българския език, а особно върху отношенията на българския език към другите балкански езици, главно към ромънски.

2. В свръзка с лекциите ще уреждам семинарни заседания, в които посредством обяснения върху въпроси из тази област студентите ще се осветяват върху тях и приучват към самостойна работа.

3. Запознатите вече с разрешаване такива задачи с частни съвети ще упътвам към правилни методични изследвания и ще надзиравам работите им. В последния случай, разбира се, трябва и назначеният асистент по български език със своята помощ да върви наред с мене. Но главната дейност на асистент намирам аз в самостойните издиряния на поставени проблеми под мое ръководство.

За през летния семестър тъкма да уреждам семинарни заседания за запознати вече с български език, гдето ще се правят етимологични упражнения из областта на българския език, защото аз мяркам да поставя за най-първа цел на семинарната ни дейност съставянето етимологически речник на български език, за която цел преди всичко трябва да се изследват разните чужди елементи в бълг. език и после да се събере материал из фолклора, защото напр. в областта на животното (особно насекомите) и растителното царство съществуват още големи празднини, върху което, разбира се, и сътрудниците на сборника за народни умотворения ще трябва да обърнат внимание.

По-нататъшна област за изследване трябва да образуват поместните имена, що ще принесе услуга не само на езикознанието, но и на етнографията.

Г. Министъръ

Господинъ Министре,

Извѣстното, че Народното събрание е гласувало нуждената сума за отварянe единъ български семинаръ ме много зарадва, защото съ това се приближаваме доста къмъ осъществяването заѣтната си идея да разширочa Ромънския си институтъ въ институтъ за балкански езици. Прѣди всичко Вамъ, Господине Министре, който можахте да схванете правилно тази моя идей, и да оцѣните добритѣ слѣдствия отъ осъществението и за изучването всички балкански езици, дължа тоя резултатъ и затова Ви сърдечно благодаря.

Що се отнася до плана за дѣйностьта на българския институтъ, съобщавамъ Ви слѣдното:

1. Ще чета лекции по новобългарски езикъ, по историята на българския езикъ, по българска диалектология специално върху положението на македонскитѣ говори къмъ българския езикъ, а особно върху отношенията на българский езикъ къмъ другитѣ балкански езици, главно къмъ ромънски.

2. Въ свръзка съ лекциитѣ ще уреждамъ семинарни засѣдания, въ които посрѣдствомъ обяснения върху въпроси изъ тази область студентитѣ ще се освѣтяватъ върху тѣхъ и приучватъ къмъ самостойна работа.

3. Запознатитѣ вече съ разрѣшаване такива задачи съ частни съвѣти ще упътвамъ къмъ правилни методични изисквания и ще надзиравамъ работитѣ имъ. Въ послѣдния случай, разбира се, трѣбва и назначеният асистентъ по български езикъ съ своята помощь да върви наредъ съ мене. По главната дѣйность на асистентъ намирамъ азъ въ самостойнитѣ издирания на поставени проблеми подъ мое раководство.

За прѣзъ лѣтния семестъръ тъкмо да уреждамъ семинарни

Най-главната тежест на тия изследвания ще трябва да падне върху отношенията на балканските езици един към друг не само в лексикално отношение, но и в синтактично, стилистично и във вътрешната езикова форма; срещу което специално литературно-филологичните изследвания на българския език не ще влизат в задачите на нашия институт.

През летния семестър ще употребя всичкото си свободно време да съставя една практическа граматика на български език, по основа на която през следния зимен семестър ще преподавам в Университета български език за начинаещи.

Разбира се, че главната ми грижа ще бъде да наредя една добра библиотека, значителна помощ за което ми указва тукашното Българско академично дружество като ми заема своята библиотека. През предстойните ваканции библиотеката ще бъде наредена и поместена в специална стая непосредствено до ромънския институт. Така че тази библиотека, както и оная на Ромънския институт, заедно с всички списания, ще стоят на разположение както на членовете на семинара, така и на членовете на Българското дружество за безплатно ползуване.

Уверен съм, Господине Министре, че и Вие, както и Народното събрание ще останете с време доволни от плодовете на Българския семинар.

С отличен почит:
Д-р Густав Вайганд, професор.

Ръкописни бележки на Ив. Шишманов към писмото:
[1.] **Г-ну Арнаудову**
Распоредете това писмо да се напечата в някои от информац[ионните] вестници. Това е необходимо след статията на проф. Тодорова в "День", в която се твърдеше, че Минист[ерството] със субсид[ия] дадена Вайганду е обидило проф. **Лескина!**

[2.] Могат да се вземат и моите обяснения в Нар. събрание (вж. посл. книжка на "**Учил. преглед**").

[3.] Може да се съобщи, че **днес** е бил открит бълг. семинар при Лип. унив. със 17 студенти (имам телеграма от проф. Вайганда).

КОНСТАНТИН ВЕЛИЧКОВ И ИВАН ШИШМАНОВ. ПРИЕМСТВЕНОСТ В КНИЖОВНОСТТА И В КУЛТУРНОТО СТРОИТЕЛСТВО НА МОДЕРНА БЪЛГАРИЯ

Румен Спасов

Темата за приемствеността между двамата книжовници и дейци на културата в недрата на българската модерност изисква специален метод – резултат от синтеза на културноисторическата критичност с философията на образованието, с персонологията, с институционалния подход. Опитът за цялостно осмисляне на този проблем е невъзможен без прилагането на един **интегрален метод**, който да държи сметка за текстове, факти и обстоятелства от различен порядък[1]. Въпреки известната обобщителност, която този подход предпоставя, за дейци като Величков и Шишманов и специално за приемствеността в тяхното дело, той може да постигне достатъчно вдъхновяваща цялостност точно в нашето съвремие, характерно с многопосочни и разноречиви влияния. Всъщност интегралният метод, така популярен и разпространен в днешната хуманитаристика, има свой първообраз у нас точно в психосоциологическия подход на Иван Шишманов[2] .

Вероятно по-интригуваща тема (не само за ежедневници, търсещи евтина сензация) би била темата за липсата на приемственост между Константин Величков и Иван Шишманов. Могат да се намерят достатъчно формални факти. Например: до 1894 г. Шишманов последователно

---

[1] Приемам термина по изданието "Идеи в културологията", т. 2 (съст. **Ив. Стефанов** и **Д. Гинев**, С., 1993), където в раздела „Опити за интегрален подход към културата" личат имената на Арнолд Тойнби, Мишел Фуко, Томас Кун, Паул Файерабенд. Умберто Еко.

[2] Вж **Шишманов, Ив.** Психосоциологичният метод в литратурната история. (Нужда от една нова наука: литературна социология). – Училищен преглед, 1928, № 1, 1–16. През последните години на XX в. най-близо до цялостния подход на Шишманов към литературата на Българското възраждане стоят, според мен, трудовете на проф. Дочо Леков и особено книгата му „Български възрожденски литературни и културни средища в чужбина".

е чиновник и главен инспектор в Министерството на просвещението[3], включително във второто Стамболово правителство – пост, който напуска месеци преди приетата оставка на Стамболов. След това се отдава на университетската си работа и не може да се каже, че е в един екип с Величков по време на неговото министерстване. Малко по-различно става след като Иван Вазов сменя Величков за един непълен мандат (1897–99). Но, така или иначе, преди знаменития си период като министър на просвещението (1903–1907), Шишманов е висш образователен чиновник в правителство, определено от историците като "русофобско". Стамболов принуждава ред обществени дейци да живеят и работят извън свободна България. Популярно е схващането, че между низвергнатите русофили е и турският стипендиант в Имперския лицей Константин Величков. Когато към този интересен факт от биографията на Величков се добави и разкарването по тъмниците след Априлската епопея, животът му може да се определи като твърде интересен (повече, отколкото сам го е искал). Оттам и особената драматичност на изявите му като държавник – и в Парламента, и във Висшия учебен съвет, който основава, и в българското правителство, където е бил не само министър на просвещението.

За разлика от него, Иван Шишманов има възможност да пребивава в авторитетни европейски университети, да заслужи уважението на известни имена в тогавашната наука, да се чувства така, сякаш е роден с учената титла "доктор". Докато младият Величков е с почти скромната диплома на "лисансие по литературата" и с определена театрална дарба, която приживе не му носи много повече от едната училищна слава. Но тя му позволява да се бори и да се преборва за по-добри условия и възможности пред изкуството, културата, образованието, равнопоставени на европейските образци. При това с убеждението, което не му дава мира – че все не е успял достатъчно. Дарбата му на живописец е култивирана още в детски години в родния Пазарджик, където отрасва сред картините на първия български школуван художник Станислав Доспевски. Но и до ден днешен изкуствоведите броят този пионер на Рисувалното училище и класик на родното пластично изкуство за "художник без диплома". Въпреки образците, които създава в традициите на италиански майстори. От друга страна, Шишманов е човек на мисълта и на премереното слово, той е по немски систематичен, самовзискателен и внимателно взискателен към околните (кореспонденцията му с М. Арнаудов и Д. Маринов е достатъчно показателна). А Величков е по-скоро оратор, дионисиевски

[3] Вж. **Дафинов, Здр.** Първостроителят на българската култура. Документална хроника за живота и творчеството на проф. д-р Иван Шишманов., С. 2001.

пламенен до невъздържаност, безжалостно и невинаги справедливо громящ казионните. В крайна сметка се оказва, че в полето на образованието и културата с премерено поведение често се постига много повече, отколкото с плам и категоричност...

Това, по което двамата – Величков и Шишманов – си приличат, не са характерите им, нито темпераментите или гражданските им пристрастия. Приличат си най-вече по общата резултатност от усилията им. Благодарение на тях училищната култура се развива, свързва се по нов начин с изкуствата, с читалищата, с инициативата за "народоучни", просветителски, въздържателни дружества. И двамата пледират за равнопоставеност на половете и етносите в образованието. И двамата търсят – всеки по свой начин – посоки към въздигане на обществения статут на учителите, но и към личностното им усъвършенстване, което ще позволи да имат действително, вътрешно, ненакърнимо и признато самочувствие. И да бъдат това, което днешни социолози наричат "лидери на мнение". Константин Величков и Иван Шишманов са полиглоти – многозначителен факт за отношението им към чуждата култура. И двамата са патриоти, но с оня просветен патриотизъм, който не им позволява да забравят, че и съседът има отечество. Величковите преводи на Данте, Шекспир, френски романтици, Шишмановата дисертация (старателно писана на немски), множеството изяви по конгреси на различни европейски езици и т.н., както и стотиците критично изчитани книги на съвременници – всичко това ги нарежда сред най-просветените граждани на Европа от края на XIX и началото на XX в.[4]. Общ е и пиететът им към традицията на възрожденската книжовност и здравото, приемстващо начало на българската периодика – Фотиновото "Любословие". Разбира се, началото може да се потърси и някъде още по-далеч – в интереса към наследството от старата българска литература, в сборниците със смесено съдържание.

Константин Величков сякаш компенсира липсата на няколко европейски дипломи с една "здрава връзка" с пулса на реалността, с градската възрожденска атмосфера в Пазарджик, Пловдив, Цариград. За дълго време Цариград е български и европейски културен център, подобно на Виена, Одеса, Болград, Солун или Одрин…По времето, когато Величков учи в Цариград, има доста българи, макар и малко от тях да са революционери. Тук думата е „напредък", а не „бунт", спазването на правилата е по-важно от победата на всяка цена, дипломацията – от патриотарщината. Тук е приета самовзискателността, а не озъбването срещу другия. Тук години

[4] Вж по-подробно **Гечева, Кр.** Иван Д. Шишманов. Биобиблиография. С., 2003.

наред се списва „Читалище" на Марко Балабанов, а преди това – енциклопедичната и прагматична „Зорница" – най-дълго просъществувалото възрожденско списание на български език. Тук в благостта има искреност, изтънчеността не означава малодушие, британското остроумие се редува с французка галантност, с италиански плам и умение да се радваш на живота като равнопоставен с другите, независимо от произхода. Този „естествен европейски мироглед" и особено трудното му вместване в идеологемите пречи Величков да бъде мислен като една от личностите–примери през българския двайсети век – нещо, което заслужава. Но колко много си прилича по всичко това с Иван Шишманов! А защо да не добавим и с Асен Златаров, и с Михаил Арнаудов, и с Константин Гълъбов, заедно с всички от кръга "Стрелец", към които късният Шишманов шеговито се обръща "Пишете ме един от вас!"...

Константин Величков, наследил Йоаким Груев като ревнител на образованието в Източна Румелия, също така страстно (макар и не толкова салонно-дипломатично като Шишманов) защитава образованието. Патосът им в Народното събрание е един и същ – образованието, науката, културата следва да бъдат на пиедестал. Институциите на културата, следващи собствената традиция и подкрепящи оригинални автори от "българската черга", ще ни равнопоставят на другите европейци. Музиката, театърът, изкуствата ще облагородят буйните ни балкански нрави. А пледоариите им в защита на учителството, на училищата и на културата, в най-общ смисъл, се продължават след това – с различна убедителност и успех – и от Стилиян Чилингиров, и от Стоян Омарчевски, и от Михаил Арнаудов.

Приемствеността не е и не може да бъде линейно и просто протичащ процес. Тя е възможна и осъществима не само между съидейници, но и като състезание между политически антагонисти. При изследването на културноисторическите процеси е необходима особена прецизност в отношението към факти и детайли, особена взискателност при обобщенията. Приемствеността е процес, който заслужава най-голямо внимание в образованието, науката, културата – областите, формиращи идентичността в национален и в индивидуален план. За добро или не някои изследователи предпочитат да се опират на отчетливи противоречия във възгледите, на скандалите, на "бурята и натиска" от страна на младите към предходниците. "Старите" и "младите" са отчетливо обособени и това създава известни удобства за изследователите, но дали подобни удобства допринасят за търсенето на дълбинната научна истина и за позитивни, прагматични нагласи в днешния ден? И дали не следва да се търси истина, чиито критерии да бъдат в по-широки сфери, извън затворено-строгите научни съвети? Приемствеността е основата на еволюи-

ращото, на устойчивото общество, което е и общество на ежедневните конфликти, спестяващи големите и катастрофичните, като революцията, войната, унищожителството. Приемствеността не означава безкритичност, точно обратното. Но има и критичност, която е способна в конкретен случай да скъса самата възможност за приемственост. Годините на недооценка както на Величковото, така и на Шишмановото дело, свидетелстват как може да се фрагментира духовният живот, как наместо действие в една посока, се раждат илюзии и утопии[5].

Приемствеността е не толкова колективистично взаимодействие, тя е възможна между личности, а след това и сред по-широки обществени кръгове. Константин Величков (1855–1907) и Иван Шишманов (1862–1928) доказват, че са хора "с идеи и с убеждения". Конкретно приемствеността между тях двамата дава обозрим, очовечен пример, който е посилен и за по-скромни последователи. Защото тъканта на културата, и на литературата в частност, се изработва не от идеални хора, а от хора с идеи, каквито са Константин Величков и Иван Шишманов. Поделеното краевековие, в което двамата оглавяват Министерството на просвещението, има силен символен заряд, с който обаче не бива да се спекулира. Защото както Величков носи много от тежненията на идещия век, така и Шишманов не иска и не може да скъса с българската традиционна култура, въпреки (или тъкмо поради) високата си европейска образованост. И двамата изповядват един широк възглед към книжовността. Това е широкото разбиране за литературата – във връзка с всички други изкуства, във връзка с историята, теорията и критиката.

Известно е, че повод за срещата на тези двама критични умове е една театрална рецензия в Периодическото списание на БКД. Годината е 1884 – Константин Величков е на 29, а Шишманов, знае се, седем години по-млад. Тогавашният учител в Свищов пише отзив за публикуваната две години по-рано в сп. "Наука" драма на Величков "Винченцо и Анжелина". В тази най-ранна от критичните си статии Иван Шишманов отбелязва недотам асимилираните влияния на Шекспировата "Ромео и Жулиета", липсата на психологическа плътност, невéроятните, неправдоподобни ситуации, изкуствения език. И все пак това е аргументирана, а не унищожителна критика, възможностите на автора не са веднъж завинаги дадени, а са в развитие, както отбелязва младият рецензент. Че Величков никак не се е разсърдил на тази критика, просто защото и той самият е достатъчно

[5] Вж **Спасов, Р.** Култура или война. Академичен център за литература и култура, С. 2001, 106–113.

критичен и самокритичен дух, говори следното писмо от ранната им кореспонденция:

Флоренция, 5 ноември 1886.

Любезний ми докторе,

Вий ще се учудите може би като видите, че отговарям от Флоренция на писмото, което ми изпратихте в Пеща и в което ме съветвахте да се завърна в България. Аз мислех да се завърна, когато се научих от телеграмите, че правителството е обявило Софийска околия във военно положение, за да задуши гласа на печата и да осъди на пълно безсилие ония, които не мислят като него. След това не можах да видя за какво да се върна в България, освен за да стоя като всичките приятели безсилен и безропотен зрител на събитията, което би удвоило страданията и мъките, които изпитвам. Телеграмите известиха, че Каулбарс е подал нота, с която иска да се вдигне военното положение. Възможно е да го послуша правителството и да възстанови свободата, но каква е тая свобода, която не може да се гарантира, освен с външна намеса... И каква полза от нея? Аз съм стигнал до убеждение, че ний сме длъжни да оставим днешните властвующи да довършат делото си. Те са тласнали така работите, щото трябва да ги карат до край, и или ще погубят, или ще спасят България. Въздържанието е единственото поведение, което можем да държим, и то е може би най-патриотическото. Инак ний само си навличаме безполезно незаслужени отговорности и обвинения. Не считам мнението си за непогрешимо, но както вървят работите, доколкото мога да съдя за тях по телеграмите и сведенията на вестниците, не мога да си съставя друго мнение. Аз избягах и дойдох тука да не слушам.... (не се чете – бел. моя, Р. Сп.) и да не дишам въздух, пропит от омраза против всичко славянско. Не зная колко ще се забавя тука. Аз се надея, че Вий ще ми отговорите и ще имам удоволствието да ви пиша пак.

Предайте поздравленията ми на на г. Цанкова и на всички приятели.

Приемете уверение в най-отличното ми почитание и приятелски чувства.

К. Величков

P. S. В случай, че бъдете тъй добър да ми пишете, явете ми какво поведение държи г. Каравелов спрямо г. Цанкова. Желателно ми се види

да се примирят и да действуват заедно, стига това да може да стане искрено и от двете страни.[6]

Обръщението в горното писмо, в което прозира и известна артистична снизходителност, след 20 години е сменено с друго:

София, 16 август 1906.
Господине министре,
Позволявам си да Ви изпратя един екземпляр от "Ад". Закъснях да направя досега това, което ми беше един дълг, само защото едва сега можаха да ми приготвят такива екземпляри, от които исках да Ви поклоня един. Това излезе за мое щастие, защото мога да свържа скромния си поклон с радостта, която ми дадохте повод да изпитам, една от най-хубавите, които са облажили живота ми, като преименувахте Рисувалното училище, което е тъй скъпо на сърцето ми, в Академия на изящните изкуства.
Приятно ми е, че мога по тоя повод да Ви поднеса уверение в своето най-отлично почитание и искрена преданост.
К. Величков[7].

Министри си пишат... По-точно, по-старият благодари на по-младия. Известно е, че старите се отнасят с упование към възможността да бъде продължено делото им. От друга страна, Шишманов е упрекван за това, че в последните си житейски години Константин Величков остава болен и без подкрепа от страна на държавата. Лесно е да се обобщи, че това са "силно преувеличени" обвинения. Но смисълът на този проблем е не толкова в обвиняването или в оневиняването, а в това дали я има тази, почти интуитивна, упоритост в една посока, подкрепяща градивността, творчеството, по-доброто устройство в чисто човешки материален и в духовно-прагматичен смисъл. Константин Величков и Иван Шишманов, подобно на много днешни духовни хора, с тяхната самокритичност, вероятно са недолюбвани от всекиго, който не иска и не може да бъде самокритичен. Със своето пледиране, но и с реалния си принос към образованието, науката и културата, те вероятно няма да бъдат разбрани от мнозина, които се домогват до власт или обществени подкрепи само за да се облагодетелстват. Със своето полиглотство предизвикват всекиго, който достатъчно добре дори и български не знае, но бърза да се възгордее, че е българин (алюзията с Алековия герой е неизбежна). И

---

[6] **Величков, К.** Съчинения. Т. 5, С., 2005, с. 420.
[7] Пак там, с. 535.

двамата са дейци за общество, в което властват самовзискателност, жажда за наука и просперитет на културата, на изкуствата. И двамата са против общество, в което властват чинопочитанието, тихото насилие на бюрокрацията, създаващо същества без идентичност, люде, удобни за манипулиране. И двамата са свободни личности – по дух и по бунтарство на ума, по изяви на таланта.

Казват, че българският двадесети век още не е приключил. Днес приемствеността отново е на изпитание, при това не толкова в политически и абстрактно-обществен смисъл, а в конкретно-личностен, нравствен, антропоцентричен. В този смисъл знанието и отношението към предците е необходима опора пред предизвикателствата на съвременността.

СПРАВКА ЗА АВТОРИТЕ

Бистра Ганчева – проф. д.ф.н., Пловдивски университет "Паисий Хилендарски"
Васил Балевски – литературовед, Институт за литература – БАН
Владимир Кржиж – литературовед, Славянски институт (Прага)
Владимир Пенчев – ст. н. с. д-р, Институт за фолклор – БАН
Владко Мурдаров – ст. н. с. I ст. д. ф. н., Институт за български език "Проф. Любомир Андрейчин" – БАН
Елена Гетова – гл. асистент д-р, Пловдивски университет "Паисий Хилендарски"
Елена Тачева – доц. д-р, Югозападен университет "Неофит Рилски" – Благоевград
Кирил Топалов – проф. д-р, Софийски университет "Св. Климент Охридски"
Лидия Михова – ст. н. с. д-р, Институт за литература – БАН
Маргарита Василева – доц. д-р, Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий".
Марина Смолянинова – ст. н. с. д-р, Институт по славянознание (Москва)
Паулина Стойчева – гл. асистент д-р, Софийски университет "Св. Климент Охридски"
Петко Тотев – литературовед
Пламен Антов – д-р, Институт за литература – БАН
Румен Спасов – зам. гл. ред. в. АзБуки, Национален седмичник за образование и наука
Румяна Дамянова – ст. н. с. д. ф. н., Институт за литература – БАН
Стефана Таринска – ст. н. с. д-р, Институт за литература - БАН
Стефанка Кръстева – д-р, Национален литературен музей
Стоянка Бояджиева – ст. н. с. д-р, Институт за фолклор – БАН
Цветанка Горанова – докторант, Център по наукознание и история на науката – БАН
Юлия Николова – доц. д-р, Пловдивски университет "Паисий Хилендарски"

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

Абрашев, Стоян К. 18
Адорно 92
Акритис, Дигенис 171, 172, 174, 176
Александровна, Людмила 186
Андрейчин, Л. 25
Анев, Д. Г. 65
Анчев, П. 85
Априлов, Васил 55, 67, 105, 112,152, 153
Аретов, Н. 91, 115
Арнаудов, В. 105
Арнаудов, Михаил 24, 26, 28, 29, 31, 38, 39, 44, 45, 52, 57, 72, 84, 90, 91, 137, 138, 141, 146, 184, 197, 200, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 219, 221,
Артуровна, Мария 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194

Байрон, Дж. 106
Балабанов, М. 221
Балевски, В. 209
Бассанович 203
Баузингер, Х. 29
Безолт, М. 122, 132
Бейкън , Франсис (Бейкън) 145
Бенфай 32
Бенямин, В. 98
Берон, Петър 65, 74, 112
Бисмарк, кайзер 81
Богоров, Иван 133
Бозвели, Никола 52, 55, 77, 78, 81, 112
Бончев, Нешо 113, 114
Боров, Тодор 197
Ботев, Хр. 79, 94, 103, 106, 113, 114, 115, 116,
Бурдио, П. 22
Бурмов, Ал. вж. Бурмов, Александър
Бурмов, Александър 115,197

Бюргер 170, 171

Вазов, Борис 147
Вазов, вж. Вазов, Иван
Вазов, Иван (Вазов) 79, 90, 103, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 155,156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169
Вайганд, Г. 216, 217
Вакарелски, Хр. 27, 31, 51
Василев, Вл. 164, 166
Василева, М. 47
Василиадис, С. 173
Василий II Българоубиец 126
Вебер, Макс 129
Велева, Д. 152
Величков, К., вж. Величков, Константин
Величков, Константин 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224
Велчев, В. 84, 91, 95
Венелин, Юрий 152, 153, 179
Венер, А. 87, 122, 132
Веркович, Стефан 155
Веселовски, А. 174
Влайков, Т. Г. 184
Волнер, В. 171, 173, 174, 176
Волтер (Ф.-М. Аруе) 88
Вундт, В. 31, 32, 123

Гайтлер, Леополд 181
Гандев, Хр. 106
Генчев, Н. 57, 106, 108, 110, 111, 113, 114
Георгиев, Е. 65
Георгиев, Ем. 91
Георгиев, Н. 85

Георгиеви, Евлоги и Христо – 28, 71
Георгов, Ив. 65, 178
Герлах, Ст. 87
Геров, Н. 112
Гечева, Г. 50
Гечева, К. 220
Гинев, Д. 218
Гичев, Ц. 52
Горки, Максим 194
Господинов, Д. 91
Гранитски, Ив. 85
Греков, М. 74
Григорович, В. 118, 123
Груев, Йояким 221
Гълъбов, К. 168, 184, 221
Гьоте вж. Гьоте, Йохан Волфганг
Гьоте, Йохан Волфганг (Гьоте) 145, 160, 161

Д'Истрия, Дора 171
Дамаскин Студит 58
Данова, Н. 78
Даскалов вж. Даскалов, Райко
Даскалов, Райко (Даскалов) 78, 107,136
Дафинов, З. 65, 66, 219
Де Рада, Джироламо 172
Деи, Ф. 29
Дестунис, Г. 174
Дикенс, Ч. 64
Димов, Г. 53, 90, 105, 106, 107, 159, 162, 179, 180, 182
Димов, Д. 133
Димчева, Р. 78
Динеков, Петър 26, 57, 91, 116, 162
Дозон, Огюст 172
Доспевски, С. 219
Драгоманов, М. 24, 52, 107
Дринов, Марин 85, 153
Друмев, Васил 113

Екерман 142, 145
Еко, Умберто 218

Елин Пелин вж. Стоянов, Димитър Иванов

Жечев, В. – 112
Живков, Г. 76
Живков, Георги Атанасов 203
Живков, Т. И. 21, 26, 48
Жинзифов, Р. 113
Жирар, Жюл 174
Житецкій, П. 73

Залокостас 171
Зибърт, Ч. 179, 180
Зидарова, Д. 185
Златаров, А. 221
Златарски, В. вж. Златарски, Васил
Златарски, Васил (Златарски, В.) 153
Зола, Емил 141, 145, 146

Иванчов, Т. 23
Игов, Св. 52, 169
Илиев, Стоян 166
Ильич, Войслав 138
Ильич, Драгутин 138
Иречек, К. вж. Иречек, Константин
Иречек, Константин (Иречек, К.) 23, 123, 124, 152, 179, 180, 181

Йоцов, Б. 57

Канаус, Р. 120
Каниц, Феликс 64, 65
Кант, Е. 80
Каравелов, Любен 23,74, 77, 78, 79, 81, 82, 112, 113, 114, 116, 223
Караджич, Вук 25, 27, 170
Караџић, вж. Караджич, Вук
Карастоянов, С. 117
Кареев, Н. 73
Картанос, Йо. 60
Клементе, П. 29
Ковачев, Н. С. 65
Коган 73
Козма, презвитер 154

Конев, И. 24, 78, 91
Константинов, Алеко 63, 79, 81, 82, 83, 103, 224, 156
Константинов, Г. 184
Константинов, К. 168
Крум, хан 126
Кунчев, Васил И. (Левски) 94, 164, 165
Крумбахер, К. 174, 176
Кръстев, доктор вж. Кръстев, Кръстьо
Кръстев, Кръстьо (Кръстев, доктор) 139, 141, 164, 178
Кръстева, Ст. 145, 150
Кръстю, поп вж. Никифоров, Кръстю
Куба, Л. 179
Кун, Т. 218
Кьолер-Цюлх, И. 28

Лазаров, Ст. 153
Ламартин, А. дьо 121
Лансон, Г. 141
Леже, Луи 181
Леков, Д. 112, 218
Лермонтов, М. 106
Лермонтова, В. Н. 198
Лок, Дж. 79
Лоліе, Ф. 73
Лузинян, С. 122, 132
Лутер, Мартин 81
Льогран, Е. 171

Майер, Г. 174
Маргис, Пол 141
Маринов, Димитър 47, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 219
Махал, Ян 179, 180
Миладинови, братя Димитър и Константин 52, 90, 112, 170, 172
Милюков, вж. Милюков, Павел Николаевич
Милюков, Павел Николаевич (Милюков) 138
Мирчева, Е. 60
Михайлов, М. 197
Младенов, М. 197
Младенов, Ст. 72
Молов, Ив. Н. 185
Москов, М. 185
Муняини, Ф. 29
Мурад I, султан 129
Мурдаров, В. 48
Мутафчиева, В. 169

Начович, Г. 65, 74
Неделчева, Цв. 145
Нейкова, А. 153, 154, 155
Никифоров, Кръстю (Кръстю, поп) 165
Ницше, Ф. 81

Омарчевски, С. 221
Орманджиев, Е. 84

Паванело, М. 29
Павлов, Ив. 180
Павлов, Т. 84
Паисий (Паисии Хилендарски) 9, 52, 54, 55, 56, 57, 77, 78, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 179
Палаузов, Сп. 112
Паница, С. 65
Пенев, Б. 45, 52, 56, 57, 58, 59, 105, 106, 178
Пенчев, Вл. 182
Петев, Ив. 165
Петканова, Д. 60
Петрарка,Ф. 57, 85
Петьофи, Ш. 106
Поанкаре вж. Поанкаре, Жул Анри (Поанкаре)
Поанкаре, Жул Анри (Поанкаре) 146
Поливка, И. 179, 180
Политис, Николаос 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176
Полянов, Вл. 184
Попович, В. 112

Попович, Р. 67
Попски, Д. 96
Психарис, Янис 171, 172, 173, 174, 175, 176
Пърличев, Григор 153

Радева, М. 23
Радков, М. 154
Радкова, Р. 108
Раковски, Г. С. вж. Раковски, Георги Сава
Раковски, Георги Сава (Раковски, Г. С.) 52, 77, 78, 81, 85, 109, 112, 113, 115, 116, 153
Рембранд 81
Рилски, Неофит 55, 67, 153, 155
Ристич, Й. 124
Робинсон, А. Н. 91
Ролан, Р. 194
Росен, П. 168
Рубакин, Н. А. вж. Рубакин, Николай Александрович
Рубакин, Николай Александрович (Рубакин, Н. А.) 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196
Рубакин, Т. А. 183
Русо, Ж. Ж. – 9, 54, 79, 85, 90, 91, 92, 94, 97, 98, 99, 101, 103

Савов, Н. 154
Савонарола, Г. 81
Самарджиев, Цвятко Недев 153
Сантова, М. 29
Сатас, С. 171
Св. св. Кирил и Методий 100
Селимински, И. 67
Симеонов, Б. 197, 200
Сис, Владимир 179
Славейков, П. Р. вж. Славейков, Петко Рачов
Славейков, Пенчо 140, 153, 166
Славейков, Петко Рачов (Славейков, П. Р.) 74, 113, 118, 153
Смилов, Г. 115
Смирненски, Христо 137, 162, 163, 164, 165, 166, 169
Смоховска-Петрова, В. 91
Совбьоф, Ф. Дьо 122, 132
Созонович, И. 175
Софроний Врачански 78, 87, 94
Спасов, Р. 222
Стамболов, Д. 219
Стефанов, В. 134
Стефанов, И. 218
Стоянов, В. 23, 74
Стоянов, Димитър Иванов (Елин Пелин) 148
Стоянов, З. 76, 77, 78, 81, 82, 83, 103
Стърн, Уилям 141
Събев, Т. 84
Сюпюр, Е. 113

Таринска, С. 116
Тафернер, П. 122, 132
Тен, И. 45, 86, 99
Тенишев, В. Н. 205
Теодоров – Балан, А. 215,
Теодоров вж. Теодоров, Теодор
Теодоров, Теодор (Теодоров) 140
Теофан, Р. 60
Тиле, В. 179
Тиханов, Г. 160
Тодоров, П. Ю. 166, 192
Тойнби, А. 218
Томс, У. Д. 24
Тонев, В. 112
Топалов, К. 78
Траянов, Теодор 162, 166, 167, 168, 169
Траянос, Флегон 174
Трубецкой, Н. С. вж. Трубецкой, Николай Сергеевич
Трубецкой, Николай С. вж. Трубецкой, Николай Сергеевич
Трубецкой, Николай Сергеевич (Трубецкой, Н. С.; Трубецкой, Николай С.) 48, 197, 198, 199, 200

Тукидит 127
Тулуз, Едуар 141, 142, 145, 146

Унджиев, И. 115
Унджиева, Ц. 115
Уоррен, О. 28
Уэллек, Р. 28

Файерабенд, П. 218
Фориел, С. 170
Фотинов, Константин 78, 118, 155
Франк, К. 141
Фуко, М. 80, 96, 218

Хабермас, Ю. 93
Хаимс, Д. 30
Хегел, Г. 102
Хердер, Г. фон 101, 102, 103
Хилендарски, Паисий, вж. Паисии
Христов, К. 138
Христов, Х. 84

Цанев, Г. 163
Цанева, М. 160
Цанков, А. 65
Цанков, Д. 223
Цонев, Б.55

Чейка, М. 198
Чилингиров, Ст. 184, 221
Чинтулов, Д. 112

Шапкарев, Кузман 155
Шафарик, Павел Йозеф 50, 118, 124, 178, 181
Швайгер, С. 122, 132
Шекспир, У. 222
Шилер вж. Шилер, Йохан Кристоф Фридрих
Шилер, Йохан Кристоф Фридрих (Шилер) 64, 101, 103, 160
Ширма, Лех 171
Шишманов, Димитър 67, 178
Шишманова, Лидия 146, 186, 194

Шлегел, Фр. 101
Шопенхауер, А. 81
Шюкинг, Л. 141

Юнг, К. Г. 95

Яворов, вж. Яворов, Пейо
Яворов, Пейо (Яворов) 72, 140, 166
Ягич, В. 23, 24, 28,
Якобсон, Роман 197, 200
Яус, Х. Р. 92, 101, 104

* * *

Abrahams, R. D. 21
Bausinger, H. 28, 30
Betz, L. 73
Dégh, L. 30
Ertl, E. 198, 200
Gréard, O. 73
Hafner, S. 198, 199, 200
Jagoditsch, R. 198, 200
Kirschenblatt-Gimblett, B. 28, 29
Kretschmer, P. 198
Kuhlnelt-Leddihn, W. 198
Letourneau, Ch. 73
Loliée, F. 73
Mares, F. W. 198
Meister, R. 198
Miklas, H. 198, 200
Posnett, M. 73
Robek, A. 179
Schubert, G. 27
Texte, J. 73
Trummer, M. 198
Urban, Z. 179, 180
Zeitlin, S. J. 30

Институт за литература

Българска академия на науките

ИВАН Д. ШИШМАНОВ – УЧЕНИЯТ И ГРАЖДАНИНЪТ

Шишманови четения

Книга 2

ст. н. с. д. ф. н. Румяна Дамянова, *съставител*

Рецензенти:

проф., д. и. н. Румяна Радкова

ст. н. с. I ст., д-р Стефана Стойкова

Тираж 300

Цена 6 лв

ISBN – 954-315-040-0

ISBN – 978-954-315-040-0

Издателство "Карина – Мариана Тодорова"

karinam.com

karinam@dir.bg

B68328

Литературната история има днес претенциите да стане положителна наука. Също като общата история, също като социологията и други някои по-млади науки, тя се стреми да се издигне по-високо от равнището на една чисто описателна дисциплина.

Тя не се задоволява вече само да регуструва, да класифицира, да бъде един вид суха библиография, каталог на названия и имена, а си поставя и една по-сложна задача: *да обяснява причините* на литературните явления и *да открива факторите,* които са ги предизвикали.

Иван Д. Шишманов

издателство КАРИНА М

цена 6 лв